

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1966. májusi,
a gazdaságirányítás reformját elindító hatá-
rozata előkészítésének néhány kérdése

Kandidátusi disszertáció

Készítette: Vigvári András

1988. április

T A R T A L O M

<u>Bevezetés</u>	I. oldal
I. <u>Reform és mechanizmus /A gazdasági reform néhány elméleti kérdéséről/</u>	1. oldal
A gazdaságirányítás elméleti alapmodellje és újabb tipológiai	2. oldal
A reform fogalmáról és néhány elméleti kérdéséről	33. oldal
II. <u>Az 1960-as évek reformfolyamatának gazdasági, társadalmi és ideológiai közegéről</u>	39. oldal
A gazdasági folyamatok jellege	39. oldal
Ahogy akkor látták	49. oldal
Politikai és ideológiai feltételek	53. oldal
III. <u>A mechanizmusreform tartalmi és szervezeti előkészítéséről</u>	61. oldal
IV. <u>"Az MSZMP KB Kiinduló irányelvei" című dokumentum előkészítése</u>	81. oldal
A "Kiindulási koncepció"vitája	85. oldal.
Vita az anyagi érdekelttség rendszeréről	114. oldal

A "Kiinduló irányelvek" véglegesítése,
a dokumentum jellege 119. oldal

V. A "Kiinduló irányelvek" és az "Irányelvek"
elfogadása közötti időszak vitáiról 124. oldal

Vita a Közgazdasági Társaság 1965. novemberi közgyűlésén 124. oldal

A Mechanizmus Bizottság keretein belüli,
a végleges koncepciót kialakító viták
néhány kérdése 154. oldal

A "Kiinduló irányelvek" "társadalmi"
vitája 168. oldal

VI. Egy politikai és szervezeti reform
körvonalai 180. oldal

Egy tulajdoni reform körvonalai 186. oldal

A "felügyelő bizottságok" körüli viták 194. oldal

A párt és a szakszervezet szerepéről 200. oldal

VII. Összefoglaló megjegyzések 208. oldal

A munkálatok végeredménye 208. oldal

Mérleg 215. oldal

Jegyzetek.

Felhasznált irodalom.

"Mint ahogy azt, hogy egy egyén micsoda, nem aszerint ítéljük meg, amit önmagáról gondol, ugyanugy az ilyen forradalmasodási korszakot sem ítélhetjük meg a maga tudatából, hanem éppenséggel ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok közötti meglévő konfliktusokból megmagyarázni".

/Marx: Előszó A politikai gazdaságtan bírálatához^{1/}/

Bevezetés

=====

Ez a disszertáció közel tízéves kutatómunka fontos állomása. A téma kutatására a szocialista gazdaság elmélete /a szocializmus politikai gazdaságtana/ és a gyakorlat közötti - az 1970-es évek végére mind nyilvánvalóbbá váló - ellentmondások ösztönöztek. Az első lépéseket elmélettörténeti érdeklődésem határozta meg. Ezen periódusnak terméke az az írás^{2/}, amelyben a téma gazdaságelméleti vonatkozásainak összefoglalása mellett a magyar mechanizmusreform elmélettörténeti előzményeit tekintettem át.

A feldolgozott anyagok /amelyek kizárólag a szaksajtóban publikált tanulmányok voltak/ elemzésével arra a következtetésre jutottam, hogy az 1966-os reformkoncepció /melyet bizonyos "fékek" beiktatásával 1968-ban vezettek be/ többféle elképzelés kompromisszumaként született meg. E dolgozatban három önállóan tekinthető reformirányzatot véltem felismerni:

- 1/ az un. szabályozott piaci koncepciót;
- 2/ a gazdaság monetarizálásának koncepcióját;
- 3/ az optimálizálás és humanizálás koncepcióját.

A kutatás ezen részének lezárulása után a dolgozat olvasói, kritikusai észrevételei nyomán a további munka szempontjából két tanulságot szűrtem le:

- jó volna megismerni azokat a belső munkaanyagokat, amelyek a vizsgált időszakban keletkeztek, hiszen e belső munkálatok ismerete nélkül nem igazán érthetők a publikált tanulmányok sem;

- a reformfolyamat története, minthogy a gondolkodásnak nincs önálló története, nem azonosítható a reformgondolatok történetével. A reformgondolatok csak keletkezésük társadalmi, politikai és gazdasági közegében érthetők.

A jelen disszertáció e két szempont figyelembevételével kíván hozzájárulni a magyarországi reformfolyamat történetének feltárásához. Természetesen, mint minden tudományos igénnyel írt munka esetében, itt is fennáll a tévedés lehetősége. Ezt a veszélyt fokozza a szerző ismereteinek korlátozott volta mellett, a történelmi távlat hiánya és - részben ezzel összefüggésben - a rendelkezésre álló dokumentumok korántsem teljes volta.

Az értekezésben feldolgoztam a Párttörténeti Intézet Archivumában és az Új Magyar Központi Levéltárban hozzáférhető, az 1966-os reformhatározat előkészítésével kapcsolatos anyagokat. Korábbi kutatásaim eredményei mellett támaszkodom a téma gazdagodó szakirodalmára.

Magyarázatot igényel a vizsgált időszak kiválasztása és a téma megközelítésének módszere. A disszertáció tárgya egy viszonylag rövid - de sok tekintetben meghatározó - időszak történéseinek rekonstruálása és e folyamatok eredményeként született politikai-gazdaságpolitikai dokumentumok elemzése. Az általam ismert elemzések részletesen tárgyalják a vizsgált időszak előtti és utáni fejleményeket, de - ismereteim szerint - az általam elemzett folyamatok kevésbé feltártak.

A módszert illetően három dologra kell utalnom. Egyfelől a téma megköveteli az interdiszciplináris megközelítést. Másfelől - a bizonyítás és az illusztrálás szempontjából egyaránt - a szokásosnál bővebben szükséges a korabeli álláspontok, dokumentumok idézése. Harmadszor, mivel a terjedelmi korlátok adottak, arra törekedtem, hogy bővebben az általam fontosnak ítélt és/vagy nem - vagy kevésbé ismert történésekről, összefüggésekről essen szó. Ez a meggondolás indokolja pl. azt, hogy a VI. fejezetben az egyik munkacsoport tevékenységével külön is foglalkozom.

Tudatosan vállalt korlátozást jelent - amit a további kutatás során oldani szükséges - a többi szocialista országban lezajlott folyamatoknak az értekezés látókörén kívül tartása. Terjedelmi okok miatt nem volt mód arra, hogy a magyarországi reformfolyamat korábbi eredményeivel foglalkozzam.^{3/}

A kutatás célja kettős: Az eddig nem, vagy csak részben ismert folyamatok rekonstruálása és értékelése. A műfajból

következően az eredmények nem ölthetik konkrét gyakorlati javaslatok formáját. Az elemzés tanulságai azonban befolyásolhatják a szakmai közvéleményt és ezen keresztül a mai döntési folyamatok résztvevőit.

Ezen a helyen köszönetet mondok a két levéltár azon munkatársainak, akik kutatómunkámat segítették. Külön köszönettel tartozom azon barátaimnak, kollegáimnak és a reformmunkálatok korabeli résztvevőinek, akik a kézirat különböző változatait elolvasva, kritikai megjegyzéseikkel, bátorító tanácsaikkal segítették e disszertáció elkészülését.

I. fejezet

Reform és mechanizmus

=====

/A gazdasági reform néhány elméleti kérdéseiről/

Az értekezésben jónéhány olyan kategóriát használok, amelyek - mivel mind a politika, mind a szaktudomány használja őket - tartalma a nemzetközi és hazai tudományos és politikai szóhasználatban eltérő, egyes esetekben szinte parttalan.

Természetesen a fogalomhasználat eltérései részben vagy lényegében különböző elméleti alapállást, "világnézetet" tükröznek. E tartalmi különbség mellett egyben ez a különböző koncepciók közötti eligazodás nehézségeit is fokozza.

E nehézségek elkerülése és "világnézetem" tisztázása érdekében szükségesnek látszik néhány fogalom és összefüggés tisztázása. Ezt úgy látom célszerűnek, hogy a pozitív kifejtés előtt, mellett jónéhány más felfogást ismertetek részben azért, hogy ezzel is bizonyítsam a tisztázás szükségességét, részben azért, hogy érzékeltessen milyen nézetek, álláspontok formálták felfogásomat, milyen véleményekkel vitatkozom.

Történelmileg és logikailag egyaránt megfelelő kiindulópont a szocialista gazdaság modelljeivel kapcsolatos felfogások rövid ismertetése. Történelmileg azért, mert ezek az 1960-as évek reformmunkálatai számára valóságos elméleti

kiindulópontot jelentettek. A modellviták első szakaszában a fő kérdés az volt, hogy lehetséges-e a társadalmi tulajdon talaján racionális gazdálkodás? A második szakaszban - amely az 1950-es évek végére, az 1960-as évek első felére tehető - a központi probléma a működőnél hatékonyabb modell keresése volt.

Logikai kiindulópontként azért fogadhatjuk el e nézeteket, mert ezek kritikája alkalmas a szocialista termelési viszonyok néhány összefüggésének tisztázására.

A gazdaságirányítás elméleti alapmodelljei és ujabb tipológiai

Az 1930-as években kiterjedt vita folyt - alapvetően a marxista alapon álló és a polgári közgazdászok között - a szocialista gazdaság életképességéről.^{1/} A vita kérdésfeltevéseiből adódott az a sajátosság, hogy a polgári alapon álló vitapartnerek a szocializmus elvével /tőkekisajátítás/ és megvalósult konkrét formájával /a kialakuló szovjet tervgazdaság/ a racionális vállalati gazdálkodást helyezték szembe. Ebből adódik, hogy e viták inspirálta elméleti szocializmus-modellek az állam és a vállalatok kapcsolatát, azt a kérdést helyezték középpontba, hogy a központi gazdaságirányító szervek milyen eszközök alkalmazásával biztosíthatják a központi akarat és a racionális vállalati magatartás egyidejű megvalósulását.

A vita során több olyan elméleti modell került megfogalmazásra a marxista alapon álló - de legalábbis a szocializmus eszméivel szimpatizáló - közgazdászok részéről, amelyek az állam

és a vállalatok kapcsolatát több lehetséges módon ábrázolták.

Mindenekelőtt szükséges ezen modellek jellegét tisztázni. Nem véletlen, hogy Brus könyvének^{*} első fejezetét a modell fogalmának taglalásával kezdi és azt vizsgálja, hogy milyen kapcsolat van a modell és a szocialista termelési viszonyok között.

Azt írja: "indokoltnak látszik a "modell" szó használata a gazdasági mechanizmus működésének megjelölésére azzal a feltétellel, hogy a komplikáló részletektől mentesen csupán a gazdaság működése alapvető elveinek absztrakt ábrázolásáról van szó. "A gazdasági modellt" nem szabad a gazdaság működése konkrét rendszerével azonosítani. Ellenben e fogalom alatt a rendszer működésének olyan egyszerűsített változatát kell érteni, - amely a részletektől elvonatkoztat, és ezért jellemző a gazdasági mechanizmus tipusára, kifejezi működésének fontos elveit".^{2/}

Brus ugyanitt megkülönbözteti a "gazdasági modell" és a "társadalmi-gazdasági rendszer" fogalmát azzal, hogy a gazdasági modellváltás a szocialista kereteken nem változtat.

A működési modellt a termelési viszonyok felszinen megjelenő, a rendszer lényegét meghatározó viszonyokkal szoros összefüggésben nem lévő, formájaként írja le:

"Azonban a társadalom gazdasági rendszerének jellemzésére például a szocialista gazdaságban - eltérően a tőkés gazdaságtól - fölösleges a teljes, felmérhetetlenül bonyolult konglomerátum formájában megjelenő termelési viszonyok elemzése. A megkülönböztetés kritériumát az alapvető termelési viszonyok képezik, vagyis - egyezően Sztálinnak véleményem szerint általában véve találó meghatározásával:

- a/ a termelési eszközök tulajdonformái;
- b/ ebből folyóan a különböző társadalmi csoportok helyzete a termelésben;
- c/ s ezektől függően a termékek elosztásának elve".^{3/}

^{*} E könyv e viták egyfajta szintézisének is tekinthető.

A könyv további szakaszában a vizsgálat központi problémái - a modellről Brus által vallott felfogásból következően - a terv és piac, az állami irányítás és a vállalat kapcsolata. Ez a megközelítés még akkor is jellemző, amikor szervezeti kérdésekkel foglalkozik. A monopólium problémáját szervezeti kérdésként kezelve azt állam-vállalat, egyesülés-vállalat viszonyban tárgyalja.^{4/} Megállapítható, hogy Brus mechanizmusmodell fogalma az általam használt fogalomrendszerben gazdaságirányítási modell, amely nem vizsgálja a szocialista tulajdon jellegét, a társadalom szerkezetét és ebből adódóan a különböző gazdasági szereplők motivációit stb.* Ez a megállapítás igaz a már említett, a vitákban kialakult - és a következőkben vázlatos ismertetésre kerülő többi működési modellre is.

A vitában a centralizált irányítási rendszer elméleti modelljét az angol Maurice Dobb fejtette ki. Dobb szerint a vállalati önállóság a folyó termelés szférájában megengedhető. A makrogazdasági egyensúly megteremthetősége kérdésében azonban az általános egyensúlyi iskola álláspontjával szemben határozottan úgy foglalt állást, hogy az egyensúly a szocializmusban /sem/ nem teremthető meg automatikusan, hanem annak megteremtése tudatos állami makrogazdasági irányító tevékenységet feltételez. Az egyensúly megbomlását elsősorban a beruházások egyenetlen alakulásától féltette, így állást foglalt a hosszú távu /elsősorban a beruházási/ döntések centralizáltsága mellett.

Mások pl. F.M.Taylor, H.D.Dickinson, A.P.Lerner a szocializmus versenypiaci elméletét fejtették ki. Ennek lényege,

* Brus könyvében tudatosan vállalja a különböző tulajdoni

hogy az egyensúly biztosítható a különböző kollektív tulajdonban lévő vállalatok versenyével, és az állam gazdaság-irányító szerepének elenyésző szerepet szántak, sőt az állami beavatkozás - szerintük - túlzottan nagy mértékét egyensúlyt zavaró tényezőnek tartották. E felfogás szerint a vállalati tevékenység alapvető irányítója a versenyben kialakuló egyensúlyi ár. E koncepció nem zárja ki bizonyos /elsősorban fogyasztási/ területeken a preferenciákat, de a beruházási szférában az automatizmusoknak kulcsszerepet szán.

O.Lange nevéhez fűződik a centralizált piaci modell, vagy más szóhasználatnál a decentralizált szocialista gazdaságirányítási modellje. Ezen elképzelés is abból indult ki, hogy az egyensúly biztosítható a piaci mechanizmus felhasználásával. Lange modelljének megfogalmazásakor azonban nem profitmaximáló vállalatokból indult ki, hanem abból, hogy a szocialista termelés célja a társadalmi szükségletek kielégítése. A társadalom fogyasztói preferenciáinak érvényesítésére a Központi Tervhivatal /amely a népgazdaság központi irányításának egyetlen szerve/ meghatározott szabályokat állapít meg. A vállalatok folyó termelési és felhalmozási döntéseikben önállóak, de a Tervhivatal a fogyasztási és felhalmozási alap részarányának meghatározásával, az egyensúlyi árak és /a beruházásoknak vállalatok közötti elosztását szolgáló/ kamatlábak megállapításával, vagyis a piac szimulálásával biztosítja a gazdasági egyensúlyt.

Az előbbieken röviden ismertetett koncepciókra támaszkodva - egy konkrét szocialista ország politikai és gazdasági közegében - az 1950-es évek végén fogalmazta meg Brus - már

hogy az egyensúly biztosítható a különböző kollektív tulajdonban lévő vállalatok versenyével, és az állam gazdaság-irányító szerepének elenyésző szerepet szántak, sőt az állami beavatkozás - szerintük - túlzottan nagy mértékét egyensúlyt zavaró tényezőnek tartották. E felfogás szerint a vállalati tevékenység alapvető irányítója a versenyben kialakuló egyensúlyi ár. E koncepció nem zárja ki bizonyos /elsősorban fogyasztási/ területeken a preferenciákat, de a beruházási szférában az automatizmusoknak kulcsszerepet szán.

O.Lange nevéhez fűződik a centralizált piaci modell, vagy más szóhasználatnál a decentralizált szocialista gazdaságirányítási modellje. Ezen elképzelés is abból indult ki, hogy az egyensúly biztosítható a piaci mechanizmus felhasználásával. Lange modelljének megfogalmazásakor azonban nem profitmaximáló vállalatokból indult ki, hanem abból, hogy a szocialista termelés célja a társadalmi szükségletek kielégítése. A társadalom fogyasztói preferenciáinak érvényesítésére a Központi Tervhivatal /amely a népgazdaság központi irányításának egyetlen szerve/ meghatározott szabályokat állapít meg. A vállalatok folyó termelési és felhalmozási döntéseikben önállóak, de a Tervhivatal a fogyasztási és felhalmozási alap részarányának meghatározásával, az egyensúlyi árak és /a beruházásoknak vállalatok közötti elosztását szolgáló/ kamatlábak megállapításával, vagyis a piac szimulálásával biztosítja a gazdasági egyensúlyt.

Az előbbieken röviden ismertetett koncepciókra támaszkodva - egy konkrét szocialista ország politikai és gazdasági közegében - az 1950-es évek végén fogalmazta meg Brus - már

többször idézett könyvében - a szocialista gazdaság hipotetikus "decentralizált, a piaci mechanizmust alkalmazó tervgazdaság modelljét".^{6/} Legfontosabb jellemzője a gazdasági döntések többszintűsége. A szocialista gazdálkodásban létező - általa megkülönböztetett - három döntéstípus* közül az un. "időszerű gazdasági döntéseket" a szabályozott piaci mechanizmusra bizza. Brus a piaci mechanizmus szocialista gazdaságban való alkalmazásának azt nevezi, amikor az áru- és pénzformák aktív eszközei az erőforrások elosztásának. Erre a disztinkcióra azért van szükség, mert egyrészt az áru- és pénzformák a centralizált modellt kiszolgáló formák is lehetnek, másrészt mert a centralizált modellben is aktívan működik a piaci mechanizmus a munkaerő és a fogyasztási javak vonatkozásában. A szerző az erőforrások piaci mechanizmus általi elosztásának két esetét különbözteti meg. Az un. "szabadpiaci mechanizmus" lényege az, hogy az állami szervek nem avatkoznak bele a piaci folyamatokba /az árak szabadon mozognak/, az állam szerepe a piac kereteinek meghatározása. Az un. "szabályozott piaci mechanizmus" lényege, hogy bár a vállalatok működési elve /önállóság/ az előző modellben azonosak, de az állam beavatkozik a piaci folyamatokba. A decentralizált modellben a népgazdasági terv kialakítása - amely lényegében nem, legfeljebb részletezettségében különbözik a centralizált modell tervétől - központi szinten történik. A centralizált modellhez képest módosul azonban a

*/ A három döntéstípus Brus megkülönböztetése szerint a következő:

- az alapvető makroökonómiai döntések szintje;
- az adott jövedelmi viszonyok mellett az egyéni fogyasztás szerkezetét érintő döntések;
- az időszerű gazdasági döntések.

tervteljesítést biztosító szabályozás rendszere, amennyiben változik az állam és a vállalatok viszonya. Központi szinten közvetlen döntés tárgya a nemzeti jövedelem elosztása, a fő beruházási irányok kiválasztása. A vállalatok - Brus feltételezése szerint - e modellben a termelés összetételének és a ráfordítások változtatásaival a nyereség maximalizálásában érdekeltek. Így a vállalatok döntéskörébe tartozik a folyó termeléssel kapcsolatos összes döntés, az adózás utáni vállalati jövedelem felhasználásának meghatározása, valamint a vállalatban belüli szervezési, szervezeti kérdések. A vállalati kollektívák személyes jövedelme, illetve a vállalat bővített ujratermelésének lehetősége bizonyos mértékig a vállalati eredménytől függne. Brus ezért kizárandónak tartotta a vállalatok és ágazatok közötti tőkeáramlást.^{7/} Kulcsszerepe van az árrendszernek, amely akkor képes betölteni a modellben neki szánt funkciókat, ha a társadalmilag szükséges ráfordítások mellett az árak tükrözik a csere adott feltételeit, valamint a társadalmi preferenciákat és az áralakulást a vállalatok nem képesek befolyásolni.

Brus könyve végén felteszi a kérdést, hogy "milyen modell-megoldások felelnek meg legjobban a szocializmusban a társadalmi munkamegosztást szabályozó törvényszerűségeknek".^{8/} Felveti, hogy "tisztá" vagy "vegyes" megoldások /modellek keverése/ célszerűek-e? A kérdésre rendkívül aprólékos, körültekintő választ ad. Óv mind a centralizált eszközök, mind a piaci eszközök egyoldalú alkalmazásától.

"Néha találkozhatunk olyan nézetekkel is^{*}, hogy kizárólag azért kell a piaci mechanizmust adminisztratív eszközökkel kiegészíteni, /elvonatkoztatva a szubjektív tényezőktől/, mert strukturális aránytalanságok vannak, tehát az adminisztratív eszközöket mint olyanokat nem szabad kapcsolatba hozni a szocialista gazdálkodással".^{9/}

"Annak az álláspontnak az elméleti indokolását, amely óva int a piaci mechanizmus vegytiszta formában való alkalmazásától a tervszerű irányítás rendszerében, a szocialista gazdaság bizonyos alapvonásaiban látom. A szocialista gazdaság megteremti a gyors növekedési ütem előfeltételeit, ami a termelőapparátus nagyfoku kihasználásával /adott technológiai és szervezeti színvonal mellett/ és teljes foglalkoztatottsággal jár együtt. Ugyanakkor a szocialista gazdaságra jellemző a lakosság jövedelmének állandó növekedése a fogyasztási javak és szolgáltatások tömegének növekedésével együtt. Mindezek a tényezők odavezetnek, hogy ha még nagymértékben ügyelünk is az általános egyensulyra, akkor is átmenetileg előállnak egyes szakaszokon a "szűk keresztmetszetek", amelyek bizonyos merevséget eredményeznek, és korlátozzák a helyettesítési folyamatokat és a piaci mechanizmus hatására történő rugalmas átállást".^{10/}

"Összegezve ... a szocialista gazdaság bármilyen működési rendszerében bizonyos mértékig helyet kell hagyni az adminisztratív eszközök számára is. Ezzel kapcsolatban azonban felmerül a kérdés, hogy ez a tétel egyértelmű-e azzal az állásfoglalással, hogy a szocialista gazdaság egy konkrét működési rendszere általában a piaci mechanizmus és az utasításon alapuló mechanizmus elemeinek keveréke? Szeretnénk nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a fenti következtetéseink nem azonosak ilyenfajta véleményekkel. A sok lehetőségek közül a legrosszabbnak éppen azt tartom, ha mechanikusan kapcsolunk össze különböző modellekkel szerves összefüggésben álló elemeket. Minden modellnek megvan a maga belső logikája, amelynek megsértése kellemetlenebb következményekkel fenyeget, mintha egy előnytelenebbnek ítélt modellvariáns mellett tartunk ki, de következetes módon".^{11/}

Brus e munkájának viszonylag részletes ismertetése és bizonyos összefüggések kiemelése nem öncélú. Arról van ugyanis szó, hogy a később ismertetésre kerülő koncepcionális vitákban résztvevők ismerték ezen elméleti tételeket, állásfoglalásokat, s így joggal vélelmezhető, hogy gondolkodásukra ezek hatottak.

^{*}/ Itt jugoszláv álláspontokkal vitatkozik.

A brusi modell sajátos kérdésfeltevését bizonyítja az a tény, hogy könyvében a centralizált modell nem a Dobb-féle, hanem a szovjet típusu termelési terv lebontásos-rendszer.

A közgazdasági irodalomban mind a mai napig vitakérdés, hogy a szocialista gazdaságirányítás lehetséges típusai leírhatók-e a dichotóm modellekkel, az azoktól való eltérés deviancia-e.^{12/} A szocialista gazdaságirányítási rendszerek gyakorlati tapasztalatai mindenesetre gazdagabbak, mint a fent ismertetett felfogások. E tényeket általánosította Sárközy Tamás, amikor tagadja azt a felfogást, hogy a reformot csak a decentralizált modellre való áttérés jelenti.^{13/} Ezzel szemben ő az indirekt modell három altípusát különböztette meg.^{14/}

a/ decentralizált indirekt tervgazdálkodás. Itt az elmozdulás lényege és fő iránya az irányítási funkciók decentralizálása és a vállalati szféra magas szintű koncentrációja. A két folyamat találkozásában létrejönnek az un. nagy gazdasági szervezetek, amelyek egyszerre töltenek be klasszikus gazdaságirányítási és gazdálkodói funkciókat.

b/ a tervszerű piacszabályozás indirekt modellje. Ez alatt végülis az 1968-as magyar reform ideáltípusát érti. Ennek differentia specifikája az államigazgatási és gazdálkodási szféra gyökeres elválasztása és egy olyan típusu normatív szabályozó-akarat-átviteli rendszer, amelyben "mindent szabad, amit nem tilos".

Plasztikusan fejezik ki ezt a szemléletet a következő gondolatok. "A politika mint politika, az igazgatás mint igazgatás, a gazdaság mint gazdaság, a kultúra mint kultúra került vizsgálat alá, másrészt nem keverték össze a gazdaság igazgatását a gazdasággal, a kultúra igazgatását a kultúrával, nem hisszük azt, hogy

· az Egészségügyi Minisztérium egy nagy kórház, az Oktatási Minisztérium egy nagy iskola, a gazdasági minisztérium egy nagy termelő vállalat és így tovább. Nem tulzás, ha azt állítom, hogy bizonyos fokig ebben is a 70-es évek eredményei fejeződnek ki. Hiszen a 60-as évek végén végrehajtott gazdaságirányítási reform kellett ahhoz, hogy ezek a határvonalak élesen kirajzolódjanak".^{15/}

c/ a szabad piaci modell. "A különbség a tervszerű piacszabályozási és a szabadpiaci modell között elsősorban abban áll, hogy az állam elvileg nem tesz különbséget a szocialista gazdálkodó szervek között.

A tervszerű piacgazdálkodás többlete a szabadpiaci modellhez képest tehát a szocialista gazdálkodó szervek alapvető típusának /az állami vállalatoknak/ szorosabb gazdaságirányítás alá vonásában, gazdaságpolitikai irányítássá való alakításában és a közvetlen gazdasági szabályozásnak nemcsak a hatósági jogkörben való, illetve nagyobb foku alkalmazásában áll". E csoportosítás - bár jóval árnyaltabbnak tartom, mint a Brus-féle felosztást - alapvető problémája, hogy csak jogilag kezelhető /igy természetesen megállja a helyét/. A modelleket ugyanis a formális döntési jogkörök elhatárolása alapján különíti el egymástól. A gazdaságirányítási rendszerek karakterét - megítélésem szerint - a gazdasági döntések születésének körülményei /az akarat-képzés mechanizmusa/ és az állami akarat megvalósításának formája határozza meg. Ennek része, /fontos része, de csak vonatkozásai/ a gazdaságirányítás és a vállalatok viszonya, különösen annak jogilag szabályozott része.

Sárközy Tamás egy későbbi munkájában a felhalmozódó tapasztalatok alapján módosította az előbbieken ismertetett

felfogást. A gazdasági reformokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy az eddigi tapasztalatok alapján ezek, fokozatosan kibontakozó, ciklikus, le nem zárható folyamatok, amelyekben különböző objektív és szubjektív, külső és belső okok miatt ujratermelődnek az un. direkt tervgazdálkodás jegyei. Tapasztalati tényként rögzíti azt is, hogy a reformok ideáltípusa és a megvalósult gyakorlat között minden országban lényeges különbség van. Ebből két következtetés vonható le:

ad.1. Az alfajok /ti. a korábban ismertetett indirekt irányítás alfajai/ elnevezése, tipizálása leegyszerűsített és önkényes.

ad.2. Nem osztható az az álláspont, amely szerint "amíg egy országban akár csak egy kötelező tervmutató is van, indirekt tervgazdálkodásról nem lehet beszélni ... A decentralizált, indirekt tervgazdálkodás a hozrasscsot vertikális kiterjesztése, a gazdasági /és nem államigazgatási!/ vezető szervek domináló szerepe folytán minőségileg más módon olvasztja össze a gazdaságirányítást és a gazdálkodást, mint a direkt modell. Tény, hogy Magyarországon elvileg nincsenek kötelező tervmutatók, de sokszor vannak - legális vagy illegális - "termelési parancsok", a külföldi szocialista országokban fennálló néhány szintetikus tervmutatónál erősebben naturális utasítások".^{16/}

E felfogás - amellyel egyetértek - nem tekinthető többségi álláspontnak a magyar reformirodalomban. Egy friss, nemrégiben megjelent - a reform kérdéseit elméleti igénnyel boncolgató - munka szerzője

"... a direktív rendszert és szocialista árutermelésre /piacra, vállalkozásra/ épülő rendszert különböztet meg".

"A szocializmus nem nélkülözheti az árutermelésnek /a piaci, azaz versenyviszonyoknak, a pénzügyi "technológiának"/ azokat a fejlett viszonyait, amelyek a társadalmi munkamegosztás történelmi fejlődése során - beleértve napjaink fejlett kapitalizmusának erre vonatkozó viszonyait is - létrejöttek, és amelyekről "lehánthatók" tőkés magántulajdon torzító vonásai".

"A társadalmi munkamegosztásnak a hatalmi egyensúlyon /egyenjoguságon/, a demokratikus jogrenden, a kölcsönös-
ségen alapuló formája az árutermelés". 17/

A modellkonceptciók ismertetése után szükséges összefoglalni az azokkal kapcsolatos álláspontomat:

A véleményem lényege úgy fogalmazható meg, hogy azok egyike sem alkalmas elméleti alap egy komplex gazdasági reform kidolgozásához.* Én ezt három - persze sok szempontból összefüggő - ponton kívánom bizonyítani:

1/ Az áru- és pénzviszonyok, a piac idealizált felfogása

E modellek többsége - talán a Dobb-féle modellt kivéve - a szocializmus áruviszonyait, az árugazdaság működését vulgarizáltan és idealizáltan fogják föl.

Vulgarizmus alatt nem elsősorban hamis tudatot értve, hanem olyan ismeretrendszert, amely csak "a formát, vagy jobban mondva e forma szubsztancia nélküli látszatát látja".^{18/} A vulgarizmusnak nemcsak ismeretelméleti, hanem ontológiai forrásai is vannak. A valóság objektív látszatot produkál és

*/ Itt az igazság kedvéért ki kell mondanunk azt, hogy ilyen igényrel, illetve szándékkal csak a Brus-féle modell illetve az ő elméleti felfogását követő elméleti rendszerek léptek fel.

A következőkben leírtak nem vonatkoznak Sárközy ismertetett felfogására.

ez hamis tudatot szül. Ilyen objektív látszatnak tekinthető, hogy a szocialista építés eddigi gyakorlata során az elmara-
dottság leküzdése, a termelőerők fejlődése az áru- és pénz-
viszonyok bővülését eredményezte. Egy másik ilyen látszat,
amely a direkt tervutasításos mechanizmus negatív jelenségei-
ben ölt testet /irracionális gazdálkodás, tervalku, pazarlás/
és azt sugallja, hogy ezek az árutermelői racionalitás beveze-
tésével felszámolhatók. A vulgarizmus fontos lételméleti alap-
ja, hogy a gondolkodó fej osztály-szemüvegen keresztül szűr.^{19/}
Az áruviszonyok vulgarizált felfogásának lényege, hogy az áru-
kategóriák különösségét úgy értelmezi, hogy azok relative,
vagy éppen abszolút értelemben függetlenek a tulajdonviszo-
nyoktól. Az egyszerű árutermelés marxi modelljét - amelynek
meghatározott helye van A tőke kifejtési logikájában - neo-
klasszikus módon felfogva és ábrázolva, e felfogás képviselői
egy elvont árugazdaság racionalizmusát állítják a létező terv-
gazdaság - valóban számos - irracionalizmusával szemben.

Az idealizáltság - az előbbiekkal összefüggésben is - többértű.
Először is sokak felfogása szerint az áruviszonyok működési
logikája adekvát a szocialista gazdaság céljaival.^{20/}

Az áruviszonyok szocialista jellege abban mutatkozik meg,
hogy működésüknek "a tényleges szükségletek kielégítését,
az arányos egyensúly biztosítását, a hatékony gazdasági
növekedést, a különérdekeknek a valóságos közérdek, s vég-
eredményben az általános politikai érdekek megfelelő moz-
gását kell szolgálniuk."^{21/}

Az idealizáltság tetten érhető abban is, hogy a legtöbb szerző-
nél elsikkadnak az árutermelés jólismert ellentmondásai és így
mint olyan mechanizmust írják le, amely helyes alkalmazás
esetén surlódásmentesen működik. E két mozzanatból "logikusan"

következik az az elméleti alapállás, amely szerint a szocialista gazdaság működését és ezen belül a gazdasági alapegységek viselkedését elsősorban a gazdaságirányítási modell határozza meg.

Erdős Péter egyik könyvében az áruviszonyok működésének "tulajdon-kötöttségére" egy frappáns - a tőkés gazdaságon belüli - példát ad, amikor bemutatja, hogy a tőkés és a paraszt eltérő módon reagál ugyanarra a piaci jelenségre, ti. az előbbi a kínálatot csökkenti, míg a másik a kínálatot növeli, tultermelési válság esetén.^{22/}

A tervutasításos gazdaságirányítás abból az elméleti előfeltételezésből indult ki, hogy a szocializmus a munka közvetlen társadalmi jellegű. A valóság, a működő irányítási rendszer elemzése, elméleti meggondolások egyaránt e tétel felülvizsgálatára sarkalltak.^{23/} A közvetlen tervgazdálkodás tagadásából - éppen ez előbbieken ismertetett modellfelfogások hatására - kinő egy sajátos árutermelés és piacfelfogás.

Ennek lényege^{*}/, hogy a piac - normatív, elsősorban pénzügyi szabályozókkal biztosított - zavartalan működése, a politikának a gazdasággal szemben tanusított önmegtartóztatása képes a gazdaság többé-kevésbé harmónikus működtetésére, a gazdasági érdekek megfelelő egyeztetésére. Ezt 1966 elején már Csikós-Nagy Béla megfogalmazta, amikor megkülönböztette a reform megvalósításának két lehetséges útját.^{24/}

Az első "koncepció" a piacot lényegében a központi terv technikai lebonyolító mechanizmusának tekinti és ezért megmarad a terv és a piac hagyományos értelmezésénél.

^{*}/ Meg kell jegyezni, hogy e felfogásnak is több konkrét variánsa létezik.

Előre lehet látni, hogy ha a gazdasági reform e koncepció szerint valósul meg, rendszerre kell tenni az operatív állami beavatkozást.

Teljesen bizonyos ugyanis, hogy a gazdasági szabályozó eszközök hatására a vállalatok nem cselekedhetnek teljesen úgy, ahogyan ezt a terv /különösen pedig annak számítási anyaga/ központilag feltételezi".^{25/}

A második felfogás szerint "a népgazdasági optimum ... a központi terv szabályozása alapján, de a tényleges piaci folyamatok végeredményeként alakul ki objektíve. Teljes egészében lehetséges tehát, hogy amikor a vállalatok reagálnak a gazdasági szabályozó eszközökre, nem produkálják minden részletében a népgazdasági tervet. Ezt egyébként a tervutasításos mechanizmusban sem teszik. A tervet tehát a tervgazdaság mindkét konkrét rendszerében időről időre felül kell vizsgálni. A lényeges különbség azonban az, hogy az új gazdasági mechanizmusban feltételezhető, hogy amikor a piac a központi elképzelések irányában működve visszahat a tervre, ezzel lényegében a népgazdasági optimum felé tereli a gazdasági folyamatokat".^{26/}

Másfél évtizeddel később Bauer Tamás, már idézett cikkében ugyanezt az alapgondolatot a következőképpen fogalmazta meg:

"Ha a gazdasági reformok közgazdasági eszközökkel váltják fel az adminisztratív eszközöket -, kereskedelemmel a kiutalást, pénzzel a tervutasítást, értékviszonnyal a közvetlen tervviszonyt, akkor ez nem visszalépést jelent a közvetlenül szükségletre termeléstől az árutermeléshez, hanem előrelépést az egyik kerülőutától, a tervutasítástól a másik kerülőúthoz, a pénzhez, amely azonban a történelmi tapasztalatok szerint alkalmasabb a közvetítő funkció ellátására".^{27/}

A tervutasításos irányítás elvi és gyakorlati kritikáját elfogadva, szeretném azonban felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy ha elismerjük a munka közvetetten társadalmi jellegét, azzal elismerjük azt is, hogy az árutermelés immanens - Marx által feltárt - ellentmondásokkal együtt létezik. Ezek számára a konkrét társadalmi-gazdasági formációk konkrét megjelenési- és mozgásformát szolgáltattak.

A mi viszonyaink között a termelőkollektívák meghatározott szervezeti egységekben /gazdasági alapegységek/ termelnek. Ezen alapegységek egymás közötti technikai viszonyrendszere és az üzemeken belüli technikai viszonyrendszer adott. Az össztársadalmi munkafolyamat rész-munkafolyamatokra esik szét, az egyes konkrét munkák részmunkák. A munkafolyamatban elszakad az irányító- és végrehajtó-, a szellemi- és fizikai-, a szak- és segéd-, a városi- és falusi munka. A magántőkés elsajátítás megszűnése ellenére a munka nem vetette le sok tekintetben elidegenedett jellegét, a termelő- és elsajátító funkció az egyes munkavállaló szempontjából nem esik egybe. A termelőerők adott fejlettsége mellett /ld. Gothai program kritikája/ elkülönül a szükséges termék és többlettermék. Ez utóbbival való rendelkezés szempontjából /is/ a társadalomban egyenlőtlenségek vannak.

A munkamegosztás jellegéből adódik az a sajátos átmeneti helyzet, hogy a gazdaságban a magántőkés elsajátítás csak kivételes lehet a munkaerő mégis áru. Ez az árujelleg megnyilvánul a munkaerőpiac jelenségeiben és a második gazdaság problémakörében. A munkaerő árujellegét az sem kérdőjelezi meg, hogy annak újratermelése fokozottan kivonódik a piaci folyamatok szabályozó hatása alól.

A gazdasági elkülönültség azt jelenti, hogy a különböző gazdasági alapegységekben kifejtett munka nem közvetlenül a társadalmi szükségletek kielégítésére irányul. A munka kifejtésekor közvetlen mozgatórugó a saját szükséglet, vagyis a gazdasági alapegységek saját léthelyzetük által meghatározott érdekeiket követik gazdasági döntéseik során.

E saját szükséglet nem a profit, hanem az adott alapegység egészének és tagjainak pozíció javítása. Ebben az értelemben a munka elkülönült jelleget ölt. Másfelől a munka társadalmi, hiszen értelme a társadalmi szükségletek kielégítése.

A munka elkülönült és társadalmi jellege természetesen a mi viszonyaink között is ellentmondásban van, amely ellentmondás megjelenik a konkrét munka - absztrakt munka, a használati érték - érték ellentmondásában és jónéhány más eredendően "szocialista" jelenségben /tervalkuban, szabályozóalkuban/.

Az árutermelés ezen alapvető ellentmondása számára a mi viszonyaink között a piaci önszabályozó folyamatok mellett, a gazdaságirányítási rendszer teremthet mozgásformát.

A magánelsajátítás megszűnésével a gazdaság működésében a pénz öncélú szaporítása helyett a szükségletkielégítés válik meghatározó mozgatórugóvá. Ez nem jelenti azt - amit a vulgáris szocializmusfelfogás vallott -, hogy a szükségletek közvetlenül felmérhetők és kielégíthetők. De azt igen, hogy a vállalatok, amelyek termékeiket és szolgáltatásaikat áruként termelik ugyan, döntéseiket alapvetően a használati értékhez kötődő szükségleteik alapján hozzák. A vállalatok tevékenységét egyfelől a vállalatnak mint szervezetnek a szükséglete /erőforrásokkal, beruházásokkal, stb. való ellátottság/, másrészt a benne dolgozó emberek szükséglete /ezen belül talán legfontosabb a fogyasztás növelése/ határozza meg. /A gazdaság konkrét működését természetesen nagymértékben meghatározza, hogy ezen érdekek milyen érdekeltségi rendszerben nyernek kifejeződést./ Nemzetgazdasági kereten belül a termelés profitkorlátja helyébe az erőforráskorlát lép és ugyanakkor a bővített

ujratermelés, a növekedésre orientáltság jellemzi.^{28/}

Az eddigiek alapján láthatjuk, hogy itt egy sajátos ellentmondással van dolgunk. A termékeket áruként termelik, ugyanakkor a gazdasági tevékenység korlátja nem a jövedelmezőség, hanem a rendelkezésre álló erőforrások mennyisége és kihasználásuk hatékonysága. Ezért sok szerző a szocialista gazdaságot erőforráskorlátos gazdaságként jellemzi. A szocialista termelés ezen jellegéből következik az is, hogy nem egyszerűen az árutermelésből adódó ellentmondásoknak, hanem az erőforráskorlátos jellegből fakadó ellentmondásnak is mozgásformát kell adni. A vállalatok és egyének a szükségletkielégítés maximumára törekednek, miközben egyenként saját érdeküket követve, szétfeszítenék a gazdaság kereteit. /Ennek konkrét jelenségei a rendszeres tulberuházás, a fogyasztói árualap és a vásárlóerő megbomlása, stb./.

E keretek között /ahogy ez ma már a tőkés piacgazdaságokra is elmondható/ a gazdasági hatékonyság és a technikai fejlődés nem elsősorban a piaci mechanizmus működésének eredménye. Az állam aktív célkitűző tevékenysége mellett hatékonysági követelményeket, preferenciákat juttat érvényre a gazdaság megfelelő működése érdekében.

Az áruviszonyok fejlődéstendenciáit meghatározó fontos tényező napjainkban a különböző gazdasági szektorok /primer, szekunder, terciér/ részarány változása, illetve a különböző termelő- és szolgáltató ágazatokban a technikai fejlettség eltérő szintje. A szektorális arányok átrendeződése, a terciér szektor jelentőségének növekedésével az árutermelés egyre inkább "aláásódik", hiszen ezekben a tevékenységekben "a munka közvetlen formában

többé nem a gazdagság forrása ... a munkaidő többé nem mértéke és szükségképp nem mértéke a gazdagság ..."^{29/} A termelő-erőknek a különböző ágazatok közötti eltérő fejlettsége, a tulajdonformabeli különbségekkel tetéződve a piac töredezettségéhez, különböző részpiacokra való szegmentálódásához vezet. Az ilyen piacon az árutermelés önszabályozó mechanizmusai a különböző részpiacokon eltérő intenzitással és hatásfokkal képesek működni.

Mai áruviszonyaink egy további sajátossága abból adódik, hogy a belső piac és a külpiacok között nincsen szerves kapcsolat. Erre a kérdésre még ebben a fejezetben visszatérek.

Ezen okfejtés lezárásaként azt mondhatom, hogy a piaci viszonyok a mi társadalmunkban is szociális egyenlőtlenségek, ebből adódóan parciális érdekek és lényeges gazdasági ellentmondások hordozói. Ezen ellentmondások számára a tervgazdálkodás - adekvát eszközök felhasználása esetén - megfelelő mozgásformát teremthet, de nem szüntetheti meg őket.

2/ A tulajdon jellegének tisztázatlansága

Az ismertetett modellfelfogások másik gyenge pontjának azt tartom, hogy nem vizsgálják a szocialista tulajdonviszonyok jellegét és az ebből származó gyakorlati következményeket. Marx a tulajdon történelmi formáit több művében, több összefüggésben elemezte. E módszernek lényeges eleme volt, amit a sztálini társadalomfelfogás figyelmen kívül hagyott, hogy a termelési mód kategóriájának bevezetésével a tulajdon konkrét és történelmi formáit, mint a termelési viszonyrendszer

átfogó mozzanatát a termelőerők fejlettségével összefüggésben vizsgálta. E vizsgálati szempont érvényesítésével kaphatunk választ arra az alapvető kérdésre, hogy a szocialista tulajdon történelmi formája miért az állami?^{30/}

Ahogy a korábban utalt marxi gondolatokból is következik, világos, hogy gépi nagyipari termelőerők talaján a modern köztulajdon nem jöhet létre. Ahhoz ugyanis, hogy az egyes dolgozó valóban az egyetemesen fejlett egyének szabad társulásának tagjaként - egyéni tulajdonosként és közösségi birtokosként - viszonyuljon a termelési eszközökhöz, új minőségű - mai fogalmainkkal, automatizált - termelőerők szükségesek.* Ez feltétel ahhoz, hogy megszűnjön az összmunkás és részmunkás tőkés viszonyokra jellemző különbsége és közösségi társulások jöjjenek létre. Mindaddig, amíg az összmunkás-részmunkás ellentét fennmarad, vagyis merev társadalmi munkamegosztás van, amíg a munkatevékenység jórészt a gyári üzemforma hierarchikus szervezeti keretében valósul meg, addig tovább él a termelésben az alá- és fölérendeltségi viszony, és kivetitődik a társadalmi viszonyok minden területére.

Emiatt a termelők kollektívái még nem uralják közvetlenül a társadalmi termelési folyamatokat, nem tulajdonosként, hanem bér munkásként viszonyulnak a termelői eszközökhöz. Vagyis nem történt meg a gyökeres változás a munka tárgyi és személyi feltételeinek egyesítésében.^{31/}

A termelők számára az állam munkafeltételeket teremt, munkabért fizet, sajátos ösztözkésként jelenik meg.^{32/}

*/ A létező szocializmus egyik leglényegesebb belső ellentmondásának tartom, hogy az eddig ismert formái t.k. alkalmasak voltak a tőkés eredeti tőkefelhalmozás elmaradását rövid idő alatt pótolni, de nem alkalmasak a termelőerők felgyorsuló fejlesztésére. Ezen ellentmondás feloldását sokan a tőkés módszerek átvételében és a tőkés nemzetközi munkamegosztásba való kritikátlan beépülésében látják, nem törődve azzal, hogy ez a centrum-periféria viszony ujratermelődését erősítené.

Ebből a szempontból - a sok konkrét különbség ellenére - nincs különbség a tulajdon konkrét formái /állami-, szövetkezeti-, egyéb vegyes tulajdonformák/ között, hiszen bármelyikben az egyén a köztulajdonban lévő termelési eszközökhöz csak szervezeti közvetítéssel viszonyulhat,^{33/} nem pedig közvetlen közösségi társulás keretében.

A szervezeti közvetítés következménye, hogy ezekben a tagokat a tulajdonnal való rendelkezés társadalmi-politikai pozíciójuktól, a gazdasági egységen belüli munkamegosztásban elfoglalt helyüktől függően illeti meg. E szervezeti közvetítés egyben markáns gazdasági érdekkülönbségeket is indukál. A tulajdon működtetésével foglalkozók érdeke a rájuk bízott szervezet növekedésének biztosítása /felhalmozási érdek/ és a zavartalan működés feltételeinek biztosítása. Ez utóbbiba beletartozik az adott körülményeknek megfelelő - amely nem feltétlenül egy elvont készletgazdálkodási optimumot jelent - szintű termelési készletek biztosítása, a munkaerőpiaci mozgásokhoz igazodó munkabérléti politika, amely döntően a vállalat e téren jellemző pozíciójának javítását /béremelés/ jelenti. Nyilvánvaló, hogy ezen érdekek önmagukban is - mivel minden vállalat hasonlóan viselkedik - szétfeszítenék a népgazdasági egyensúly kereteit /ami időről időre elő is fordul/. Az egyensúly megőrzésében - nem mint külső, hanem a rendszer működési logikájából következő beavatkozásaival - az államnak kulcsszerepe van. A felhalmozási és fogyasztási aspirációkat az állam kezeli, tartja féken és mint ilyen a gazdaság működtetésének szerves eleme. J.Wiatr könyvében ezt a következőképpen fogalmazza meg:

"A politika a szocialista társadalomban bizonyos fokig azt a funkciót tölti be, amelyet a klasszikus kapitalizmusban a tőkés piac töltött be: a társadalmi integráció terrénum, amely tulnyomó mértékben meghatározza a folyamatok jellegét és lefolyását a társadalmi élet egyéb "nem politikai" területein is."^{34/}

Látnunk kell, hogy az elsajátítás szervezeti egységei /a vállalatok/ motivációit a tulajdon konkrét viszonyainak elemzéséből kell levezetni.^{35/} Ebből a megközelítésből elméletileg is belátható, hogy nem helyes annak feltételezése, hogy a szocialista vállalatok profitérdekeltek.^{36/} A szocializmus feltételei között a gazdasági alapegységek viselkedését döntő módon meghatározza az a tény, hogy nincs profitkorlát.

A gazdasági mechanizmus fogalmáról

Ezen a ponton szükségessé válik, hogy egy alapvetően fontos fogalom, a gazdasági mechanizmus^{*}/ kategóriáját tisztázzuk.

A fogalomba beletartozik a gazdaságirányítási rendszer, a politikai döntési mechanizmus, a piaci és nem piaci önszabályozó folyamatok, a gazdálkodó alanyok viselkedési és alkalmazkodási szabályai, motivációi.^{37/} A nem piaci önszabályozó folyamatokba tartoznak a Kornai által leírt vegetatív folyamatok,^{38/} a különböző döntési szintek és gazdálkodási egységek különböző irányu egyeztetési- és alku folyamatai, viselkedési, reagálási, alkalmazkodási normák. Az így felfogott gazdasági mechanizmus tehát a tudatosan alakítható

*/ A gazdasági mechanizmus fogalmát az irodalomban többféleképpen használják. Az általam kifejtésre került fogalom mellett szokásos ezt az állami pénzügyi és közgazdasági szabályozással azonosítani /elsősorban a szovjet irodalomban/. Egy másik - elsősorban hazánkban 1968 után elterjedt - felfogás azonosítja a mechanizmust a gazdaságirányítási rendszerrel.

mozzanatok mellett magában foglalja a politika által nem befolyásolható termelési viszonyok összességét is.

Megítélésem szerint a szocialista gazdaság működési mechanizmusának szerves részét képezik a politikai jellegű önszabályozó folyamatok is. Ez éppen abból az előbbieken kifejtett összefüggésből következik, hogy a piac működése a mi viszonyaink között sem ellentmondásoktól mentes.

A gazdasági mechanizmus ^{39/} szocialista gazdaságbeli jellegét nagymértékben meghatározza a gazdaságirányítás /vagy másképpen a tervgazdálkodás konkrét/ rendszere. Szükséges tehát e fogalom politikai gazdaságtani értelmezése. Az elfogadott és általánosnak tekinthető felfogás szerint a gazdaságirányítási rendszer három elem /a tervezés, a szabályozás és a szervezeti és döntésjogi rendszer/ kölcsönhatásaként értelmezhető.^{40/}

A tervezés fogalmát a szakirodalom többféleképpen közelíti. Najorek például a következőket írja:

"Tervezésen kollektív cselekvések összekapcsolásának meghatározott módját értjük, amelynek lényege, hogy ezeket a cselekvéseket bizonyos célok elérése érdekében központilag irányítják."^{41/}

E megfogalmazás utal azon jellegre, hogy itt végül is a tevékenységcsere meghatározott formájával állunk szemben. A tervezés elméletében és gyakorlatában hosszú ideig tartotta magát az - az önmagában persze helyes - a felfogás, amely szerint a tervezés feladata a társadalmi szükségletek felmérése, rangsorolása és az erőforrások számbavételére alapozva a szükségleti rangsoron alapuló eszközallokáció.

Több szerző - köztük például Kornai János^{42/} - rámutatott,

hogy a tervezési döntéseket nem lehet a preferencia rendezés elvével jellemezni. Ezen meggondolás alapján két irányban indult meg a gondolkodás. Szociológiai, politikai szociológiai megközelítésekben felmerült az a gondolat, hogy

"a jövő céljainak, feladatainak meghatározásába beleszól a tervmunka résztvevőinek saját érdeke, meggyőződése, de különösen a tervet kialakító és az abban érdekelt szervezetek véleménye, amelyek magasabb szinten különböző gazdaságpolitikai elgondolásként fogalmazódnak meg".^{43/}

A szükségletek rangsorolásánál természetesen nemcsak és elsősorban nem is a tervezőapparátusok érdeke munkál. Lényegesebb ennél az, hogy néhány alapvető szükséglettől eltekintve, a társadalom tagoltsága eleve egy sor szükségletet osztály-, vagy rétegspecifikussá tesz, másfelől pedig a különböző gazdasági döntéseknek rendkívül sok, a társadalmi lét egyéb szférájára, tovaggyűrűző hatása van. Ezen meggondolásokból alakult ki a társadalmi tervezés koncepciója.

"A gazdasági tervezés immár hagyományos gyakorlata csak meghatározott korlátok között alkalmas eszköz a társadalmi folyamatok szabályozására: nem fogja át a társadalmi élet fontos szféráit, s nem számol eléggé a gazdasági folyamatok társadalmi következményeinek gazdaságra való aktív visszahatásával sem".^{44/}

"Az új típusú tervezés tartalmát ... a társadalmi-gazdasági viszonyok és e viszonyok alapját alkotó anyagi-technikai folyamatok kölcsönhatásban történő tervezése adja, amely a fejlesztési célok, a célok és az erőforrások, a célok megvalósítását szolgáló döntési mechanizmusok egységes rendszerét foglalja magában a tervezés minden szintjén".^{45/}

A tervezés érdekkötöttségéről Andics Jenő a következőképpen ír:

egyfelől "a tervcélok közvetlenül nem érdekek egyeztetésén, hanem gazdasági hatékonysági értékeken nyugszanak, de a kibontakozó folyamatok egyes érdekeket előnyben részesítenek más érdekekkel szemben",

másfelől "a tervcélok és azok alapját képező értékek tudatosan mérlegelt és egyeztetett érdekeken nyugszanak".^{46/}

A tervezést tehát egyszerre tekinthetjük érdek- és értékfeltáró, egyeztető folyamatnak. Vagyis a tervezés során egyidejűleg folyik a különböző gazdasági lehetőségek optimumának, a különböző társadalmi létszférák szempontjainak és a különböző társadalmi csoportok érdekeinek feltárása, egyeztetése és rangsorolása.

A tervezés eddigi gyakorlatában e mozzanatok keverednek, amiből az következik, hogy rendszeresen előfordul, hogy egy jelenség egy más terület, csoport jelmezében nyilvánul meg. Parciális érdekek mint gazdasági optimum vagy politikai szükséglet, politikai szükséglet mint gazdasági szükségszerűség.

A tervezés politikai gazdaságtani fogalmával kapcsolatos állandó vitakérdés, hogy ex ante vagy ex post jellegű szabályozó mechanizmus-e a terv.^{47/} A kérdésfeltevés - véleményem szerint - a merev termelésiterv-utasításos rendszer, általában a terv mennyiségi vonatkozásainak helytelen előtérbe állításának logikáján alapul. Nyilván a tervek, mennyiségi előirányzatok készítése nem azonosítható a tervezéssel ugyanugy, ahogy a tervek teljesítése, a terv szerinti fejlődés a tervszerű fejlődéssel. A tervezés lényege - mint már irtam - a gazdaság és más létszférák működésének optimumának megkeresése és érvényesítése figyelembe véve, feltárva, egyeztetve, esetenként háttérbe szorítva az ehhez tapadó különböző parciális érdekeket.

Ebben az értelemben ez egy folyamat, amely optimális esetben biztosítja a gazdaság rugalmas működését. A terv szabályozó szerepe csak a direkt rendszerben érvényesül.

Szabályozás alatt azt az alrendszert értjük, amely átviteli eszköz a tervezésben megfogalmazott célok megvalósításában a gazdaság szereplőivel szemben. A szabályozásnak sokféle - a gyakorlatban mindig kombináltan alkalmazott - eszköze van, amely eszközök maguk is természetesen pozitív vagy negatív irányban visszahatnak a folyamatok tényleges menetére. A szabályozás eszközrendszerének sokféle csoportosítása ismert /közvetlen-közvetett, adminisztratív-közgazdasági, piacot szabályozó-működési feltételt szabályozó, normatív-egyedi, stb./, amely csoportosítások jónéhány ponton lefedik egymást. Én itt - a fentieknek nem ellentmondó, inkább - a hangsúlyt más-hová helyező csoportosítást adnék, amely a szabályozó eszközök technikai tartalma helyett társadalmi tartalmát vizsgálja. Létezik elvileg és létezett gyakorlatilag is olyan szabályozási szisztéma, amely funkcióját a végrehajtó gazdasági alapegységek önállóságának kizárásával kívánta betölteni. Ezen transzmissziós szabályozás "filozófiai" alapja, hogy csak a felső szintnek van betekintése az általánosba, míg az alsó szint csak az egyest látja. Ez egyben egy tagolatlan társadalom- és gazdaságfelfogást is jelent. E szabályozás gyakorlati megvalósulása során diszfunkcionális jellege hamar nyilvánvalóvá vált. Ahhoz azonban, hogy e diszfunkcionális jelenségeket /a különböző alkuk/ megértsük, nemkívánatos következményeit kiküszöböljük, el kell választani a megjelenési formát a tartalmától. A tartalom kétségkívül az érdek, a gazdasági egységek motivációja, amely - mint azt az előbbieken láttuk - objektíve meghatározott, vagyis az alkuk önmagukban sem nem károsak, sem nem hasznosak.

A szabályozás rendszerének hatékonysága^{*/} növelésével kapcsolatban két markáns elméleti irányzat létezik. A két irányzatban közös az áru- és pénzviszonyok mechanizmusainak és a vállalati önállóság, öntevékenység előrehajtó erőinek felhasználása azon az elvi alapon, hogy minden döntés azon a szinten születessen, ahol akkor a megfelelő információk rendelkezésre állnak.

A felfogásbeli különbséget a következőkben látom:

Az egyik felfogás, amelyet nevezhetünk "konszenzusos szabályozásnak", az irányítói és a végrehajtói szint - az intézményi és döntésjogi rendszer keretei között intézményesített - kooperációját, párbeszédét a szabályozórendszer integráns elemének tekinti.

A másik felfogás az irányítói és a végrehajtói szintek elválasztását, kapcsolatuk piaci alapokra helyezése szükségességét vallja. A központ szerepe a piac működési feltételeinek biztosítása, amely - e nézetek szerint - automatikusan képes az érdekek egyeztetésére, hiszen a gyámkodástól megszabadított vállalatok a gazdasági racionalitás szabályainak megfelelően viselkednek.

E második felfogás fogalomrendszerében "összecsuszik" az érdek /objektív/ és az érdekeltség /a gazdaságpolitika által meghatározott keretek között változtatható/ kategóriája. Ebből következik az a várakozás, amely a megfelelő érdekeltségi rendszerrel az érdekellentmondások felszámolását, a gazdaság többé-kevésbé surlódásmentes működését várja és ezen objektív ellentmondások minden megjelenését a politika által okozott devianciának tartja.

^{*/} Ez alatt azt értem, hogy alkalmas mozgásformát teremt a gazdaság valós ellentmondásai számára. E mozgásforma nem más, mint az érdekeltségi rendszer és az ahhoz kapcsolódó eszközrendszer.

Az intézményi és döntésjogi rendszer alatt a felső- és középszintű gazdaságirányítás szervezeti rendszerét, jogilag szabályozott döntéshozatali és szabályozási mechanizmusait, valamint a gazdálkodó alapegységek szervezetét és jogállását értem. Ezen irányítási elemen keresztül érintkezik a gazdasági és politikai szféra, amiért is vannak olyan álláspontok is, amelyek szerint ezen elem nem tekinthető gazdaságinak.

A gazdaságirányítási rendszer - mint a politika, a gazdaságpolitika által többé-kevésbé tudatosan alakítható elem - sajátos helyet foglal el a szocialista társadalmi-gazdasági alakulatban, hiszen részben az alap mozzanataként, részben a felépítmény egyik elemeként viselkedik.

Az irányítási rendszer a termelési viszonyok többé-kevésbé tudatosan alakítható eleme. Ebből adódik, hogy a gazdaságirányítási rendszerrel kapcsolatban megfogalmazhatók normatív követelmények. Ez tulajdonképpen három konzisztencia-követelményt jelent:

- 1/ a gazdaságirányítási rendszernek - elsősorban - összhangban kell lenni a termelési viszonyok jellegével, természetével;
- 2/ az irányítási rendszer legyen összhangban a gazdaságpolitika céljaival. Ennek hiányában a gazdaságpolitika akkor is a voluntarizmus hibájába esik, ha reális gazdaság-stratégiát vázol, de nem teremti meg a végrehajtás adekvát eszközeit;
- 3/ a gazdaságirányítási rendszer legyen belsőleg konzisztens, az egyes elemek, illetve azon részelemei a kívánt cél irányába hassanak.

A terv és a piac kombinációját alkalmazó gazdaságirányítással kapcsolatosan - véleményem szerint - két elvi felfogás létezik.*/ A különbség lényegét eltérően Csikós idézett véleményétől, nem abban látom, hogy a piac a terv technikai lebonyolító mechanizmusa-e, avagy a folyamatok, a gazdasági optimum kialakítója. Megítélésem szerint a fő különbség a következő:

Az egyik felfogás számol az áruviszonyok ellentmondásaival és így az áruautomatizmusok felhasználása mellett eleve törekszik az ezekből fakadó ellentmondások kezelésére.

A másik felfogás abszolutizálja az áruautomatizmusok pozitív szerepét, nem számol azok ellentmondásaival. Képviselői szerint a helyesen kialakított irányítási rendszer /amely döntően piaci eszközöket jelent/ automatikusan kiváltja a kívánatos gazdasági folyamatokat és egyben a gazdaságpolitika kontrollját is biztosítja. A teljesség és korrektség érdekében arra is utalni kell, hogy mindkét felfogás szükségesnek tartja a piac korlátozását az ujratermelési folyamat bizonyos szféráiban /pl. munkaerő ujratermelése, infrastruktúra, stb./.

A két felfogás fogalmi megkülönböztetése szükséges, de korántsem könnyű. Korábban az első felfogást szabályozott piaci, a másodikat önszabályozó piaci koncepciónak neveztem. Az elnevezéssel azt kívántam érzékeltetni, hogy a két felfogás piac-felfogása különböző, hogy az első felfogás az árutermelés ellentmondásainak kezelését az irányítási rendszer természetes feladatának tekinti.

*/ Ez nem zárja ki további árnyalati különbségeket mutató elvi koncepció és számtalan gyakorlati javaslat létezését.

A disszertáció korábbi változatának olvasói bírálták az önszabályozó piac kategória használatát. Egyrészt azért, mert e kategória már foglalt, az irodalom egy része más összefüggésben használja. Másrészt kritikusaim azt is felvetették, hogy az elnevezés nem is pontos, mivel - és ebben tökéletesen igazuk van - az itt ismertetett második felfogás kibernetikai értelemben nem felel meg az önszabályozás kritériumának. Ezért e felfogást megkülönböztetve a szerintem helyes szabályozott piaci felfogástól ideális szabályozott piaci felfogásnak nevezem.

3/ A modellek zárt jellege

Az ismertetett modellek közös gyengesége, hogy azok zárt gazdaság feltételei között vizsgálták a működési mechanizmus problémáit. Így e modellek sem elméleti, sem gyakorlati kapaszkodót nem nyújtottak az 1960-as évek "reformérett" európai szocialista gazdaságoknak a külgazdasági irányítási rendszerbeli változások irányainak megválasztásához. Ez annál is fontosabb momentum, mivel a helyzet reformérettségét talán legvilágosabban éppen a külgazdasági szféra mutatta meg. Egyrészt közvetlenül azzal, hogy a belső gazdasági feszültségek a fizetési mérlegben jelentek meg. Másrészt az enyhülési folyamat kibontakozásával, a kapcsolatok rendszeressé válásával a demonstrációs hatások révén tudatosodhatott ezen gazdaságok valódi fejlettsége.

Mind a mai napig tisztázatlan elvi összefüggések közül arra hívom itt fel a figyelmet, amely a szocializmus fejlődése első szakaszának azon sajátosságából adódik, hogy a gazdasági elmaradottság felszámolása alapvetően nemzeti keretekben történik, míg ugyanebben az időszakban bontakozik ki a termelőerők nem-

zetköziesedésének folyamata. A szocialista országok "megvalósíthatják, s akár visszafordíthatatlanná is tehetik belsőleg a tőkés termelési viszonyok felszámolását, a munkának a tőke uralma alóli felszabadítását, s intézményesíthetik a jövedelmeknek, s a munka társadalmi szervezetében elfoglalt helyeknek a szocialista elvek, vagyis a végzett munka mennyisége és minősége szerinti elosztását. De ez nem jelenti azt, hogy egyszersmind eleve mentessé tették gazdaságukat és társadalmukat a világgazdaságban érvényesülő tőkés termelési viszonyoktól".^{48/}

Ez a tény a létező szocializmus egyik feszítő ellentmondását jelenti, hiszen a profitkorláttól megszabadított belső folyamatok logikája más, mint az alapvetően tőkés játékszabályok szerint működő világgazdaságba bekapcsolódó nemzetgazdaságoké. Hiszen végül is az egyes országok számára a fizetési mérlegpozíció megfelelő biztosítása egy makrogazdasági profitkorlátot jelent.

E kétféle racionalitás - a lehető legkisebb surlódás melletti - egyeztetése talán egyike a legnehezebben megoldható problémáknak. A szocialista nemzetgazdaságok ezen ellentmondása ráárkodik a mai nemzetgazdaságok az előbbinél általánosabb okokra visszavezethető ellentmondásos helyzetére: "A jelenlegi nemzetgazdaság magában hordozza az árutermelés marxi ellentmondását: mint használati értéke termelője a nemzetgazdaság már régen nem szuverén. A magyar nemzeti jövedelem csaknem fele közvetlenül külföldi realizálás céljából termelődik meg, az ellenértékképpen importált termékek szétáramlanak a népgazdaság egészében ... Mindezzel párhuzamosan a nemzetgazdaság teljesen

szuverén marad, mint értékek termelője: tehát a felhalmozás és fogyasztás együttes színvonalát lényegében a felhasznált hazai munka volumene és termelékenységé szabja meg. A jelenlegi világhelyzetben a nemzetgazdaság e kettős jellege nem szüntethető meg ... A függőségben használati érték-termelő, illetve szuverén módon értéktermelő nemzetgazdaságok az újra-termelési folyamatok integrációs összehangolásában keresnek ezen ellentmondás számára elfogadható mozgásformát."^{49/}

E kérdéskör gazdaságstratégiai vetülete a világgazdasági folyamatokhoz való alkalmazkodás mikéntje.^{*}/ Kozma Ferenc a mai helyzetben négy alkalmazkodási alternatívát különböztetett meg:^{50/} az átépítést; a bezárkózást; a passzív alkalmazkodást; a gazdálkodási kultúra fejlesztése révén történő, látványos sikerekre nem törő tisztos helytállást a világgazdasági konkurenciában.

A magyar reformgondolkodásra, annak külgazdaság-felfogására áttételesen mégis hatottak az irányítási modellek elméleti előfeltételezései. E hatás a leegyszerűsített piac-felfogáson alapul. Egyfelől ezen elképzelések, mivel nem érzékelték a szocialista árugazdaság - az előbbiekben vázlatosan jelzett - specifikumát, nem érzékelték nyilván az előbbiekben jelzett ellentmondást sem. Nem az ellentmondás megjelenését nem észlelték, hanem annak objektív mozgatórugóit nem ismerték fel. A negatív jelenségeket döntően vagy kizárólagosan a tervgazdálkodás adott rendszerének fogyatékoságaival magyarázták, amelyek megfelelő változásokkal kiküszöbölhetők.

^{*}/ E probléma már az 1920-as évek szovjetunióbeli közgazdasági vitái keretében felmerült. Az értéktörvény-vitának, a tervezési vitának /a genetikus és a teleologikus felfogás ütközése/ háttérében éppen a külső feltételek megítélése, a várható változásokhoz való alkalmazkodás kérdései is meghuzódtak.

Vagyis a piac működésének zavartalansága megoldja a külgazdasági szféra feszültségeit. Ugyanez vonatkozik e közgazdasági felfogások külgazdasági stratégia koncepcióira. Kozma Ferenc véleményével szemben - aki szerintem helyesen a lassu, evolúciós, a belső munkakultúra növekedését eredményező alkalmazkodás híve - a neoklasszikus módon gondolkodók a tőkés világ-gazdaság fő folyamataihoz való passzív alkalmazkodást javasolták és javasolják.^{51/} E világpiazi hatások pozitív hatásait abszolutizáló felfogások nem számolnak azzal, hogy az ilyen alkalmazkodás egyben ujratermeli a centrum- és periféria viszonyt.

A reform fogalmáról és néhány elméleti kérdéséről

A reform egyik leggyakrabban használt társadalomtudományi fogalmunk. Használata szinte parttalan, hiszen a legkülönbözőbb előjelű társadalmi politikai fejlődési folyamatokat vagy kívánatos haladási irányokat írnak le e fogalommal. Ezen a helyen nincsen mód a téma elmélet- és társadalomtörténetének bemutatására.

A nemzetközi irodalomban - szoros összefüggésben az előbbieken elemzett modell-felfogásokkal - markáns és sok tekintetben uralkodó az a felfogás, amely szerint a gazdasági reform kritériuma a modell-váltás, vagyis a centralizált modellből a decentralizált modellbe való átlépés. A magyar közgazdasági irodalom egy része - a brusi felfogást túlhaladva^{*/} - a reform kritériumaként a piaci viszonyok kiteljesítését jelöli meg:

^{*/} Brus lényegében csak az árupiac működésére alapozó irányítási rendszert javasolt. E felfogáson túllépők a tőke- és munkaerőpiac aktivizálását, a pénzfunkciók kiteljesítését és ennek megfelelő intézmények kiépítését javasolják.

"A szerző is azt tartja a reform feladatának, hogy a létező, de elnyomott áruviszonyokat felszabadítsák, mivel egy gazdaság modernné, versenyképesé csak a piaci viszonyok által válhat".^{52/}

"Reformnak, amely külső társadalmi, piaci ellenőrzés alá kíván helyezni egy évtizedeken át ilyen ellenőrzés nélkül működő gazdasági hatalomgyakorlást ... semmi esélye a sikerre, ha felülről kezdeményezett volta nem egészül ki társadalmi támogatással, nem válik - valamilyen értelemben - társadalmi mozgalommá".^{53/} Ezen álláspont megfogalmazója, Bauer Tamás egy újabb cikkében a gazdasági reform négy alapvető ismervét a következőkben jelölte meg: Az átfogó irányítási hierarchia felbontása, a tervlebontás eltörlése, a központi anyag- és termékmegosztás megszüntetése, az érdekeltségi rendszer átalakítása.^{54/}

"Ez /ti. a reform korszerűsítése - V.A./ a tervszerűen befolyásolt önszabályozó piaci mechanizmus kibontakoztatását, a vállalatok önálló vagyonuk gyarapítására törekvő működtetését, a gazdaság többszektorúságának erősítését jelenti. Létre kell hozni egy olyan, a pénzzel ésszerűen gazdálkodó intézményrendszert, amely piaci impulzusok alapján a felhalmozási források számottevő részét a jövedelmezőség szempontjainak megfelelő befektetésekre irányítja".^{55/}

A reform lényegének ilyen felfogását én nem tartom elég konkrétnek.^{*}/ E folyamat igazi értelmét csak akkor találhatjuk meg, ha a megreformálandó gazdaság lényegi viszonyaiból indulunk ki és figyelembe vesszük annak konkrét, megváltoztatandó állapotát. Véleményem szerint e lényegi viszony az egységes állami tulajdon és árutermelés egyidejű létezése. Az állam - a termelőerők mai fejlettségi fokán - mint az elsajátítás közössége a nemzeti jövedelem elosztásán keresztül meghatározó módon befolyásolja a gazdálkodó szervezetek és egyének gazdasági működési feltételeit. Ez a tény egyben meghatározza a szocialista gazdaságon belül az összes tulajdoni szektor működési feltételeit. Ebben az értelemben beszélek - nem tagolatlan, sőt, a termelőerők gazdasági tevékenységekként eltérő

^{*}/ Itt megismételhetném mindazt, amit a decentralizált modell árutermelés és piac-felfogásával kapcsolatban az előzőekben kifejtettem.

fejlettsége miatt igen tagolt^{*/} - egységes állami tulajdonról. Az állam e szerepéből nem következik, hogy ezen alapvető funkcióját csak meghatározott formában töltheti be. Sőt a marxista társadalomfelfogás talaján állva törvényszerűnek kell mondani azt, hogy ez állandó változásban van. A szocializmus eddigi fejlődése megítélésem szerint az állam gazdasági szerepvállalásának két alaptípusát hozta létre, amely alaptípusok természetesen fokféle konkrét formát öltöttek. A bürokratikus centralista forma - amely lényegében a tervutasításos rendszer különféle válfajait jelenti - jellemzője, hogy az alsó /végrehajtói/ és a felső /irányítói/ szint helyzeténél fogva természetesen másként látja és éli meg a gazdasági folyamatokat és megfelelő visszacsatolás hiányában kölcsönösen megtévesztik egymást. Ez kifejezést nyert a tervalku jelenségeiben, és abban, hogy a tervirányítás maga is pótlólagos egyensúlytalanságok létrehozója. E típusban a veszteségek fő forrása a visszacsatolás és a végrehajtói szint öntevékenysége hiányából adódó merevség.

Az anarchikus centralizmus formájának azt nevezem, amikor a bürokratikus centralizmus kötöttségeinek feloldása gyakorlatilag azt jelenti, hogy meghatározott feltételek mellett az alsó szint érdekérvényesítése szabadabb. Ez azonban nem jár együtt ezen érdekérvényesítés kontrolljának kiépítésével. Ennek konkrét megvalósulását jelenti a jugoszláv és magyar reform az 1960-as évek közepén. A rendszer tipikus jelenségei a szabályozó alku, áralku, a lobbizások, az elvárosos szabályozás, infláció, stb. E típus a visszacsatolás és az öntevé-

^{*/} Ezen összefüggést igen sokoldaluan elemzi Kahulits László A szocialista tulajdonviszonyok című könyvében /Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1985./

kenység területén előrelépést jelent. A fő veszteségforrás itt parciális érdekek tulzott érvényesíthetőségéből adódik. Természetesen a típusok megkülönböztetése a meghatározó tényezőkön alapul és a típusok konkrét megjelenési formáiban megjelennek más jellemzők is. Így a bürokratikus típusban is ott vannak az anarchiai jegyei és az anarchikusban is bőven vannak bürokratikus vonások.

Az állami szerepvállalás fejlődésének ideáltípusa - és ebben mélységesen egyetértek Lukács Györggyel - a szocialista demokrácia érvényesítésén alapuló irányítási rendszer, amelyet demokratikus centralista modellnek tekintek:

"A marxizmus elvei: a termelés demokratikus átrendezése /belső kapcsolat minőségi termelés és demokratizálás között/. A kapitalizmus hatékony bizonyos piaci tendenciákban, ahol lehetetlen központilag manipulálni az össztermelést. De illúzió volna, hogy az ilyen piaci mozzanatok helyes, demokratikus utra vezethetnék a termelést".^{56/}

"Az utóbbi években sok skolasztikus vita folyik a centralizációról és decentralizációról. E tulságosan absztrakt szavak mögött gyakran a sztálini hagyomány konzerválásának és a kapitalista szervezeti formák egyszerű bevezetésének hamis dilemmája rejtőzik. A valóság azonban a tervteljesítés részletekbe menő bürokratikus előírások nélküli modelljét máris kitermelte. Marx ismételten kimutatta, hogy a háború szervezete gyakran haladóbb, mint a szoros értelemben vett gazdaságé /gondoljunk az antik rabszolgatartásra/. Nos, a második világháború az összes gyakorlati kérdésben effektív lehet, éppen ezért, mivel nem statál mechanikus előírásokat a végrehajtást illetően, hanem az egyes szerveket - a tervezés által meghatározott - feladatok elé állítja, amelyeket ezeknek viszonylag megszemenő, önállósággal kell végrehajtani. Ez az utalás csak rá akar mutatni egy ilyen tervezési mód megszervezésének lehetőségére, meg akarja mutatni a centralizáció decentralizációval történő dialektikus összekapcsolásának lehetőségét".^{57/}

Felfogásom szerint tehát a mai szocialista társadalmakban a reformfolyamat lényege az állam gazdasági szerepvállalásának olyan fejlődése, amely lehetővé teszi egyfelől a gazdaság

objektív ellentmondásainak minél jobb kezelésén keresztül a hatékony működést, másfelől az érdekek feltárásán és megfelelő intézmények kialakításán keresztül a társadalmi kontroll megteremtését az elsajátítás felett.*/

A szocializmusban - írja Huszár István - az "ujratermelési folyamat kiszabadul a tőkeviszony szorításában, de egyuttal alapvetően politikai rendelkezési viszonyok közé kerül. A politika azonban - bár a társadalom hosszú-távú átalakításának, s az össztársadalmi érdekeknek a szem előtt tartásával működik - nem vonatkoztathat el a gazdaság szereplőinek, mozgatóinak érdekeitől. A gazdasági reformok mindig ezt a politikai érdekegyeztetési mechanizmust célozzák meg, mindig az áll a reformok középpontjában, hogy a gazdaság szereplőinek milyen megosztásban alakul a felelőssége és rendelkezési hatalma".58/

Ez egyben azt is jelenti, hogy a reformok a szocialista demokrácia kiteljesítését is jelentik. A polgári demokrácia a különböző tulajdonosok valamilyen érdekérvényesítési esélyegyenlősége, míg a szocialista demokrácia gazdasági értelemben egy alapvetően egységes - de belsőleg tagolt - tulajdoni rendszer működtetője fölötti kontrollt jelenti. A demokratikus centralizmus**/ magában foglalja a kezdeményezés lehetőségeit, annak és a parciális érdekek tolerálását, a fő folyamatok feletti intézményes társadalmi ellenőrzést és a különböző parciális érdekek nyílt és határozott feltárását, rangsorolását, adott esetben háttérbe szorítását.59/

*/ A kettő kölcsönösen feltételezi egymást. Hiszen a szükség-szerű központi irányítás társadalmi kontroll hiányában el-fajulhat, a társadalom fölé nőhet.

A piac e társadalmi ellenőrzést nem helyettesíti, hiszen a piac szereplőinek érdekérvényesítő képessége eltérő és esetleges.

**/ Demokratikus centralizmus alatt nem a kommunista pártok eddigi működési gyakorlatát értem, hanem termelési-társadalmi viszonyrendszer új formáját, amely kifejlődése maga is történelmi termék. Az a tény, hogy ennek elemei éppen a kommunista pártok működésében jelent meg először, teljes összhangban van a szocialista forradalmak logikájával. Érvényesülésének korlátai objektíve abból adódtak, hogy az eddigi szocialista forradalmak az antikapitalista jelleg mellett sok antifeudális elemet is tartalmaztak.

Természetesen ez az ideáltípus, mint általában egyik reformkoncepció sem bevezethető, azt a társadalmi-gazdasági fejlődésnek kell megszülnie. E "születésnél" persze "jelen vannak" mindazon tényezők, amelyek egy mai társadalmat jellemeznek külső és belső osztályerőviszonyok, a gazdasági fejlődés, ezen belül a termelőerők konkrét fejlődésének irányai a társadalmi tudatosság foka, a politikai rendszer működésének /ezen belül a párt vezető szerepének/ hatékonysága stb.

II. fejezet

Az 1960-as évek reformfolyamatának gazdasági, társadalmi
=====

és ideológiai közegéről
=====

A reform nem egyszerűen reform-gondolatok bevezetését jelenti. Azt, hogy végül is milyen közgazdasági doktrinák válnak egy időszakban uralkodóvá, alapvetően befolyásolja a "befogadó közeg". A reformkonceptiók bevezetését nagymértékben befolyásolják olyan tényezők, hogy

1/ ezek miként fejezik ki és érintik a társadalom különböző nagy csoportjainak érdekeit;

2/ hogyan felelnek meg a politikai és ezen belül a gazdaságpolitikai törekvéseknek;

3/ a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás mennyire képes "hidat verni" a meghaladásra ítélt és a kitűzött gazdasági-társadalmi állapot között;

4/ a változást kezdeményező politikai erő /jelen esetben a párt/ milyen hatékonyan képes e folyamatot irányítani. A következőkben azokat a tényezőket igyekszem vázlatosan leltárba szedni, amelyek az 1960-as évek közepén kibontakozó magyarországi reform-folyamatra hatottak.

A gazdasági folyamatok jellege

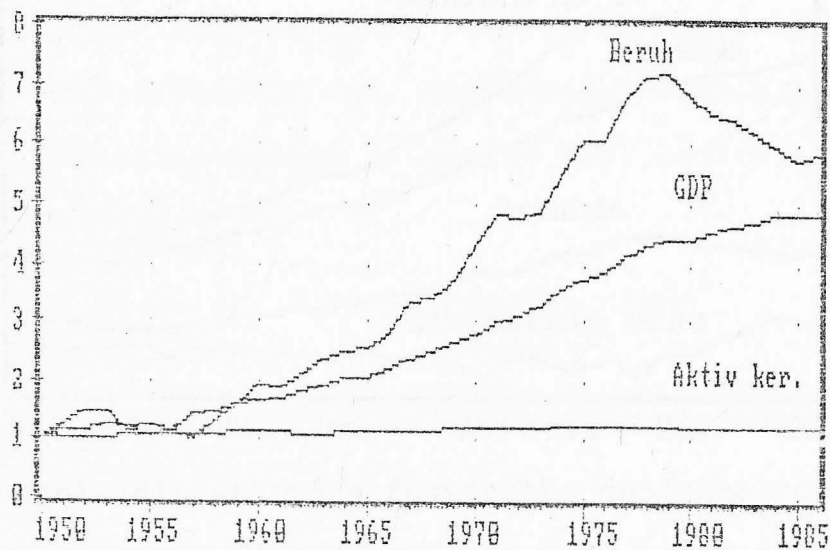
A magyar gazdaságtörténeti irodalom^{1/} sok tekintetben feldolgozta az elmúlt több mint negyven év folyamatait. E munkák megállapításait ezen a helyen felesleges volna megismételni. Két kérdéssel azonban ha röviden is, foglalkoznom kell. Az első: tekinthető-e - az általános felfogásnak megfelelően - 1968 gazdaságtörténeti korszakhatárnak? A kérdésre körültekintő

és differenciált válaszra van szükség. Kétségtelen, hogy 1968 gazdaságpolitikai korszakhatár. Alapvetően változott a gazdaságirányítás rendszere és emellett, ezzel összefüggésben - latensen - gazdaság stratégiai prioritás-váltások is történtek. Ezek hatásaként rövid idő alatt gyökeresen változott a szükségletkielégítés színvonala a folyó fogyasztás területén. A vállalati önállóság növekedésével felpetzdült a kezdeményezőszellem, új szellemi és fizikai erőforrások szabadultak fel. E folyamatok alapos vizsgálata sokat elárul azok mélyéről. Egyik lehetséges elemzési lehetőség a növekedési pálya^{*}/ vizsgálata. Ez alapján arra a kérdésre kaphatunk választ, hogy miként alakult a gazdaság tág értelemben vett hatékonysága, a különböző inputok a gazdasági körforgás során milyen hatásfokkal és milyen outputokká transzformálódnak. A gazdaságirányítási reform megértése és megítélése szempontjából alapvető kérdés, hogy a növekedési pálya mely jellemzői teremtették meg a reform szükségességét és a megvalósított reformok mennyire voltak képesek változtatni a növekedési pálya jellegén.

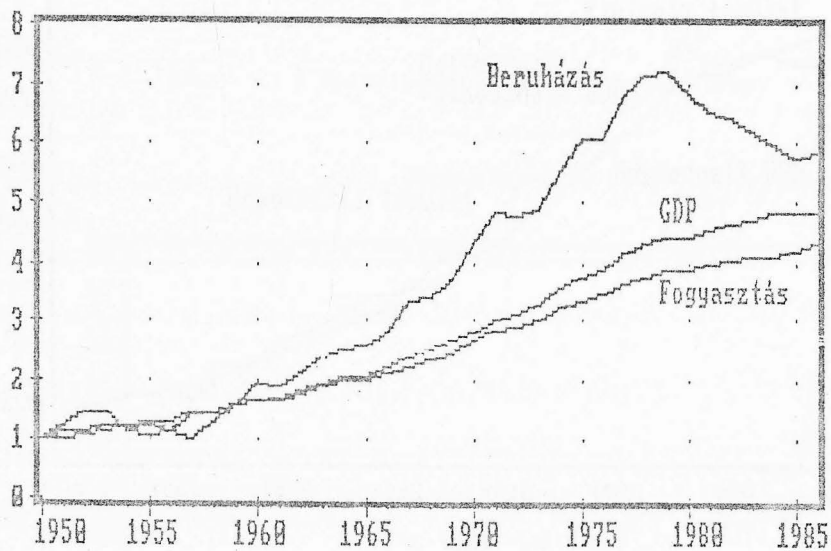
Nagy Sándor 1981. évi változatlan áras idősorok elemzésével arra a következtetésre jutott, hogy az 1957-78 közötti időszak a gazdaság növekedési pályáját illetően egységes periódus. A gazdasági növekedés üteme a rövidtávú ingadozások ellenére egyenletesnek mondható. Az egyenletes ütem mellett a pálya másik jellemzője az extenzív jelleg. Ezt egyfelől az jellemzi, hogy a termelési tényezők /beruházás, foglalkoztatottság/ felhasználása folyamatosan bővült, amelyen belül állandó volt a beruházási túlfutottság.^{2/}

^{*}/ A növekedési pálya elemzésével foglalkozik Nagy Sándor /1987/ és Berend Iván /1988/.

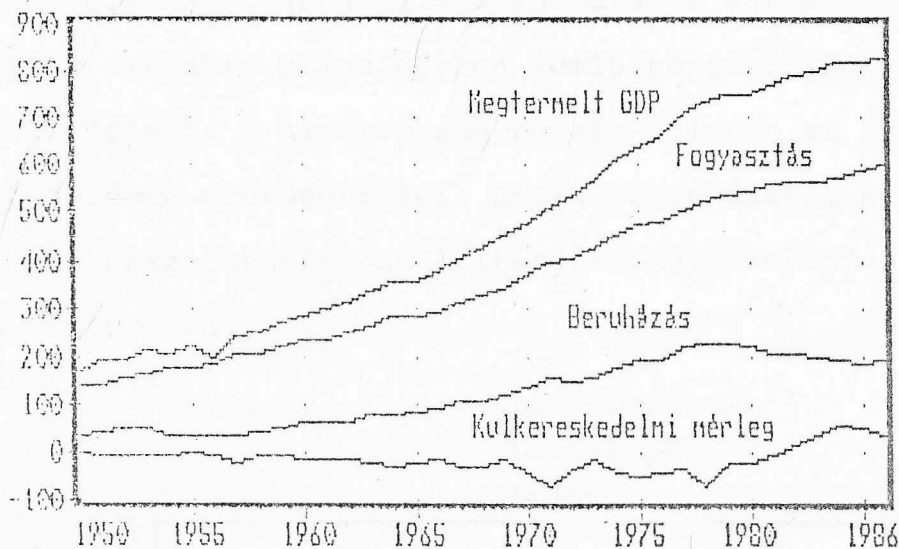
1. ábra A bruttó nemzeti termék /GDP/, a beruházások és a foglalkoztatottság alakulása. 1950-1986 1950=1,0

2. ábra A bruttó nemzeti termék /GDP/, a beruházások és a fogyasztás alakulása. 1950-1986 1950=1,0

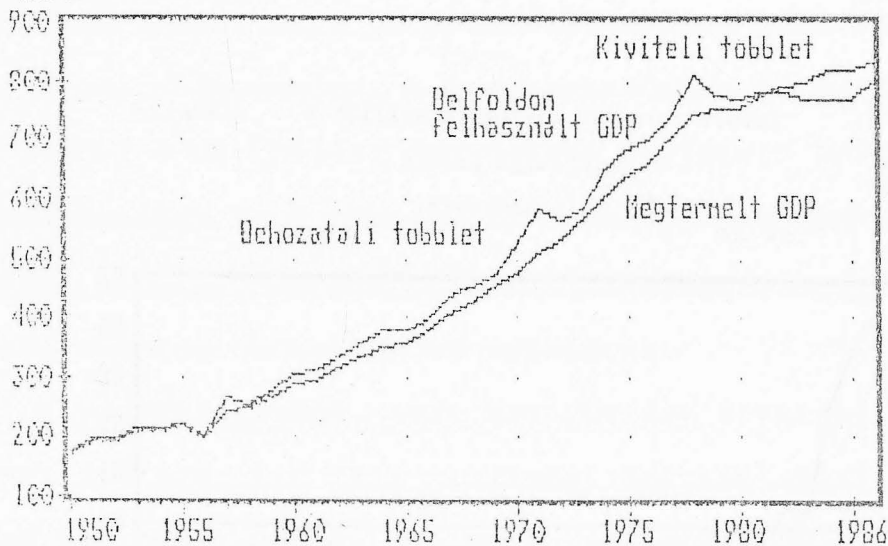

3. ábra A gazdasági fejlődés alakulását jelző néhány mutató
/1950-86/
mdFt.

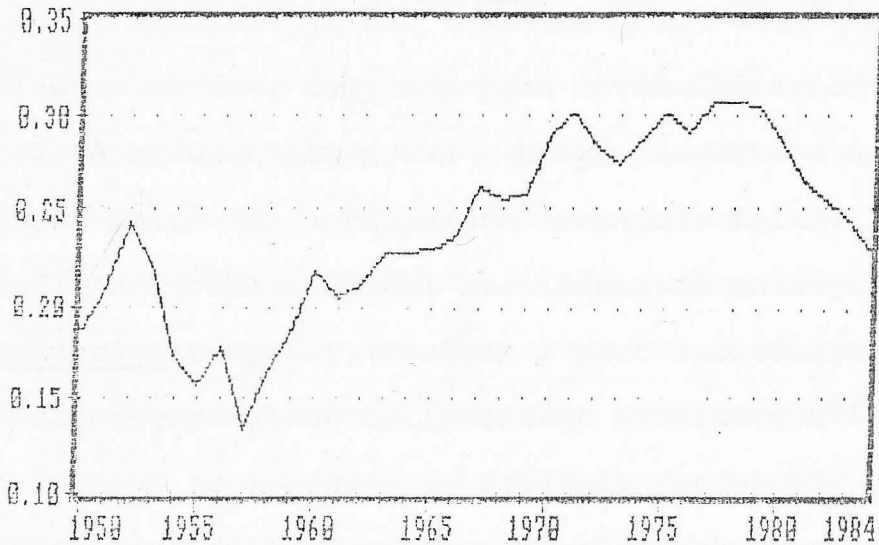
Az ábrákról jól látható a fogyasztás és felhalmozás eltérő dinamikája, a beruházások ciklikus, de tendenciáját tekintve a GDP növekedését meghaladó alakulása. /1., 2. és 3. ábra/ További, éppen az 1960-as évek közepétől markáns tendencia, hogy a külső erőforrások bevonása /importtöbblet/ egyre fontosabb tápláló forrása az extenzív növekedésnek. /4. ábra/

4. ábra A megtermelt és a belföldön felhasznált bruttó nemzeti termék /GDP/ alakulása /1950-86/
mdFt.

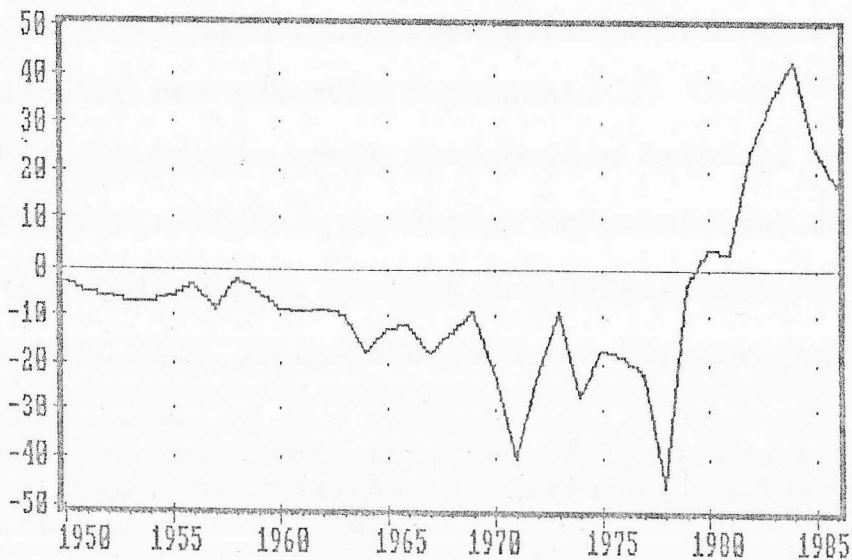
Az 5., 6., és 7. ábra világosan mutatja azt az összefüggést, hogy az extenzív pálya egyben romló népgazdasági hatékonyságot is jelent. E hatékonyság-romlás szintén az 1960-as évek első felében erősödött fel. Ennek magyarázatát nyilván több tényező összejátszásában lelhetjük meg. Ezekről a későbbiekben még szölok.

5. ábra A beruházásigényesség, (ICOR)
alakulása
1950-1984

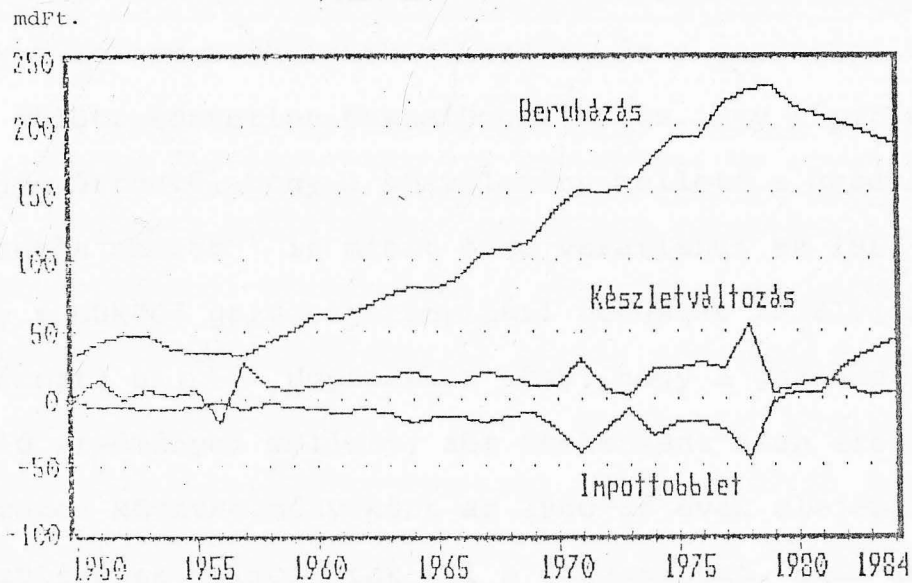

6. ábra A dollárelszámolású külkereskedelmi
mérleg egyenlege.
1950-1986

Md. Ft.

7. ábra A gazdasági fejlődés alakulását jelző néhány mutató
/1950-86/

Felmerülhet a kérdés, hogy egy igen rövid időszakot tárgyaló disszertáció bevezetésében van-e helye hosszútávú trendek elemzésének? Amire itt a figyelmet szeretném felhívni, az a következő: Az ábrák rendkívül szemléletesen mutatják be azokat a gazdasági tényeket, amelyek a párt vezetésében a változások szükségességének felismerését kiváltották^{*/}. Jól látható azonban az is, hogy az említett tendenciák nemhogy nem szüntek meg, de több ponton felerősödtek. Ezen tehát az 1968-as reform és a gazdaságfejlesztési prioritás-váltások nem tudtak változtatni. A legszembeütőbb állandó eleme a fejlődésnek a beruházási folyamatok megfelelő kezelésének megoldatlansága és a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedésünk zavarai. Ma már biztosan állitható, hogy ezeket a kulcskérdéseket nem sikerült megoldani.

A második kérdés, amit itt röviden érinteni kell, az 1960-as évtized első fele gazdasági folyamatainak megítélése. Vannak olyan vélemények, amelyek az 1960-as évek reformját egy jól működő, sőt prosperáló rendszer önreformjának tekintik.

^{*/} A III. fejezetben Nyers Rezső egy feljegyzése alapján bemutatom a reform előkészítése kezdetén megfogalmazott gazdaságpolitikai törekvéseket.

Ez abban az esetben elfogadható felfogás, ha feltételezzük, hogy a reform-munkálatok elkezdése és a gazdasági feszültségek között közvetlen összefüggés nincs. Egy ilyen állítás alapján érthető, hogy a közvélemény mellett a gazdaságvezetés jelentős részét^{x/} is miért érte váratlanul az 1964-es döntés, mely a működő gazdaságirányítási rendszer felülvizsgálatát határozta el.^{4/} Ugyanakkor tény, hogy a gazdasági konszolidáció eredményei mellett, sőt esetenként ezen eredmények természetes következményeként az 1960-as évek elejére komoly feszültségek halmozódtak fel a gazdaságban. Ezek lényege az volt, hogy a gazdaság forrásteremtő képessége és az elosztott források elszakadtak egymástól, a nemzeti jövedelem termelését meghaladta a nemzeti jövedelem felhasználása.

A különböző gazdasági területek és más felhasználó szférák rendszerint eredményes nyomást gyakoroltak a központra pótlólagos erőforrásokért, amely igényeket nem rangsorolták, nem utasították el, így rendszeres tulelosztás következett be.

Ez a jelenség az 1957 utáni gazdasági fejlődésben nem volt új. Az első figyelmeztető jel a mezőgazdaság szocialista átszervezése ütemével összefüggő 1958 őszi vita volt, ahol az Országos Tervhivatal vezetői rámutattak arra, hogy az átszervezés felgyorsítása szétfeszíti a terv kereteit, veszélyezteti a költségvetés és a fizetési mérleg pozícióját.^{5/} A politikai döntés ennek ellenére a felgyorsítás volt. Ennek helyességét a kedvező politikai helyzet igazolta. Ez azonban nem változtat azon a helyzeten, hogy a gazdaságirányítás képtelen volt az időről időre jelentkező feszítő igényeket kezelni. E helyze-

^{x/} Erről tanuskodik többek között az a tény, hogy állami vonalon a tervutasításos gazdaságirányítási rendszer tökéletesítésén dolgoztak. Ld. pl. Előterjesztés a Gazdasági Bizottság részére: Az irányítási módszereknek az ipar átszervezésével kapcsolatos felülvizsgálata /Tervezet, Bp. 1964. május/^{3/}

tet a KB 1964. decemberi határozata a következőképpen regisztrálta:

"A központi tervező és irányító szervek sokszor tanusítanak engedékenységet a beruházási és egyéb állami kiadások növelésére irányuló - önmagukban helyes, de a népgazdaság erőforrásait meghaladó törekvésekkel szemben".^{6/}

A tulelosztásból következően a népgazdaságot belső és külső egyensúlyhiány jellemezte. Az ország adósságállománya rövid idő alatt megduplázódott - amely annak volt következménye, hogy a rendszeres cserearány-nyereség ellenére évről évre passzív volt a külkereskedelmi mérleg. Riasztó jel volt a vezetés számára, hogy 1964 folyamán tetemes gabonaimportra szorult az ország. A belső egyensúlyhiány talán legszembetűnőbb jele a készletfelhalmozódás drasztikus emelkedése volt. A fejlődés egyenetlenségeit, feszültségeit mutatják a következő táblázatok. Az 1. táblázat világosan érzékelteti a növekedés extenzív jellegét. Ciklikusan ingadozó, növekvő beruházásokkal, alapjában a mezőgazdaságból felszabaduló többlet munkaerővel, a javuló külgazdasági cserearány "hátszelével" "hajóztunk" a növekedési pályán.

1.sz. táblázat

A magyar gazdaság fejlődésének néhány összefüggése^{x/}

Nemzeti jövedelem termelése				Nemzeti jövedelem felhasználása				Mezőgazdaság bruttó ter- melési in- dex	Mezőgaz- daságon kívül fogl. változása %	Mezőgaz- dasági foglal- koztatot- tak vál- tozása %	Export- tal nem fedezett konverti- bilis im- port ^{xx/} %	Csere- arány mutató ^{xxx}
előző év=100	1960=100	ebből: ipari része- sedés előző év=100	ebből: mezőgaz- dasági része- sedés előző év=100	fogyasz- tás	ebből: lakos- sági	felhal- mozás	ebből: álló- esz- köz					
1960	100	100	100	100	100	100	100	1956-60-as évek átlá- ga=100	+ 3,1	- 7,6	-	100,0
1961	106	106	110	102	101	105	91	104	+ 2,1	- 4,6	-	102,8
1962	105	111	108	104	104	112	112	106	+ 3,4	- 4,0	20	102,9
1963	106	118	107	106	106	111	112	111	+ 4,3	- 5,2	13	106,3
1964	105	123	108	106	106	106	109	117	+ 2,0	+ 2,1	22	104,8
1965	101	124	105	103	103	83	107	110	+ 1,7	- 0,8	5	104,3
1966	108	135	109	104	105	116	91	120	+ 1,6	- 0,3	9	103,8
1967	108	147	109	106	106	126	122	121	+ 2,7	- 0,7	5	104,9

^{x/} A táblázat forrásai, ahol más megjelölés nincs: Statisztikai Évkönyvek és
dr. Zala Júlia: 1958-1967. Egy évtized gazdasági fejlődéséről
(Gazdaság, 1967. november)

^{xx/} Zala Júlia: Nép gazdaságunk fejlesztésének néhány kérdése a
következő két-három évben (Bp. 1968.) P.I. 288 f. 24/1968/62. öe.

^{xxx/} Jelentés a Gazdaságpolitikai Bizottság részére a népgazdasági
hatékonyságról (Gazdaságkutató Intézet 1971.) P.I. 288 f. 15/198. öe.

A külső erőforrások bevonását és az 1960-as évek elejének legtipikusabb feszültségpontját érzékelteti a 2. táblázat:^{7/}

2. táblázat

	A nemzeti jövedelem %-os megoszlása				
	1960	1961	1962	1963	1964
Nemzeti jövedelem	100	100	100	100	100
behozatali többlet /+/					
kiviteli többlet -/-	+ 2,2	- 1,0	+ 0,5	+ 1,7	+ 2,9
hazai felhasználás	102,2	99,0	100,5	101,7	102,9
ebből készletfelhalmozás	7,1	9,2	10,1	10,4	10,2

A 3. táblázat a folyó, II. ötéves terv és a teljesítés adatait foglalja össze^{8/}, amelyek szintén érzékeltetik azokat a súlyos problémákat, amelyek a fejlődést kísérték.

3. táblázat

A II. ötéves terv teljesítésének főbb számai

1961-1965	terv	tény
Nemzeti jövedelem	36 %	24 %
termelés növekedés		
Ipari termelés	48-50 %	47 %
Mezőgazdasági termelés	22-23 %	10 %
Beruházás (md Ft)	180	210

Összefoglalásul megállapítható tehát, hogy a vizsgált időszakban komoly gazdasági problémák voltak, amelyek mellett - és ez az adott időszak specifikuma - a konszolidáció sikeres lezárulása miatt a társadalmi lét többi területén válságjelenségek nem mutatkoztak. A gazdasági problémák tehát kétségtelenül lépéseket igényeltek, de világosan látnunk kell, hogy e lépések iránya nem volt a helyzet által egyértelműen meghatározott. A kínálkozó elvi lehetőségek a következők voltak: gazdaságfejlesztési prioritás-váltás; a működő gazdaság-irányítási rendszer gyökeres megváltoztatása a gazdasági fejlődés valós vagy vélt követelményei alapján; vagy a kettő

valamilyen kombinációja.

Ahogy akkor látták

Természetesen az adott időszakban is látták, érzékelték e feszültségeket. Ezt tükrözi a már idézett 1964. decemberi KB határozat is. E mellett a belső hivatali előterjesztésekben, vitákban, de a sajtóban is megjelentek e problémák. A termelés folyamatában, a belső egyezkedésekben dult a harc a megszerezhető erőforrásokért. Ne feledjük, lezárult a kollektivizálás, amely létrehozta a mezőgazdaság potenciális közép- és nagyüzemét. A forma tartalommal való megtöltése volt a soron következő feladat. Ez nemcsak a termelőszövetkezetek álló- és forgóeszköz ellátottságának ugrásszerű javítását követelte, hanem tágabb értelemben a falusi lét feltételeinek gyökeres átalakítását is.

Az extenzív iparosítás, bár megváltozott szakágazati szerkezettel, továbbtartott. Ezt kísérte az az átszervezési folyamat, amely 1962-1964 között az ipar döntő részét országos nagyvállalatok és trösztök keretébe szervezték. Ezen kampánynak - amelynek eredményeként egy egészségtelenül centralizált vállalati szerkezet jött létre, és amely a vállalati vezetés hatékonysága szempontjából eredménytelenül, így fölöslegesen bolygatta meg az iparon belüli viszonyokat - több, részben egymással összefüggő mozgatórugója volt:

1/ Az átszervezés beilleszkedett abba az irányítási decentralizálási folyamatba, amely ebben az időszakban a többi szocialista országban is folyt. ^{9/}

2/ A másik ok az a folyamat, amit vidéki ipartelepítésként ismerünk. Ez az elképzelések szerint a főváros tulterheltsége csökkenését, a feldolgozó tevékenységnek a nyersanyagok-

hoz való közelebb vitelét, a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő foglalkoztatottságát és a vidék anyagi-kulturális felemelkedését szolgálta volna.

Az alapjában extenzív típusu, az iparon belüli felhalmozási bázisra is épülő ipartelepítés és az átszervezések összefüggését egy korabeli OT anyag a következőkben látta:

"Az iparátszervezés után sok olyan nagyvállalat jött létre, amelyek központjai a fővárosban és a hozzátartozó üzemek részben Budapesten, részben vidéken települnek. A kialakult szervezeti forma alkalmas keret lehet a vidéki ipar gyorsütemű fejlesztésére. Az egyes termékek termelésének területi átcsoportosítása, illetve gyártási profilok vidékre helyezése vállalaton belül is megvalósítható volt. Az országos vállalaton belül a saját eszközök differenciált felhasználására nyílik lehetőség, és a vidéki üzemek fejlesztésének jelentős anyagi alapot biztosíthat".^{10/}

E folyamat és annak hatásai - amellyel a mechanizmusreformmunkálatok nem számoltak - az 1970-es évek elejétől az ún. "nagyvállalati probléma" formájában jelentkeztek.^{11/}

3/ Az átszervezés nyilvánvaló mozgatórugója volt, hogy így az ipar sikeresebben tudja érvényesíteni érdekeit az erőforrásokért folytatott harcban. E harc színtere elsősorban a tervezés folyamata^{12/} volt, de megjelentek e viták az Országgyűlés különböző gazdasági bizottságai ülésin^{13/} is.

További kiemelésre érdemes - természetesen az előbbiekkel összefüggő - folyamat, hogy az 1960-as évek első felében szembetűnően nőtt az ország nemzetközi gazdasági kapcsolatokra való utaltsága, nyitottsága. Ez a gazdasági fejlődés természetes eredménye, hiszen egy fejlődő gazdaság "kinövi" belső piacait, emelkedik a termelés importigényessége és egy ponton túl

a külgazdasági szféra a gazdasági növekedés meghatározó tényezője lesz. E képet tovább árnyalja az a tény, hogy a KGST együttműködés addig kialakult formái a magyar gazdaság fejlődését egyre kevésbé inspirálták.^{14/} E felismerés alapján a tárgyalt időszakban előkészítő munkálatok folytak az együttműködés tartalmának és mechanizmusának korszerűsítése érdekében. A KGST együttműködés szűk keresztmetszetei és a nemzetközi enyhülés kibontakozása együttesen vezettek arra, hogy a magyar külkereskedelemben megnőtt a fejlett tőkés- és a fejlődő országok súlya. Ezért tudatos törekvés mutatkozott arra, hogy kihasználva a kibontakozó nemzetközi enyhülés lehetőségeit, elsősorban a nyugat-európai fejlett tőkésországokkal, a magyar export ezen országokbani bővítésén alapuló kölcsönösen előnyös, az addigiaknál széleskörűbb, gazdasági kapcsolatokat építsünk ki.^{15/} A magyar gazdaság nyitottságának növekedését jól mutatta, hogy az egy főre jutó külkereskedelmi forgalmunk 1955-ben 118 USA dollár, addig 1962-re ez 223 USA dollár. Az exportnak a nemzeti jövedelmen belüli hányada 1951-ben 8,7 %, 1955-ben 17 %, 1962-ben 33,5 % volt.^{16/} A gazdasági növekedés és a nyitottság összefüggését jelzi, hogy 1960-1965 között a nemzeti jövedelem 22, az ipari termelés 45 százalékkal nőtt, ugyanakkor a külkereskedelmi forgalom 64 százalékkal bővült.^{17/} A külkereskedelmi forgalom bővítésének alapvető tényezője a népgazdaság importigényességének növekedése volt. A korabeli vizsgálatok szerint^{18/} az időszak iparfejlesztési prioritásai /vegyipar, gépipar/ alapvetően megnövelték a népgazdasági ágazatok közvetlen és közvetett importigényességét. Ebben az időszakban viszonylag gyorsan bővült /igaz alacsony bázisról/ a nyugat-európai fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelem. 1958-at 100-nak tekintve, 1964-re e reláció 175 %-ot

jelentett, s míg 1958-ban e relációból származó import az export 90 %-a, addig 1964-ben az import az export százalékában kifejezve 118 % volt.^{19/}

E folyamatokból logikusan következett a végeredmény, a konvertibilis adósságállomány növekedése. "Az 1959. évi 1,6 md devizaforint tartozással szemben 1960-ban már 2,2, 1961-ben 3,0, 1962-ben 3,7 és 1963-ban 4,1 milliárd adósság halmozódott fel".^{20/}

A gazdaság egyensúlyi problémáinak elmélyülésében korabeli vezető politikusok megnyilatkozásai szerint szerepet játszott, hogy a II. ötéves tervidőszakban - nyilván bizonyos elmaradások felszámolása és az átmenetileg kiéleződött nemzetközi helyzet miatt - sor került a honvédelem tervén felüli megerősítésére.^{21/}

Ebben a helyzetben objektíve felmerült a gazdaságpolitikai prioritások egyértelműbb meghatározásának igénye és ezzel együtt bizonyos hangsúlyváltások szükségessége. A korabeli hivatalos dokumentumok intenzív pályára való áttérés szükségességének formulájával érzékeltették a változások szükségességét, miközben minden vezetői megnyilatkozás a gazdaságpolitika kontinuitását hangsúlyozta. A prioritások átrendezése iránti igény világosan csak a belső vitákban mutatkozott meg. Az ipar, illetve a mezőgazdaság közötti, az erőforrásokért folytatott harcokat jól mutatja az a tény, hogy a vizsgált rövid időszakban a párt legfelső vezető szervei több alkalommal foglalkoztak a különböző ágazatok, ezen belül kiemelten

a mezőgazdaság helyzetével.*/

Ezen túl a formálódó gazdaságpolitikáról publikus formában csak a Közgazdasági Szemle hasábjain lefolytatott két vita tudósított. ^{22/} A koncepcionális kérdésekben a döntések a belső, a III. ötéves tervet előkészítő, munkálatokban születtek meg. Meg kell említeni, hogy az adott időközben kezdődtek bizonyos hosszú távu tervezési munkák.

Politikai és ideológiai feltételek

A reform-döntés kedvező politikai feltételek között született. 1962-ben lezárult a személyi kultusz következményeinek felszámolására irányuló politikai munka. Befejeződött a falu szocialista átszervezése, amelynek kapcsán vereséget szenvedtek a szektás-dogmatikus gazdaságpolitika képviselői.

Figyelemre méltó, hogy a "szocialista nemzeti egység" fogalma az ez év augusztus 20-i megemlékezések kapcsán szerepelt először a politika szótárában.

1963 márciusában általános közkegyelmet hirdettek, áprilisban megszüntették a felsőoktatásban alkalmazott hallgatói kategorizálási rendszert, lekerült az ENSZ Közgyűlés napirendjéről

*/ Kronológikus sorrendben:

- 1/ Az MSZMP KB határozata a gépipar helyzetéről és a további feladatairól /1962. június/
- 2/ MSZMP KB határozata az építőipar munkájáról/1964.február/
- 3/ Az MSZMP KB határozata a mezőgazdaság helyzetéről és fejlesztésének feladatairól /1964. február/
- 4/ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága határozata az állami gazdaságok helyzetéről és feladatairól /1965. február/
- 5/ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága határozata a termelőszövetkezetek helyzetéről, az 1964. zárszámadások alapján /1965. április/
- 6/ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata termelőszövetkezeti politikánk néhány kérdéséről /1966. október /

a magyar kérdés. Hruscsov 1964 tavaszi látogatása során az MSZMP új utakat kereső politikája látványos elismerésben részesült.^{x/} E nyugodt felszín alatt természetesen ott lappangtak a fejlődés folyamatából természetesen következő ellentmondások, amelyek elsősorban ideológiai viták köntösében jelentek meg. Az elidegenedés-vita a Valóságban, az Élet és Irodalom hasábjain a kultúra, a kritika kérdéseiről szóló írások, a szovjet irodalmi élet forrongásainak interpretációja, a falu átalakuló társadalmáról megjelent cikkek mind-mind ennek megjelenési formái. A politikai vezetésben meglévő nézetkülönbségeket tükrözi például az "Ideológiai irányelvek" és annak vitája. A dokumentumot^{xx/} az MSZMP KB 1965 márciusi ülése nyomán bocsátották vitára. Annak megállapításai sok tekintetben ellentmondtak a már folyamatban lévő reform-munkálatok irányultságának. A vita tapasztalatait összegző cikkében^{24/} a KB illetékes titkára hangsúlyozta, hogy az irányelvek és a KB 1964 decemberi határozata^{xxx/} azonos törőrl fakadnak. A vitáról szóló összegzésében Szirmai István a munkásosztály vezető szerepe, a szocialista demokrácia és a szövetségi politika kérdéseit emelte ki. Ezzel kapcsolatban megjegyezte:

"Nagyon fontos eleme a szocialista demokráciának az, hogy a különböző társadalmi kategóriák érdekeit egyeztessük. Az ideológiai irányelvekben is rámutattunk arra, hogy a különböző társadalmi kategóriák alapvető érdekei azonosak. De vannak nem alapvető átmenetileg ellentétes érdekek is".^{25/}

x/ Hruscsov 1964 októberében történt leváltása a magyar vezetést váratlanul érte.

xx/ A dokumentumot eredetileg határozatnak szánták.^{23/}

xxx/ A határozat - bár tartalmazta a működő irányítási rendszer felülvizsgálatának szükségességét, - a gazdasági bajok megoldási módját a vezetés színvonalának és a társadalmi fegyelem erősítésében látta.

Friss István szintén - látszólag - ideológiai kérdéseket boncolgató írásában ^{26/} arról irt, hogy az ideológiai munka legnehezebb frontja a falu, ahol a cél a szocialista világnézet uralkodóvá tétele:

"Nem szabad e feladatokat leegyszerűsítve úgy képzelni - pedig ez ma nem egyszer előfordult -, mintha csak az egyéni gazdálkodás során kialakult magántulajdonosi gondolkodásmód maradványainak leküzdéséről volna szó. Mai parasztságunkban a magántulajdonosi gondolkodásmód nemcsak a kapitalista idők elhalóban lévő maradványaként van jelen, hanem naponta új táplálékot kap különböző jelenlegi gazdasági adottságokból, közöttük például a háztáji gazdálkodás, a piaci kapcsolatok, stb. mai tényeiből".

Az ideológiai munkának - szól a konkluzió - hosszú ideig együtt kell élnie e tényezőkkel. Ha Friss e gondolatait dekódolom, akkor megfogalmazható egy olyan tétel, hogy a különböző társadalmi létviszonyok különböző ideológiákban /is/ kifejeződnek. A gazdasági szerkezet változása, a gazdaságpolitika hangsúlyváltásai rétegek, osztályok helyzetét módosítja. E változásnak meg kell jelennie természetesen az ideológia és ezen átételen keresztül, az un. szaktudományos gondolkodás területén is.

Ma már közismert tény, hogy a szocialista országokban végbemenő gazdaságirányítási reformok közgazdasági elméleti gyökerei messzire nyulnak vissza. A tápláló források között ott találjuk az 1920-as évek szovjet közgazdasági vitáit. ^{27/} Ezen időszak - Lenin találó elemzése szerint - annak a harcnak az időszaka volt, amelyben az volt a kérdés, hogy a munkáosztály a politikai hatalmat képes-e - egy elsőprő paraszti többséggel szemben - a gazdaság terére is kiterjeszteni.

A reformgondolkodás másik fontos elméletttörténeti előzményét jelentik azok a viták, amelyek az 1930-as években nyugati és nyugaton élő közgazdászok között a szocialista gazdaság életképességéről folytak.^{28/} E viták belső logikája folytán - ahogy erre már az előző fejezetben utaltam - a szocialista közgazdaságtani gondolkodásba is neoklasszikus elemek keveredtek.

E két elméleti bázison az 1950-es évek szocialista közgazdasági gondolkodásában különböző elméleti viták eredményeképpen teret nyert az a felfogás, hogy a szocializmus árutermelő társadalom.^{x/}

A mai fogalmainkkal mechanizmuskutatásnak nevezett vizsgálódások az 1950-es évek elejétől Jugoszláviában folyak.^{29/} Az itt kialakult elképzelések 1953 után hazánkban^{30/} és más szocialista országokban /elsősorban Lengyelországban/ megszületett reformkoncepciók forrásául szolgáltak. Az ötvenes évek magyar közgazdasági reform gondolkodása viszonylag jól elkülöníthető szálon futott. Az egyik, amely ma már viszonylag jól feldolgozott^{31/} publikus vonal. Ezen írásokban a tervutasításos rendszer szenvedélyes kritikája, az áru- és pénzkategóriák, különösen az ár szerepének hangsúlyozása jelent még. A következő korabeli kérdésfeltevések jól érzékeltetik e viták jellegét és tükrözik az akkori közgazdasági gondolkodás nyersségét. Jövedelmezőség vagy tervszerűség? Tervszerűség vagy spontaneitás? Gazdaságpolitika vagy gazdasági mechanizmus? A másik vonal - amely csak bizonyos elemeiben feltárt - azokat a gyakorlati munkálatokat jelenti, amelyek 1954 elejétől 1957 végéig kisebb-nagyobb megszakításokkal folytak és amelyek még ma is sok tekintetben helytálló javaslatokat tartalmaznak.^{xx/}

x/ Érdekes megjegyezni, hogy a szocializmusbeli árutermelés ilyen felfogása mellett érvelő közgazdászok - a szovjet irodalomban az un. товарны́ков - valamilyen formában a mezőgazdaság problémáiból indultak ki. A gyakorlati reformlépések is - ahol ezek sikeresek voltak - a mezőgazdaságban történtek.

xx/Itt például az I. fejezet 39. lábjegyzetében hivatkozott dokumentumra gondolok.

E munkálatok közül témánk szempontjából a legfontosabb az 1957-ben működött Varga István vezette Közgazdasági Bizottság.^{32/} Az itt született eredmények, elképzelések és e bizottságban illetve ennek munkáját segítő egyéb albizottságokban működő szakemberek egy része személyében is biztosította a kontinuitást 1957 és 1966 között.

Az 1960-as évek első felében a lengyel és a csehszlovák közgazdaságtudomány eredményeire támaszkodhatott a mechanizmus-reformot előkészítő munka.^{33/}

A reform-munkálatok elkezdését két, a Közgazdasági Szemle hasábján lezajlott vita előzte meg közvetlenül. Liska Tibor "Kritika és koncepció" című írása Nagy Tamás és Csikós Nagy Béla válaszcikke társaságában jelent meg 1963 őszén. Liska cikkét, a közlés körülményeit, Szamuely László részletesen ismerteti.^{34/} Itt csak arra utalok, hogy Liska tézisszerűen egy önszabályozó piaci mechanizmuson alapuló mechanizmuskonceptiót fogalmaz meg, amelynek középpontjában egy ésszerű árrendszer állna.

A disszertációban ismereteket viták szempontjából lényegesebb a két válaszcikk néhány megállapításának felidézése. Csikós és Nagy Tamás - érthetően - a fő tüzet Liska árkonceptiójára zúdítják. Emellett - és ezt tartom figyelemre méltónak - mindketten rámutatnak a piaci mechanizmus működésének korlátaira és arra az összefüggésre, hogy az áruviszonyok és a tulajdonviszonyok nem szakíthatók el egymástól. Csikós arra a paradox helyzetre hívta fel a figyelmet, hogy egyes közgazdászok eltekintenek a kapitalizmus azon jellemzőjétől, hogy azt egyfelől az üzemben belüli szervezettség, másfelől a társadalmi anarchia jellemzi. E közgazdászok érdeklődését "nem az kelti fel, ami a

tőkés üzemeken belül, hanem ami a gyárak között, a tőkés piacon történik."35/

"Szerintük, ha a kapitalizmust elvonatkoztatjuk osztálytartalmától, a termelőeszközök magántulajdona következtében fennálló kizsákmányolástól, akkor piaci mechanizmusát a "modern" gazdaság mechanizmusának lehet tekinteni, így a szocializmusnak sem lehet ettől lényegesen eltérő mechanizmusa. A fő feladatnak ennek megfelelően azt tekintik, hogy a szocialista gazdaságban ugyanolyan feltételeket biztosítsanak az értéktörvény működéséhez, mint a kapitalizmusban."36/

Nagy Tamás írásában a következő érvek, megállapítások érdemelnek figyelmet: Liska kritikáját koncepcionálisnak tartotta abban az értelemben, hogy az a saját koncepció alátámasztására hivatott. Külön kiemeli abbéli saját felfogását, hogy - eltérően Liskától - a gazdasági nehézségeknek a gazdaságirányítás működő rendszere nem fő oka. Ezek kialakulásában igen lényeges szerepet játszik a magyar gazdaság fejlettsége, nemzetközi pozíciója és az ötvenes évek első felének gazdaságpolitikai hibái.37/

A jugoszláv irányítási rendszer működésének jugoszláv források felhasználásával történő kritikáján keresztül Nagy a tervszerűség védelme érdekében elveti a beruházási források allokációjának versenytárgyalásos módszereit.

A szabad áralakulás lehetőségét óvatosan ítélte meg: szerinte ugyanis ebben az esetben "különösen fontos és nehéz kérdéssé válik, milyen eszközökkel kívánja valaki a népgazdaság tervszerű fejlődését és a nemzetközi munkamegosztásba való tervszerű bekapcsolódását biztosítani."38/

"... a népgazdaság tervszerű fejlődésének a megvalósításához nemcsak a rendelkezésre álló beruházási erőforrások elosztását kell központilag tudatosan szabályozni, hanem azt is, hogy

összesen mennyi álljon rendelkezésre, vagyis milyen arányban oszoljon meg a nemzeti jövedelem fogyasztásra és felhalmozásra." ^{39/}

A cikk lezárásaként utalt a mechanizmus tökéletesítése szükségességére, amely szerinte azt a célt szolgálja, hogy növekedjen a vállalati önállóság, tágabb teret kapjon a tudatosan szabályozott piaci mechanizmus és növekedjen a központi állami irányítás hatásfoka.

A másik említésre érdemes dolog a modell-vita. 1964 nyarán publikálták Nagy Tamás egy előadását, amelyben Brus alapján kifejtette a két modell-koncepciót. ^{40/} Erre válaszolt Ripp Géza ^{41/} a folyóirat akkori főszerkesztője. Fő tételei a következők voltak:

A centralizált és a decentralizált modellről alkotott felfogás a szocialista gazdaságról kialakult dogmatikus, primitív elméleti kép tagadásaként jött létre. A két modell-koncepció kétségtelenül kötődik a valósághoz, de azt jelenség szinten ragadja meg. Hiába logikus az alkotott modell belsőleg, ha nem alkalmas a szocializmus lényegi viszonyainak, belső ellentmondásainak leírására. A két modell-felfogás az elméleti megismerés egy szükségszerű szintje, de a koncepció sugallta alternatíva hamis. "A szocialista gazdasági rendszer tudományos vizsgálatából csak ez a következtetés adódhat: tertium datur." ^{42/} Csikós Nagy Béla cikkében ^{43/} azt fejtegette, hogy Ripp helytelenül értelmezi az általa bírált felfogást. Csikós szerint az áru- és pénzkapcsolatok felhasználásának többféle gazdaságirányítási alternatíva felel meg. Szerint 1957-ben a Közgazdasági Bizottság a "piaci versenygazdaság" modelljét alkotta meg, amely felfogást akkor is és ma is /hiszen voltak hívei akkor is/ bírálni kell. Csikós az árukapcsolatok kihasználásán alapuló

racionális gazdaságsszabályozás modelljét vallotta magáénak.

Ennek főbb jellemzői a következők:

- a modell nem zárta ki, sőt bizonyos kulcspontokon szükségesnek tartotta a monopolszervezettséget;
- a modell továbbra is maximális kapacitáskihasználásra irányul, hiszen a gazdaság adott állapotában a tartalékok gyűjtése nem rationális;
- "ez a modell az ujratermelés szabályozását az állami terv alapján, de - ahol csak lehet - a tervszerű befolyásolás módszerének kihasználásával valósítja meg."^{44/}

Csikós - helyesen - érvel amellelt, hogy a lehetséges modellt a gazdaságpolitika konkrét irányultsága nagymértékben meghatározza. Ezért a tulajdonviszonyok, a termelőerők fejlettsége, a gazdaságpolitika együttesen határozzák meg a mechanizmus-modell jellegét.

Az érvekből világos, hogy a vitázó felek nem azonos absztrakciós szinten gondolkodtak. Ripp helyesen vetette fel a szocializmus lényegi viszonyai tisztázásának szükségességét, míg Csikós reálisan mutatta be a tervgazdálkodás megújításának alternatíváit, elvetve az elméletileg ideálisnak látszó vegytiszta megoldásokat.

III. fejezet

A mechanizmusreform tartalmi és szervezeti előkészítéséről

A Nyers Rezső elnökletével működő Államgazdasági Bizottság 1964. július 21-i ülésén határozatot hozott a működő irányítási rendszer felülvizsgálatáról és új, átfogó, a gazdasági mechanizmust korszerűsítő javaslatok kidolgozásáról. Ez az elhatározás nem volt előzmény nélküli. A KB gazdaságpolitikai titkára, Nyers Rezső 1963-ban 12 főből álló informális, személyes közgazdasági tanácsadó testületet hozott létre, amely "intézményesen újszerű kapcsolatot teremtett az elméleti és gyakorlati közgazdászok, valamint a gazdaság párt- és kormányzati irányítása között".^{1/} E csoport megbeszélésein már 1963 folyamán kirajzolódott egy radikális gazdasági reform szükségességének terve.

Nyers Rezső, aki ebben az időben a KB titkáráként, a Politikai Bizottság póttagjaként elnöke volt az ÁGB-nek, egy - 1964 augusztusában kelt^{2/} - anyagában az előkészítendő új gazdasági mechanizmussal szemben támasztott gazdaságpolitikai követelményeket a következőkben foglalta össze:

- a vállalati beruházási igények és a népgazdasági beruházási lehetőségek közötti rés összezárása;
- a beruházások megvalósításának megjavítása;
- a devizális egyensúly megteremtése vállalati és ipari szinten, a népgazdasági egykassza-rendszer fenntartásával;
- a vállalatok ösztönzése jövedelmezőségük növelésére;

- a népgazdasági munkaerőmérleg egyensúlyának biztosítása, illetve egészséges irányu /területi és ágazati/ munkaerőmozgás biztosítása;

- a termelés egyenletes ritmusának biztosítása;

- a szolgáltatások gyorsabb növekedésének biztosítása;

- a vállalati gazdálkodás és ösztönzés hosszabb távra való biztosítása;

- a vezetők és dolgozók anyagi ösztönzésének a jelenleginél nagyobb összhangja a társadalmi szükségletek kielégítésének fokával.

Ezen előzetes elképzelések olvasása során szembeötlő, hogy az egyensúlyi követelmények milyen előkelő helyen szerepelnek a megoldandó problémák között. Ugyanebben az anyagban a felülvizsgálat szükségességét a következő tényezőkkel indokolta:

- az ipari átszervezés utáni helyzet megköveteli a vállalatok nagyobb önállóságát és felelősségét;

- a központi irányításnak a folyó ujratermelés helyett a bővített ujratermelés szabályozása /beruházások, műszaki fejlesztés, munkaerőgazdálkodás/ a feladata;

- a népgazdaság munkaerő-tartalékai lepadtak;

- a tudomány közvetlen termelőerővé válásával jobban kell biztosítani azt, hogy a tudományos eredmények gyorsan hasznosuljanak;

- jobban kell ösztönözni a bekapcsolódást a nemzetközi munkamegosztásba.

A munkálatok irányultságát a következőkben foglalta össze Nyers Rezső. "A gazdasági mechanizmus felülvizsgálata során számításba kell venni, hogy a magyar népgazdaság jelenleg és a jövőben is "többszektoru" lesz. Az állami szektor mellett

fejlődik a szövetkezeti szektor is, sőt a magánszektor likvidálása sem kívánatos, csökkenését inkább mérsékelni kell. Az állami szektor a jövőben is, két vállalati típust foglaljon magába: az országos központi irányítás alatt lévő vállalatokat és a helyi, tanácsai irányítás alatt lévőket.

A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése során a fő irány a hatáskörök és jogkörök /ahol szükséges a szervezet/ ésszerű decentralizálása legyen. A decentralizálással elérendő cél kettős. Az egyik cél, hogy a centrális akarat /fő kifejezője a népgazdasági terv a maga komplexitásában/ az eddiginél jobban érvényesüljön, de ne csupán és nem is elsősorban jogi szabályokban, vagy parancsokban, hanem közgazdasági céljában és komplexitásában. A másik cél, hogy a vállalatok mindennapi tevékenysége zökkenőmentesebb legyen, a helyben intézhető problémák helyi megoldására adjon lehetőséget".

A problémák gyökerét és így a megoldás kulcsát is - ahogyan azt a KB 1964. decemberi határozata tartalmazza - a gazdaságirányítási rendszerben látták: "A Központi Bizottság a VIII. kongresszus határozatának megfelelően szükségesnek tartja a jelenlegi gazdasági mechanizmus /beleértve a tervezési, pénzügyi, az ár- és anyagi érdekeltségi rendszert/ átfogó, kritikai felülvizsgálatát és a helyzetnek megfelelő módosítását. A továbbfejlesztéssel elérendő cél: a népgazdaság össztermelő erőinek hatékonyabb felhasználása, a vállalati önállóság és felelősség növelése, valamint a bürokratizmus visszaszorítása".^{3/}

Az Államgazdasági Bizottság tagjai voltak Fehér Lajos és Fock Jenő, a Minisztertanács mezőgazdasági, illetve ipari ügyekben illetékes elnökhelyettesei, a Politikai Bizottság tagjai, Németh Károly, a Központi Bizottság titkára, Dimény Imre,

Párdi Imre és Szurdi István a KB Mezőgazdasági, Államgazdasági, illetve Ipari és Közlekedési Osztály vezetője, valamint Ajtai Miklós, az Országos Tervhivatal elnöke. E határozat után munkabizottság alakult, melynek tagjai: Ajtai Miklós, Párdi Imre, Hont János, a Földművelődésügyi Minisztérium főosztály-vezetője, Timár Mátyás pénzügyminiszter, Kiss Árpád az Országos Tervhivatal korábbi elnöke, az OMFB elnöke, Bognár József az 1957-es Varga István-féle bizottság tagja, Csikós-Nagy Béla, az Árhivatal elnöke, Erdei Ferenc, az MTA főtitkára, Friss István az MSZMP KB tagja, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete igazgatója, Péter György a KSH elnöke, Wilcsek Jenő egyetemi tanár voltak.

Ezen szakemberek megbízást kaptak arra, hogy önálló tanulmányokban fejtsék ki elképzeléseiket az irányítási rendszer továbbfejlesztéséről.^{4/} Ekkor még a munkálatok jellege, iránya, az elképzelt változások mélysége nem volt világos. Az anyagok 1965 közepére készültek el, részben további felkérések eredményeként.

1964 őszén az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközössége megvitatta Csikós-Nagy Béla téziseit. Az árvita^{5/} nyomán további, a részleteket jobban tisztázó anyagok elkészítését határozták el. E tevékenységet azután beillesztették, a később már szervezeten folyó reform-munkálatokba és alapját képezte az ármechanizmus munkacsoport vizsgálódásainak.^{6/} Az árvita egyben a mechanizmusvita nyitányának is tekinthető.

Az ÁGB háromtagu Mechanizmus Bizottságot^{*} hozott létre, amelynek elnöke Nyers Rezső, tagjai: Friss István és Párdi Imre voltak. Az MB mellett háromtagu függetlenített titkárság írá-

*/ Az egyszerűség kedvéért a Mechanizmus Bizottságot MB-vel röviditem.

nyitotta, koordinálta a munkálatokat. A titkárság tagjai: Nagy Tamás, a csoport vezetője, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője; Havas Péter, a KSH főosztályvezető helyettese, és Morva Tamás, az OT osztályvezetője voltak. A munka elvégzésére munkacsoportokat hoztak létre, amelyekben elméleti és gyakorlati közgazdászok vettek részt.

A szám szerinti 11 munkabizottság vizsgálati témáját és vezetőit - előzetes viták, egyeztetések után - a MB 1965. január 7-i ülésén fogadták el. Friss István még a munkálatoknak zöld utat biztosító, 1964. decemberi KB ülés előtt javaslatot fogalmazott meg az előkészítés tartalmi és szervezeti kérdéseivel kapcsolatban. Az anyag 10 témakörben javasolt tanulmányt elkészíteni. A későbbiekben ismertetésre kerülő 11 témakörhöz képest az eltérés abból adódott, hogy ez a javaslat külön szerepeltette a műszaki fejlesztés mezőgazdaságbeli kérdéseit, valamint a szocialista országok tapasztalatainak összefoglalását. Nem szerepeltette viszont a belkereskedelem, a tanácsok szerepének és a dolgozók bevonásának problémáját.

A másik lényeges javaslat az volt, hogy gazdasági mechanizmus menet közbeni /tehát a reform bevezetése előtti/, de a fő irányba illeszkedő változtatásaira elsősorban a gazdaságirányító szervek tegyenek javaslatot.^{7/}

Az előterjesztést a MB 1964. november 26-án megtárgyalta. A vita során kialakította a 11 témakört és leszögezte, hogy a munkálatok során adottságként kell kezelni az 1963 után kialakult iparvállalati szervezetet. A felsőbb gazdaságirányító szervek átszervezésére vonatkozó minden elképzelést szigorúan bizalmasan kell kezelni.

Állásfoglalás történt abban is, hogy az irányítási rendszer menet közbeni változtatásainak kezdeményezői ne az érintett szervek, hanem a titkárság, illetve a munkabizottságok legyenek. Az ülésen további két vitakérdés is felmerült. Az egyik, hogy milyen legyen a munkálatok javasolt két szakaszának /a kritikai elemző és a javaslattevő szakasz/ viszonya. Az előterjesztés a kettő határozott elválasztása mellett szállt síkra, de végül is merev elválasztás nem történt. A másik az volt, hogy mikor vigyék az előkészítés tartalmi kérdéseit a nyilvánosság elé. A vitatott anyag szerint ez célszerű minél korábban, az elfogadott álláspont azonban az volt, hogy csak 1966 elejétől helyes részletes tájékoztatást adni a munkálatokról.^{8/}

Az előkészítő munka során kulcshelyzetben kétséggkivül a Mechanizmus Bizottság és annak titkársága volt. A bizottság 1965 januárjától rendszeresen ülésezett. Az ülések napirendjén előkészítő anyagok vitája, véleményezése, ezekkel kapcsolatos döntések meghozatala és szervezeti, szervezési, valamint személyi kérdések szerepeltek. Az üléseken rendszerint meghívottak is részt vettek. A bizottsági ülésekről jegyzőkönyv nem készült, így csak szűkszavu - rendszerint a titkárság vezetője által készített - feljegyzésekre hagyatkozhatunk.

A Mechanizmus Bizottság és a titkárság tekintette át és koordinálta a különböző albizottságok /munkacsoportok/ tevékenységét. Az egyes munkacsoportok közötti nézeteltérések rendezésének elsődleges színterei a bizottsági ülések voltak.

A titkárság tagjai között munkamegosztás alakult ki arra vonatkozólag, hogy melyik tag mely bizottság munkáját segíti közvetlenül. A bizottságok felsorolásánál a vezető és a létszám mellett közlöm az illetékes titkársági tag nevét is.^{9/} A MB tartotta a közvetlen kapcsolatot a politikai vezetéssel, tett

javaslatot különböző kérdésekben, terjesztette elő - a titkárság által szövegezett - anyagokat a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság elé.

Fontos feladata volt e két testületnek a reformmal kapcsolatos tájékoztatási- és propagandatevékenység megszervezése és ellenőrzése is. E kérdéssel rendszeresen foglalkoztak. E tevékenység három fő célját fogalmazták meg:

1/ Meg kell értetni a változtatás szükségességét és időszerűségét.

2/"Világossá kell válnia, hogy a meghozandó határozatot a szakemberek legszélesebb körének bevonásával készítették elő, az előzetes vitákat az ellentétes álláspontok érveivel és nem tekintélyi módszerekkel döntötték el."

3/ Érzékeltetni kell, hogy a változás kezdeményezője a párt.^{10/}

A tájékoztatás, a propaganda és a megrendezett viták a reform zavartalan előkészítését és minél zökkenőmentesebb bevezetését szolgálták. A MB például 1965. február 25-i ülésén megállapítja, hogy "Hazánkban egyelőre még nem kívánatos általános jellegű vita kibontakozása a gazdasági mechanizmus tökéletesítéséről. Az ilyen törekvésekkel szembe kell szállni. Viszont célszerű, hogy a mechanizmus egyes részkérdéseiről folytatódjanak, illetve megkezdődjenek a lehetőleg konkrét, szakszerű viták".^{11/}

Az 1966-os KB határozat elfogadása előtt a következőket jegyezték fel e témakörben: "Számolni kell azzal, hogy az elkövetkezendő hetekben, hónapokban fokozódik az érdeklődés a gazdasági kérdések iránt, s feltehetően növekszik a bizonytalanság is. Ezért is szükséges, hogy operatívabbá és összehangoltabbá tegyük az ezzel kapcsolatos agitációt és propagandát."^{12/} A párt

Propaganda Bizottságában 1965 végétől a titkárság részéről Havas Péter vett részt.

Fontos feladata volt a titkárságnak, hogy a gazdaság-irányítás nemzetközi tapasztalatait - elsősorban a korabeli szocialista reform kezdeményezéseket - összegezve és a javaslatok megfogalmazásánál figyelembe vegye. Ennek egyik utja az volt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetében egy kis csoportot hívtak életre Ausch Sándor vezetésével. Ez a "team" a titkárságtól azt a feladatot kapta, hogy vizsgálja meg a következő problémákat, témaköröket:

1/ Rendszeresen kísérje figyelemmel az NDK, Csehszlovákia, Szovjetunió, Lengyelország, Bulgária, Jugoszlávia idevágó szakirodalmát.

2/ Készítsen értékelő tanulmányt az NDK-beli és a csehszlovák gazdaságirányítási kísérletekről, módosításokról.

3/ Készüljenek résztanulmányok a következő témakörökben:

a/ A központi terv és a vállalatok helyzete, az NDK új rendszere és a tervezett csehszlovák rendszer alapján, valamint a jugoszláv és lengyel új anyagi érdekelttségi /a nettó termékhez kapcsolódó érdekelttség/ rendszer alapján.

b/ Beruházások gazdasági mechanizmusa. /NDK, csehszlovák, jugoszláv példák alapján/.

c/ Munkadijazás és munkaerőgazdálkodás, NDK-ban és Jugoszláviában megvalósult és a tervezett csehszlovák rendszer alapján.

d/ A külkereskedelmi mechanizmus, NDK, csehszlovák, jugoszláv és lengyel tapasztalatok, elképzelések, kísérletek alapján.

e/ A piac és árak, a csehszlovák elképzelések és a jugoszláv tapasztalatok alapján.^{13/}

A nemzetközi tapasztalatok összegzésének másik módja a tanulmányutak szervezése volt. Ezek közül kiemelkedik három - pártdelegációként tett - tanulmányut. 1965 januárjában Somogyi, Nagy, Havas elvtársak az NDK-ban, 1965 februárjában Somogyi, Nagy, Morva elvtársak Csehszlovákiában jártak. A két ut tapasztalatait, egy a Politikai Bizottság elé menő jelentésben összegezték.^{14/} A legmagasabb szintű delegáció Ajtai Miklós vezetésével, 1965 második felében járt Jugoszláviában. A vizsgált országok és témakörök utalnak a reform-munkálatok irányítóinak

érdeklődésére, a munkálatok irányultságára.

Mint már arról szó volt, a MB és a titkárság feladata volt a folyamatban, és a kialakítás stádiumában lévő gazdaságirányítási változtatások áttekintése és az azokkal kapcsolatos állásfoglalás.

A fontosabb ilyen munkák a következők voltak:^{15/}

1/ A szállítási szerződések új jogi szabályozására irányuló javaslat. Ezt a MB egyetértőleg elfogadta.

2/ Az ipari és a külkereskedelmi szféra kapcsolatának továbbfejlesztésével kapcsolatos kísérletek. Ezeket a MB tudomásul vette.

3/ A prémiumrendszer továbbfejlesztése. Ezt a MB elvetette, nem tartotta időszerűnek, mert ellenkezett a reform tervezett irányával.

4/ A mezőgazdaság ár-, hitel- és adórendszerének továbbfejlesztése.

5/ Általános ipari árrendezés.

6/ A Pénzügyminisztériumban folyó, hitel- és finanszírozási rendszerrel kapcsolatos javaslatok.

7/ Az állóeszközgazdálkodás és a beruházási mechanizmus fejlesztése.

8/ A decentralizált mérlegrendszer bevezetésére tett javaslat.

9/ A tanácsok irányítási rendszerének fejlesztése. Ez utóbbiak egytől egyig becsatlakoztak az adott terület reform-munkálataiba.

A MB és a titkárság fontos feladata volt, hogy a kritikai elemző szakasz lezárásaként - a bizottságok tanulmányaira támaszkodva - mintegy 30 fővel megerősítve elkészítsék a

kiindulási koncepciót, amely a javaslattevő szakasz munkálatai számára az iránytűt jelentette. Mivel e dokumentum kidolgozásával, a körülötte folyó viták jellegével külön fejezet foglalkozik, itt csak arra utalok, hogy az anyagot a Politikai Bizottság 1965. szeptember 21-i ülésén megtárgyalta és elfogadta, s ezzel megkezdődött a munka második szakasza.

A bizottságok munkájában megbízott tagként mintegy 160-an dolgoztak. A bizottságok egy részét szakértői csoportok segítették, s így az előkészítő munkálatokban mintegy 200 közgazdász, mérnök, tudós, vállalati és szövetkezeti szakember vett részt.^{16/} Fontos megemlíteni, hogy a munkában résztvevők megbízásukat egyénilag kapták, egyéni véleményüket képviselték, nem kötötte őket semmilyen hivatali kötelelem. A munkálatok irányairól, az előzetes elképzelésekről árulkodik a bizottságok összetétele. Anélkül, hogy abszolút pontos kimutatásokra törekednék, a következőkre érdemes felfigyelni. A bizottságok vezetői közül nyolcan funkcionális szervek vezető beosztású munkatársai voltak. Egy vezető volt az MSZMP KB apparátusának tagja, egy ágazati minisztérium /Földművelésügyi Minisztérium/ vezető munkatársa, egy fő tudományos kutatóhely vezetője. A bizottsági tagok között igen kevés, alig 1/4 volt a tudományos kutató, vagy vezető egyetemi oktató, néhányan a központi, illetve a területi pártapparátus munkatársai közül kerültek ki. A SZOT apparátusából két főt vontak be. Néhány bizottságban /vállalati, munkaügyi, termelőszövetkezeti/ jó néhány vállalati vezető is helyet kapott. A tagok túlnyomó többsége, kb. a fele az ugynevezett funkcionális szervek /OT, PM, MÜM, KkM, OMFB, MNB, MBB/ munkatársaiból került ki.

Az ágazati minisztériumokból jóval kevesebben kaptak megbízást. Az első időben - és ez utal a kiinduló elképzelésekre is - 11 munkacsoportot hoztak létre.

1/ Az ötéves és éves népgazdasági tervek funkciója, tartalma és kidolgozásuk rendje. Vezette: Hetényi István. Tagja 14 fő. /Morva Tamás/

2/ A szocialista állami vállalat helyzete a gazdasági mechanizmusban. Vezette: Gadó Ottó. Tagja 19 fő. /Nagy Tamás/

3/ A mezőgazdasági termelőszövetkezetek helyzete a gazdasági mechanizmusban és dolgozói anyagi ösztönzése. Vezette: Keserü János. Tagja 16 fő. /Morva Tamás/

4/ A gazdasági mechanizmus hatása, a műszaki színvonal emelése az iparban. Vezette: Sebestyén János. Tagja 10 fő. /Havas Péter/

5/ A beruházások gazdasági mechanizmusa. Vezette: Bálint József. Tagja 13 fő. /Morva Tamás/

6/ Az ármechanizmus. Vezette: Csikós-Nagy Béla. Tagja 9 fő. /Nagy Tamás/

7/ Az állami vállalatok dolgozóinak munkadijazása és munkaviszonya. Vezette: Buda István. Tagja 13 fő. /Nagy Tamás/

8/ Az export és import, valamint a devizagazdálkodás gazdasági mechanizmusa. Vezette: Karádi Gyula. Tagja 19 fő. /Havas Péter/

9/ A belkereskedelem gazdasági mechanizmusa. Vezette: Fenyő Imre. Tagja 8 fő. /Havas Péter/

10/ A helyi tanácsok helyzete a gazdasági mechanizmusban. Vezette: Timár Mátyás. Tagja 9 fő. /Morva Tamás/

11/ A dolgozó tömegek részvétele a gazdaság irányításában és ellenőrzésében. Vezette: Hegedüs András. Tagja 9 fő.^{17/} Havas Péter/

A munkabizottságok először összeállították a vizsgálandó problémák csomagjait. Ezeket a MB megvitatta, majd elfogadta, amely után elkészültek a munkatervek. A munkabizottságok többsége három dokumentumot készített. Az un. kritikai elemző tanulmányokat, amelyek 1965 májusában készültek el. 1966 januárjára viszonylag rövid, előzetes koncepciót tettek a MB asztalára. Végül, 1966 áprilisára, májusára elkészültek azok a teljes anyagok, amelyek megvitatása egyben a munkabizottságok záróülése volt. Ezeket a MB már nem tárgyalta meg.^{18/} E viszonylag terjedelmes tanulmányok később, a reform állami vonalon történt konkrét kidolgozásakor hasznosultak.

1965 Őszétől - a kiinduló irányelvek politikai bizottsági elfogadása után - a munkálatok jellege változott, a tempó gyorsult. A munkabizottságokban függetlenített titkárok kezdtek meg tevékenységüket. Feladatuk az volt, hogy az átfogó program első tervezetének megírása időszakában közvetítsenek a munkabizottság-vezető és a titkárság között. Ezen első program-tervezetet 1966 januárjáig kívánták kidolgozni.

1965 Őszétől a MB ülései kibővitett ülések voltak, amelyeken a titkárság tagjain kívül rendszeresen részt vettek a munkabizottságok vezetői és más meghívott szakemberek.^{19/} A MB szeptember 23-i ülésén - a kiindulási koncepció tartalmi sajátosságaiból kiindulva - egy új, önálló pénzügyi munkacsoport létrehozását határozta el, Timár Mátyás vezetésével és 20 magas beosztású szakember bevonásával. E csoport - a korábban a Pénzügyminisztériumban elkezdett munkálatok eredményeinek bázisán - egyfajta integráló szerepet töltött be.

A bizottság 1965. szeptember 23-i ülésén döntött arról is, hogy a munkacsoportok a következő 12 témáról készítsenek vitaanyagot, amelyeket a bizottság október-november folyamán tárgyal meg, és amelyek felölelik a mechanizmus-reform részletesebb kidolgozásának fontosabb alapkérdéseit.

1/ A különböző időtartamu népgazdasági tervek célkitűzései és tartalma. Az irányítás közgazdasági eszközeinek koordinált alkalmazása. A vállalatok és a gazdaságirányító szervek szerepe a népgazdasági tervek előkészítésében. /Felelős: Hetényi munkacsoport/.

2/ A külkereskedelmi és belföldi árak kapcsolata. Devizagazdálkodás. A külkereskedelem szabályozása. /Felelős: Karádi munkacsoport/.

3/ A KGST-kapcsolataink és a gazdasági mechanizmus reformjának összefüggései. /Felelős: Karádi munkacsoport/

4/ Az állami árszabályozás módja. A különböző árszabályozási módok, valamint a szabad árak alkalmazási területei. /Felelős: Csikós-Nagy munkacsoport/.

5/ A mezőgazdasági ár-, adó- és hitelrendszer átalakítása. /Felelős: Keserű munkacsoport/

6/ Az állami vállalatok anyagi érdekeltségi rendszere /a szükséges, leglényegesebb differenciálásokkal/. /Felelős: külön szakértői csoport Buda István vezetésével./

7/ A beruházási döntések megoszlása /hol, miben döntenek és a beruházások finanszírozása, különös tekintettel a hiteltől és vállalati saját eszközökből történő beruházásokra. /Felelős: Bálint munkacsoport/

8/ A hitelrendszer és kapcsolata az állami költségvetéssel. A bankok szerepe és kapcsolatuk más gazdaságirányító szervekkel. A célszerű bankszervezet. /Ujjonnan létrehozandó pénzügyi munkacsoport Timár Mátyás vezetésével/.

9/ A műszaki fejlesztés állami irányításának és finanszírozásának módszerei. /Felelős: Sebestyén munkacsoport./

10/ A vállalati profil állami meghatározásának módja. Vállalatok létesítése, szanálása, felszámolása. /Felelős: Gadó munkacsoport/

11/ Az anyagi-műszaki ellátás módja; termelőeszköz-kereskedelem. /Felelős: külön szakértői csoport Gadó Ottó vezetésével./

12/ A harmadik ötéves terv és a mechanizmus-reform összefüggései. /Felelős: Ajtai Miklós/.^{20/}

Az előkészítés érdekes momentuma az "Ipari konzultatív bizottság" kérdése. Javaslatként először 1965 szeptemberében merült ez föl. Az előterjesztés szerint "feladata, hogy a MB-ben történő tárgyalás előtt megvizsgálja és véleményezze az iparra vonatkozó, vagy az ipart jelentős mértékben érintő anyagokat".^{21/} A személyi összetételre is volt javaslat. Vezetője: Gadó Ottó, tagjai: Kovács István/KGM/, dr.Szekér Gyula /NIM/, Földi László /KIP/, Dergács Ferenc /Élelmiszeripari M./, Simor János /ÉM/, Szily Géza /KB Ipari Osztály/ lettek volna. Ezt a tervet az MB szeptember 23-i ülése elvetette, ehelyett a következőket határozta el:

"A munkába ezideig be nem vont gazdasági miniszterekből, első helyetteseikből és a KB ipari, valamint építőipari osztályának vezetőiből konzultatív bizottságot kell létrehozni, amelyet előkészített anyagok megvitatására Nyers elvtárs hív össze.

A Gadó elvtárs által vezetett munkacsoport az iparra vonatkozó fontosabb javaslatokat gyakorlati szakemberek /főleg minisztériumi középvezetők/ bevonásával is tárgyalja meg. A kiszélesített, közben megvitatandó témák jegyzékét a MB elé kell terjeszteni".^{22/}

Látnunk kell, hogy az ipar gazdaságpolitikai szempontjait figyelembe vevő bizottság igénye egyáltalán nem volt megalapozatlan. Míg a termelőszövetkezeti munkacsoport munkájában sok ponton közvetlenül érintette a mezőgazdaságnak, mint ágazatnak a helyzetét /pl. a felvásárlási árak színvonala, az állami hitelek elengedésének kérdése, stb./, addig a vállalati munkacsoport gyakorlatilag valóban csak szűkebb irányítási kérdésekkel foglalkozott. A II. fejezetben utaltam arra a tényre, hogy az iparpolitika is válaszuton volt. Már ezen a ponton megelőlegezhető az a tétel, hogy az új irányítási rendszernek jobban számot kellett volna vetnie az ipar helyzetével, fejlesztésének szükséges és lehetséges alternatíváival.

Másodszor a dologról egy 1965. november 25-i keltezésű anyagban ^{23/} olvashatunk. "A reformelőkészítő munka során már többször felmerült annak szükségessége, hogy bekapcsoljuk az ipari minisztériumok vezető szakembereit is. Ezért javasoljuk egy kislétszámú ipari konzultatív bizottság megalakítását, amelynek feladata, hogy a MB-ben történő tárgyalás előtt megvitassa és véleményezze az iparra vonatkozó, vagy az ipart jelentős mértékben érintő anyagokat". A személyi javaslat egy pont kivételével megegyezik az előzőekben idézettel. A változás az, hogy a bizottság elnökéül Nyers Rezsőt javasolja. A MB 1965. december 11-i ülésén ezzel kapcsolatban a következőképpen határozott: "Nyers elvtárs időnként összehívja a minisztereket és első helyetteseiket, hogy tájékoztassa őket a reformelőkészítő munka előrehaladásáról. Emellett az ipart közelebbről érintő anyagok mechanizmus bizottsági vitájára meg kell hívni vezető ipari szakembereket is".^{24/}

Az MSZMP KB 1965. novemberi ülése, a kiinduló irányelvek elfogadása után a munka menetében újabb változások történtek.

A Politikai Bizottság határozata értelmében ezen irányelveket 1966 elején megtárgyalták a megyei párttestületek, a társadalmi és szakmai szervek, szervezetek vezető testületei.

A központi bizottsági anyag előkészítése során felmerült, hogy a reformkonceptió nem nélkülözheti a politikai szervezetek megváltozott szerepének tárgyalását.^{*/} E kérdések vizsgálatára szükséges "a pártközpont közvetlen irányítása alatt működő és általa létrehozandó bizottságok" működése.^{25/} E mellett világossá vált, hogy bizonyos kérdésekben /pl. a felügyelő bizottságok/ a különböző munkacsoportok tevékenységében átfedés van. Ezekkel kapcsolatban a MB úgy foglalt állást, hogy ez nem baj, ez lehetővé teszi a több szempontu vizsgáldást. 1966 januárjában Sulyok Béla vezetésével újjászervezték a tanácsi munkacsoportot. Huszár István vezetésével számviteli-statisztikai munkacsoport alakult új állami ellenőrzési rendszer kialakítására irányuló javaslatok kidolgozására. Beckl Sándor vezetésével és Hári Béla közreműködésével bizottságot hoztak létre a szakszervezetek új mechanizmusában betöltött szerepének vizsgálatára.

1966 januárja és februárja folyamán a MB megtárgyalta az összes munkabizottság rövid koncepcióját. A dokumentumok szerint a MB utolsó feljegyzésekkel dokumentált ülését 1966. február 18-án tartotta. Ezen már a végleges /az 1966 májusában elfogadott/ KB anyag elkészítésével kapcsolatos teendők szerepeltek. Úgy döntöttek, hogy a MB ezután már a munkabizottsági anyagokban nyitva hagyott kérdéseket tárgyalja, amelyekben a KB elé menő előterjesztésnek állást kell foglalnia.

^{*/} Az irányelvek kidolgozásával, e viták ismertetésével, valamint a politikai reform kérdéseivel külön fejezetek foglalkoznak.

Ezek:

- 1/ a monopolszervezetekkel kapcsolatos javaslatok;
- 2/ a III. ötéves terv és a gazdasági mechanizmus reformjának kapcsolata;
- 3/ az állóalapok újraértékelése, az új amortizációs kulcsok kialakításának alapelvei, az eszközlekötési járulék vetítési alapja;
- 4/ devizagazdálkodás rendszere; /Importgazdálkodás rendszere is, ha a kijelölt munkacsoportok között nincs egyetértés/.
- 5/ árszintszámítások; /mezőgazdaságra, devizaszorzóra, fogyasztói árszintre és nominálbérszintre vonatkozóan/.
- 6/ a tanácsok gazdasági tevékenységének legfontosabb változásai;
- 7/ a belkereskedelemben megvalósítandó legfontosabb változások;
- 8/ a statisztika és számvitel rendszerének legfontosabb változásai;
- 9/ a mezőgazdaság néhány fontos kérdése; /A mezőgazdaság és az élelmiszeripar kapcsolata. A háztáji gazdaságok helyzete. A TSz-ek területi egyesülései. A TSz-demokrácia továbbfejlesztésének módjai/.
- 10/ az építőipar és a műszaki tervezés legfontosabb speciális problémái;
- 11/ a szakszervezetek szerepe az új gazdaságirányítási rendszerben;
- 12/ az ellenőrzés rendszere;
- 13/ a termelőeszköz-kereskedelem kifejlesztésének legfontosabb problémái és az átálláshoz szükséges tartalékok megteremtésének módjai;
- 14/ a KGST továbbfejlesztésére vonatkozó magyar álláspont alapelveinek tervezete.^{26/}

Ugyanezen az ülésen döntés született arról is, hogy a KB előterjesztés készítésekor figyelembe kell venni azt az összefoglaló jelentést is, amelyet az Államgazdasági Osztály készített a kiinduló irányelvek lezajlott vitáiról.

A tervek szerint a monopóliumokról Wilcsek Jenő, illetve a reform és az ötéves terv összefüggéseiről Ajtai Miklós által készített anyagot a MB március első hetében készült megvitatni.

Az ülésen szó volt a KB előterjesztés szerkezetéről és tartalmáról is.

Ezek szerint:

" - Az előterjesztés tartalmazza a reform irányelveit, teljes népgazdasági összefüggésekben. Gyakorlatias reformprogram legyen, amely meghatározza a cselekvés vezérfonalát. Ne konkretizáljon túlságosan és ne törekedjen elméleti zártságra. Terjedelme kb. 200 gépelt oldal legyen.

- Ne polemizáljon az öngazdátás elvével az állami szektorban, viszont ismerje el ennek az elvnek a jogosságát a

szövetkezeti szektorban.

- Külön ne foglalkozzék a tudomány fejlesztésének problémáival, viszont a műszaki fejlesztésről szóló fejezetben érintse a kapcsolódó problémákat, s az előterjesztés végén feladatként jelölje meg a közgazdaságtudomány és a közgazdasági gondolkodás fejlesztését.

- Maradjon meg az előterjesztés javasolt szerkezetének alapjában véve nem ágazati tagoltsága. Célszerűnek látszik a hitel- és pénzforgalom fejezetet kiegészíteni a devizagazdálkodással, s a külkereskedelem és belkereskedelem fejezetet összevonni egy áruforgalmi fejezetbe. Legyen egy szövetkezeti fejezet, amely a mezőgazdasági TSz-ek mellett röviden a kisipari szövetkezetekkel, a SZÖVOSZ-szal és a lakásszövetkezetekkel is foglalkozik. A vállalati jövedelemszabályozás rendszerének tárgyalása kapcsán ki kell térni a vállalati szociális-kulturális alapra, s ennek részbeni felhasználására, lakásépítési célokra. Maradjon a külön tanácsai fejezet. Célszerűnek látszik egy külön összefoglaló fejezet az állami vállalatok helyzetéről, szerepéről /ágazati specialitásokkal/ még akkor is, ha ismétléseket tartalmaz.

A gazdaságirányító szervek funkcióival a népgazdasági tervezésről szóló fejezetben és szükség szerint más fejezetekben is célszerű foglalkozni".

Döntés született arról is, hogy "A bevezető fejezetet Nyers elvtárs írja meg. A párt és a szakszervezetek szerepével, vagy a KB ülésen elhangzó referátum fog foglalkozni, vagy a titkárság megfelelő szöveget kap, s ez bekerül az előterjesztésbe".^{27/}

A munkacsoportok eredeti megbízás szerinti működése az 1966. májusi központi bizottsági határozat után megszűnt.^{28/}

A munka állami vonalra került, ahol Vályi Péter, az Országos Tervhivatal első elnökhelyettese vezetésével egy titkárság koordinálta a jogszabályok kidolgozását. A mechanizmus bevezetése után azonban módosult összetétellel többször hívtak életre különböző bizottságokat.

Az archiv anyagokból rekonstruálható tények száraz ismertetése egyfelől néhány eddig ismeretlen részlettel egészíti ki a tárgyalt munkálatokról alkotott képet. Másfelől felhívom az olvasó figyelmét arra, hogy az ismertetett szervezeti keretek, azok változásai, mozgásai a munkálatok sok olyan összefüggésére is utalnak, amelyek ma még /lehet, hogy források létezése híján később sem/ nem dokumentálhatók. Én itt a következőkre hívom fel a

figyelmet. A bizottságok összetétele, az ipari vezetés kihasználása a mezőgazdaságot jobban előtérbe helyező gazdaságpolitikai fordulatot sejtet. A politikai rendszer kérdéseinek teljes kiszorulása az előkészítésből, utalhat a vezetésen belüli vitákra, bizonyos status quo megőrzésére való törekvésre. A nyilvánosság kizárása is latens politikai feszültségekre utal. Az irányítási rendszer kérdéseinek és a gazdaságpolitika alakításának szervezeti elkülönülése, a munkálatok végső stádiumában való összekapcsolása /III. ötéves terv kidolgozása; a KGST továbbfejlesztésével kapcsolatos magyar álláspont kialakítása/ is eltérő, esetenként egymással ütköző álláspontok létre utal, amely ütközéseknek a mechanizmus-reform tényét /legalábbis átmenetileg/ nem akarták kitenni. A háttér pontos felderítése még a tudomány előtt álló feladat.

E fejezet lezárásaként még rá kell mutatni arra a tényre, hogy a gazdaságirányítási rendszer változtatásával kapcsolatosan a vizsgált időszakban a magyar szakmai közvéleményben sokféle elképzelés élt. Ezen elképzelések öt fő típusát különböztettem meg, amelyek rövid jellemzésekor utalok a felfogások képviselőire is.*/

1/ A tervutasításos rendszer javítása, fejlesztése, rugalmassá tétele, gyökeres változtatás nélkül. Az Országos Tervhivatalban folytak munkálatok arra vonatkozóan, hogy az ipari átszervezés nyomán kialakult helyzet a tervutasításos irányítás milyen konkrét fejlesztését követeli meg.

Ezen anyagokban található felfogást jól összegzi Kovács István a KGM első miniszterhelyettesének a III. Országos Közgazdász Vándorgyűlésen 1964 májusában elhangzott előadása.^{29/}

*/ A nevek felsorolása azt a célt szolgálja, hogy az olvasó a korabeli nézetrendszer létezését maga is ellenőrizni tudja.

2/ Létezett a tisztán önszabályozó rendszerként működő gazdaságirányítási rendszer koncepciója. Liska Ökonosztátjára^{30/} gondolok.

Maga a rendszer neve is a termosztátra, mint az önszabályozás egyik jellegzetes eszközére utal. Anélkül, hogy részletesen ismertethetném és elemezhetném Liska e művét, utalni kell arra, hogy korabeli kritikusra hatott a mű szellemisége, az elvont gazdasági racionalitás alapján működő rendszer megkonstruálhatóságának víziója.

3/ Megkülönböztethető a disszertáció első fejezetében ideális szabályozott piaci koncepcióként tárgyalt felfogás, amelyet Nagy Tamás, Havas Péter, Csapó László és mások képviseltek. E felfogás a tervutasítások teljes megszüntetése, a piaci automatizmusok lehető leggyorsabb és legszéleskörűbb kibontakoztatása mellett érvelt. Vallották a tervezés szükségességét, amelynek fő feladata elképzelések szerint a népgazdaság főbb arányainak és az eszközrendszer konzisztens kialakítása. Felfogásuk szerint a megfelelően kialakított eszközrendszer alkalmas a célok megvalósítására és adott esetben a gazdasági mechanizmus korrigálója is lehet a gazdaságpolitikának. E felfogás tagadta a folyamatos gazdaságirányítás szükségességét.

4/ A szabályozott piaci felfogás a gazdaságirányítási rendszert összetett rendszerként tétélezte, amely a tervezés és az áru- és pénzviszonyok tudatos összehangolásán alapul. A tervezés meghatározó szerepének meghagyása mellett, a tervezési rendszer reformjával a piac szabályozásának feltételei között a piachatókörének lényeges kiszélesítése mellett foglalt állást. E koncepció - amelyet a dokumentumok szerint legvilágosabban és legkövetkezetesebben Morva Tamás képviselt - a piac működését a

maga ellentmondásosságában szemlélte és ezért a tervezés aktív szerepébe beletartozónak tartotta a piac működésének korrigálását is.

5/ Létezett egy általam realista piacgazdasági felfogás-nak nevezett elképzelés is, amely a reform központi kérdésének azt tartotta, hogy az új irányítási rendszer mennyire képes a környezet /a külső és belső piac/ hatásait a gazdálkodó egységekhez közvetíteni. Bognár József, aki e felfogást képviselte a tervezés cél- és eszközmeghatározó szerepének nem tulajdonított túl nagy jelentőséget és a rendszer működésének központi kérdéseként a szabályozást emelte ki.

A tényleges reform-munkálatokra a 3. és a 4. felfogás gyakorolta a leglényegesebb hatást, de az elsőt kivül a többi koncepció is végig "jelen volt" a bizottsági munkákban. A következő két fejezetben a disszertáció címében jelzett határozat közgazdasági arculatát kialakító vitákat, a fenti koncepciók ütközését tárgyalom.

IV. fejezet

"Az MSZMP Központi Bizottságának kiinduló irányelvei a gazdaság-
=====

irányítási rendszer reformjára" c. dokumentum
=====

előkészítése
=====

A "Kiinduló irányelvek" - amelyet a KB 1965 novemberében fogadott el - eldöntötte a reform-munkálatok további főirányát. A dokumentumban foglaltak lezárását jelentik egyfelől a kritikai elemzéseknek, másfelől két koncepcionális vitának. A munkálatok indulásakor /1965 januárjában/ a MB üléséről a következőket jegyezték föl:

"A Bizottság által irányított munka reform-jellegű, tehát nem csupán a meglévő gazdasági mechanizmus egyszerű javítására, de nem is annak forradalmi változtatására irányul. A különböző reform-koncepciókat ütköztetni kell egymással, és ügyelni kell arra, nehogy a munka kezdeti szakaszában egyetlen koncepció adminisztratív vagy tekintély alapon egyeduralkodóvá váljék".^{1/}

Figyelemre méltó, hogy e megfogalmazás megengedi, hogy a működő irányítási rendszer reformjára többféle koncepció létezzen. A valóság is azt mutatja - mint azt a IV., V. és VI. fejezet során igazolni fogom, hogy ebben az időszakban a gazdaságirányítási rendszer lényegi változtatása kérdésében több elképzelés létezett.

A Kiinduló Irányelvek elkészítésének időszakában a vita két alapvető kérdés körül éleződött ki. Az egyik a tervezés szerepe, a másik pedig a vállalati kollektiva anyagi érdekeltségének kérdése volt. Mielőtt azonban e két kérdés bővebb tárgyalására rátérnék, célszerűnek látszik ismertetni a "Kiinduló irányelvek" című dokumentum^{2/} szerkezetét és a kritikai elemzések főbb megállapításait.^{3/}

Az elfogadott dokumentum 5 fejezetből áll, amelyek közül a negyedikkel itt nem foglalkozom. A fejezetek a következők:

- I. Jelenlegi gazdaságirányításunk kritikája.
- II. A gazdaságirányítási rendszer közgazdasági és gazdaság-politikai összefüggései.
- III. A gazdaságirányítás reformjának kiinduló irányelvei.
- IV. Irányelvek a követendő életszinvonal-politikára
- V. A gazdaságirányítás új rendszerére való áttérés. Szervezeti kérdések.

Ami a kritikai elemzések megállapításait illeti, a következőket mondhatom:

Általános elvi megállapítás volt, hogy a tervutasításos gazdaságirányítás alapvető problémája az áru- és pénzviszonyok háttérbe szorítása, a termelés és szükségletek elszakadása és a termelőerők fejlődésének nem megfelelő biztosítása. Nagyon lényeges - szinte egyöntetű - megállapítás volt az is, hogy a tervutasításos irányítás a korábbi gazdasági fejlődési szakasz adekvát rendszere volt.

Ez egyben a reform szükségességével kapcsolatos egyik fontos érvet is "szolgáltatta":

"Az egyik ok, hogy a népgazdaság szektorális átalakításának programja lényegében befejeződött Magyarországon. Nem szükséges tehát sok olyan célú intézkedés, beavatkozás, amely a szektorális átalakítás, a szocialista termelési viszonyok győzelme érdekében az elmúlt években szükséges volt".^{4/}

"A gazdasági intézkedéseknél figyelembe kellett venni ezt a helyzetet /ti. a gazdaság többszektorúságát - V.A./ s minden eszközzel segíteni a szocialista szektor erősödését. A legutóbbi esztendőig megőrzött gazdasági mechanizmusnak néhány eleme még az ellentétes szektoru /osztályu/ gazdaság körülményeihez szabott, s nem idomult kellőképpen az új helyzethez".^{5/}

Konkrét, a további munkákat megalapozó megállapítások közül a legfontosabbak a következőkben foglalhatók össze:

- A népgazdasági tervezés rendszere nem megfelelő. Az éves tervek dominanciája, a hosszú távu tervezés, a variánsok hiánya, ezek miatt a távlati szemlélet és a hatékonysági szempontok háttérbe szorulása jelentik a legfőbb problémákat.

- Az irányítás és az érdekelttség rendszere nem biztosítja az osztársadalmi érdek megvalósulását. A tervlembontás rendszere nem alkalmas a követelményeknek a vállalatokhoz való közvetítésére, a tervteljesítésben érdekelt vállalatoknak nem érdekük a szükségletek kielégítése, s így a tervek - esetleges - teljesülése sem jelenti a tervszerűség érvényesülését.

A vállalatok gazdálkodási lehetőségei szűkek, az eszközlimitáló tervutasítások ésszerűtlen, pazarló gazdálkodásra ösztönöznek. A kezdeményezés szellemét a működő irányítási rendszer teljességgel száműzte.

- Az árrendszer működésében is alapvető fogyatékoságok vannak. Az árak merevek, a ráfordításoktól indokolatlanul eltérnek. A költségviszonyok torzak, a termelői és fogyasztói, illetve bel- és külpiaci árak között a kapcsolat megengedhetetlenül laza.

- A vállalatok kollektíváinak és dolgozó egyéneinek az anyagi ösztönözöttsége - a korábbi jóirányu változások ellenére - kicsi.

- A beruházások tervezése, előkészítése, megvalósítása elégtelen. Az erőforrások elosztását az ágazatok, területek versenye /mai szóval lobbizása/ dönti el. A visszterhesség hiánya a keresletet korlátlaná, a beruházási piacot krónikusan egyensúlytalanná teszi. A beruházások döntő többsége új beruhá-

zás, a pótló-rekonstrukciós jellegű beruházások hiányoznak, a vállalatok állóeszköz-gazdálkodása alacsonyszintű.

- A mezőgazdasági termelőszövetkezetek helyzetét egyfelől meghatározza az ágazat általános helyzete /alacsony felvásárlási árszinvonal, az üzemek eladósodása, a faluról való elvándorlás a személyi jövedelem-diszparitás miatt/. Másfelől a szövetkezeteken belüli viszonyok, a vállalati keretek kiépületlensége, a belső anyagi ösztönzés problémája, a TSz demokrácia hiánya is negatívan hatnak. A csoporttulajdonnal összeegyeztethetetlen a tsz-eknek adott tervutasítások gyakorlata.

- Mind a bel-, mind a külkereskedelem kapcsolata laza a termelővállalatokkal. Az érdekeltségi viszonyok egyik fél /kereskedelem-termelés/ számára sem jelentenek igazi kényszert a szükségletek, illetve a piaci igények kielégítésére.

- A tanácsok gazdálkodása bürokratikus, a gazdálkodás lehetőségei gyakorlatilag nincsenek meg.

E megállapítások többsége nem jelentett újdonságot, hiszen - s ez a szakirodalomból közismert - 1953 vége óta folytak kutatások a tervgazdálkodási rendszer akkori formájával kapcsolatosan.

Egy fontos tanulságot azért alá kell huznunk. A kritikai elemzések többsége magán viselte azt a - első fejezetben általam bírált - szemléletet, amelynek lényegét úgy lehet összefoglalni, hogy a bajok, feszültségek fő oka a működő irányítási rendszer. A szemlélet mechanizmus - kutatások esetén - a vizsgálat tárgyából adódóan - érthető, de el nem fogadható. A mechanizmus-kutatók többségének felfogása szerint a gazdaság működésének harmoniáját a tervgazdálkodás konkrét rendszere veszélyezteti.

E felfogás elméleti hibája az, hogy elvonatkoztat, pontosabban megfeledkezik a szocialista gazdaság belső, immanens ellent-

mondásairól - amelyek a termelőerők adott fejlettségi fokából, a szocializmus születésének körülményeiből, illetve a szocialista rendszer és a tőkés rendszer szembenállásából adódnak. Érdemes felfigyelni arra, hogy a kritikai elemzéseknek ez az általam bírált szemlélete elmozdulást jelent ahhoz az állásponthoz képest, amit Nagy Tamás Liska Tiborral szemben 1963 végén képviselt.*/

A magyar reform-konceptióval kapcsolatban - létezése óta - sokszor hangoztatott vélemény, hogy az elméletileg nincs kellően megalapozva.^{6/} Ennek megítéléséhez fontos adalékot jelent annak a vitának rekonstruálása, amely 1965 májusában, júniusában a "Kiindulási koncepció" című anyag körül folyt.

A "Kiindulási koncepció" vitája

A szóban forgó anyag a "Kiinduló irányelvek" közgazdasági előtanulmányának tekinthető és emellett a munkacsoportok számára a Bizottság mintegy vezérfonalnak szánta a munka javaslattevő fázisában:

"Ez a vázlatosan kidolgozott, sok fontos probléma megoldását nyitva hagyó koncepció a továbbiakban mintegy munkahipotéziseként szerepel és hivatott elősegíteni a különböző területeken /az egyes csoportokban/ folyó munka összehangolását".

"A "Kiindulási koncepcióban" foglalt elgondolások nem kötelezik a munkacsoportokat javaslataik kidolgozásában. De a további munka koordináltsága szükségessé teszi a koncepció elveitől való eltérés alapos megindoklását, figyelembe véve a kapcsolódó gazdaságirányítási területeken szükséges változást is".^{7/}

Az anyag elkészítésével a Titkárságot bízták meg.

*/ Ld. a disszertáció II. fejezete végét.

Az előterjesztés szerkezetét a következőképpen határozta meg a Bizottság:^{8/}

- I. fejezet: A gazdaságirányítási rendszer reformjának szükségessége, illetve a jelenlegi rendszer rövid összefoglaló kritikai elemzése.
- II. fejezet: Az új rendszer alapvonásai.
- III. fejezet: A terv.
- IV. fejezet: Az anyagi érdekelttség és a gazdasági emelők.
- V. fejezet: Az árak.
- VI. fejezet: A beruházások.
- VII. fejezet: A külkereskedelem.
- VIII. fejezet: A belkereskedelem.
- IX. fejezet: A szocialista vállalat - inkluzíve a mezőgazdasági tsz.
- X. fejezet: Az új irányítási rendszer bevezetése, a fokozatos átmenet.

Az előkészítő munka során a Titkárság tagjai között koncepcionális nézeteltérés keletkezett. Ez az 1965. május 28-i előzetes véleménycsere során nyilvánvalóvá vált, s a MB a következőket határozta:

- az eltérő álláspontokat világosan és érvekkel alátámasztva kell kifejteni;

- ki kell dolgozni az átmenet problémáját;

- a javított anyagot először a Bizottság tárgyalja, majd a munkacsoportok vezetőinek, valamint a felkért egyéb szakértők bevonásával vitassák meg.^{9/}

E vita tartalmi kérdéseit máig sem publikálták^{10/}, az 1966-os reformhatározat előkészítésének azonban fontos elemei, ezért érdemes részletesebben áttekinteni.

Minden részlet az archiv források hiányosságai miatt nem ismert, de a rendelkezésre álló anyagok^{11/} és néhány publikáció segítségével a fő vitakérdések rekonstruálhatók. Az eltérő álláspontok - mint ahogyan azt már jeleztem - a tervezés kérdései kapcsán ütköztek meg, ezért e fejezetből két variáns első /A/ és második /B/ készült. A vita céljára a Titkárság tagjai a variánsokkal vitatkozó feljegyzéseket készítettek.*/

Hangsúlyozni kell, hogy egyik variáns sem gondolkodott a hagyományos termelési tervlembontási rendszer fenntartásában.^{12/} E rendszer működésének rendelkezésre állott kritikai elemzése, valamint a gyakorlati tapasztalatok ezt teljességgel kizárták. Ezt bizonyítja a két variáns közös, általánosan elfogadott kiinduló tézise:

"Az új gazdaságirányítási rendszer alapvető sajátossága a népgazdasági tervezés és az áru-, pénzviszonyok szerves összekapcsolása a termelőeszközök szocialista tulajdona alapján".^{13/} Ez azt is jelenti, hogy a vállalatok erőteljesen érdekeltek jövedelmük növelésében és erősen hatnak rájuk a piaci impulzusok. A termelőszövetkezetek irányításával kapcsolatban mindkét variáns az utasításos módszerek teljes kiküszöbölése mellett foglalt állást. Egyetértés volt a beruházások irányításával, az anyagi érdekeltség rendszerének továbbfejlesztésével, valamint az árreformmal kapcsolatos elképzelésekkel foglalkozó anyagrészekben. Lényeges nézeteltérések alakultak ki azonban a népgazdasági tervezés lényegéről, jellegéről, a tervnek a gazdaságirányítási rendszerben betöltött szerepéről, valamint az irányításban

*/

A két anyag jellege merőben eltérő a szokásostól. Hiszen céljuk a nézetkülönbségek kiugratása volt. A polemizáló jelleg miatt tehát mindkét feljegyzésben keveredik a pozitív kifejtés és a vita. A zavarok elkerülése érdekében itt jelzem, hogy mindkét hivatkozott anyagban találhatók pro és kontra érvek. Az első variáns szerzői Nagy Tamás és Havas Péter, míg a második variáns szerzője Morva Tamás volt. Az első variáns opponense Morva, a másodiké Havas és Nagy voltak.

felhasználható eszközök körét és ennek megfelelően a vállalatok működési feltételeit illetően.

Nézzük egy kicsit részletesebben az első /A/ variáns felfogását!

Az első variáns /A variáns/ a vitatott kérdésekben elfoglalt álláspontját a következőkben foglalhatjuk össze: A vállalatok irányításában a közvetlen állami utasítások kivételesek. A közgazdasági irányító eszközök megfelelő alkalmazása esetén ezeknek hatásiránya lényegében egybeesik a társadalom érdekeivel, a népgazdasági terv célkitűzéseivel.

Ebben az esetben - az anyag gondolatmenete szerint - fölösleges a kötelező mutatók előírása. Ha viszont a népgazdasági terv céljai és a közgazdasági szabályozás hatásai divergálnak, akkor az a jól ismert helyzet áll elő, hogy mást kíván az utasítás és mást a vállalat érdeke.

Az A variáns a vállalatok önállóságának számottevő növelésétől a vállalati és össztársadalmi érdek korábbinál jobb összehangolását, a gazdasági döntéseknek az optimális döntési szinteken való meghozatalát, a termelésnek a szükségletekhez való rugalmasabb igazodását, valamint a folyó ráfordítások és a lekötött eszközök felhasználásában az optimum jobb közelítését várta.

Az új irányítási eszközök a piaci mechanizmus felhasználásával a végső felhasználásra /beruházás, fogyasztás/ irányuló kereslet szabályozáson keresztül - az elképzelések szerint - megszüntetik a felhasználási igények és a rendelkezésre álló források közötti - korábban állandósult - feszültséget.

"Az új gazdálkodási rendszer megszünteti a vállalatok "korlátlan" beruházási igényeit és olyan helyzetbe hozza őket, hogy valóban indokolt, ésszerű beruházási elgondolások kidolgozására és ezek takarékos megvalósítására törekedjenek". Az adók

eszközének megfelelő felhasználása a személyi jövedelmek terén is biztosítani képes a kívánatos arányokat.

"A végső kereslet szabályozott volta lényegében behatárolja a termelő fogyasztás mértékét és összetételét. Ugyanakkor a vállalatok erőteljes anyagi érdekeltsége, az alkalmazásra kerülő pénzügyi eszközök a takarékos anyagfelhasználás és az optimális készletszint megvalósulásának irányába hatnak".^{14/} E variáns az export szabályozását elkülöníti a többi végsőfelhasználási cél-tól, szükségesnek látja annak - az import ujszerű /devizaszor-zók, importilleték, vámok segítségével történő/ szabályozásával összefüggésben lévő - külön ösztönzését. Az A variáns számol átmeneti /elsősorban az anyagok területén/ piaci feszültségek-
kel, valamint még megoldatlan problémaként említi az infláció elkerülésének mikéntjét. A javaslat - szerzői szerint - a globális egyensúlyt /szemben a régi irányítási rendszerrel/ növekedést visszafogó hatás nélkül képes biztosítani, míg a strukturális egyensúly - az árak aktív szerepének alkalmazása révén - csak az ajánlott rendszer révén teremthető meg. "A szo-
cialista vállalatoknak tehát az állam által szabályozott, a népgazdasági terv keretei között működő és annak megvalósulá-
sára irányuló piaci mechanizmus viszonyai között kell folytat-
niok gazdasági tevékenységüket".

Az utasítás jellegű eszközöket a közgazdasági szabályozók esetleges tulzásainak korrigálására kívánja használni /pl. az export felső, illetve az import alsó korlátának meghatá-
rozása/.

"A vállalatok tevékenységébe közvetlen utasításokkal történő állami beavatkozás az új mechanizmusban csak kivételes lehet, nem válhat rendszeressé ..."

A vállalati tervek elkészítését a felsőbb szervek nem szabják meg. A reform lényegét az A variáns szerzői a centralizált modellről a decentralizált modellre való áttérésben jelölték meg. A tervgazdálkodás két modelljéről vallott felfogás szerint - és ezt a szerzők osztják - a két "tisztá" forma között átmeneti típusok nem lehetségesek és nem célszerűek.

E koncepció elméleti alapjait - W.Brus nyomán - Nagy Tamás egy 1964 januárjában tartott előadásában^{15/} kifejtette.

Anélkül, hogy rekonstruálnám az előadás gondolatmenetét, érdekes felhívni a figyelmet arra, hogy itt még a két elméleti modell a szerző számára nem egymást kizáró lehetőségek. Egyetértőleg idézi Brust: "Nincsenek elméleti okok, amelyek miatt tagadnunk kellene annak lehetőségét, hogy objektív gazdasági törvények követelményei utasítások révén realizálhatók, vagy hogy tervfeladatok realizálhatók a piaci mechanizmus segítségével. A gazdasági és adminisztratív rendszabályok szerepéről, és az irányítás rendszerében kialakítandó kölcsönös viszonyról folyó vita alapvető fontosságu és továbbra is az marad. De nem a szocializmus lényegével foglalkozó elmélkedések sikján fog eldőlni, hanem az egyik vagy másik forma, vagy kombinációjuk célszerűsége és hasznossága felbecsülésének realista alapján".^{16/}

Összefoglalva tehát az A variáns tételeit, a következőket mondhatom:

- Az utasításokat a gazdaságirányítás rendszeréből ki kell iktatni. Az anyagi érdekeltségre épülő irányítási rendszer a tervutasításos gazdaságirányítás negatív hatásait felerősíti.

- A javasolt irányítási rendszer döntően épít a vállalati önállóságra. A vállalatok nagyfoku önállósága ezen álláspont szerint biztosítja a vállalati érdek és a társadalmi érdek

harmonizálását; biztosítja, hogy a döntések azon a szinten születnek, ahol ehhez a megfelelő információk rendelkezésre állnak; megvalósítja az erőforrásokkal való hatékonyabb vállalati gazdálkodást és a vállalati tevékenységnek a valós társadalmi igényekhez történő igazodását.

További fontos feltételezés volt, hogy a javasolt rendszer megteremti a szocialista vállalatok perspektivikus szemléletét.

A következőkben áttérek a B variáns ismertetésére. "A második variáns is abból a feltevésből indul ki, hogy ahol ez lehetséges, közvetett eszközökkel, az áruviszonyok felhasználásán keresztül kell érvényesíteni a központi akaratot ... A második felfogás azonban lényegesen szűkebbre teszi azt a kört, amelyben a tervutasítások felhasználásától el lehet tekinteni, mint az első variáns".^{17/} A koncepció "a tervutasításokat az irányítási rendszer lényegéhez tartozó, annak integráns részét képező elemnek tartja, fontos és nélkülözhetetlen szerepet tulajdonít nekik, bár a mutatók körét jelentősen szűkíteni kívánja és a vállalatok komplex irányítását nem teszi tervutasítások feladatává".^{18/}

A variáns szerzője az akkori irányítási rendszer fő fogyatékoságának nem az utasítások létét, hanem azok túltengését tekintette. Morva fogalmilag megkülönbözteti a piaci egyensúlyt /a fizetőképes kereslet és a realizálásra váró áruk- és szolgáltatások árösszegének globális és strukturális megfelelése/ és az arányosságot /a termelés és a szükségletek globális és

strukturális megfelelését.*/

Ezzel összefüggésben ez a variáns messzemenően számolt a népgazdaság akkori fejlettségével, szerkezetével, helyzetével.

A hiányhelyzet tartós fennmaradását vélelmezve "feladat jellegű kötelező mutatókat tart szükségesnek a termékek fejlesztésére és termelésére, a belkereskedelem, a külkereskedelem és más felhasználóknak történő értékesítésre, mert a központi akarat érvényesítését csak így véli biztosíthatónak".

Ugyanílyen okokból eszközlimitáló tervutasítások alkalmazása mellett is sikra száll a variáns. Morva szerint a kötelező mutatókat szoros összefüggésben kell felhasználni az árjellegű és pénzügyi eszközökkel, szerződésekkel.

A második variáns a tervezésnek - az első variánstól eltérően - aktív szerepet szán a népgazdasági egyensúly /itt nem egyszerűen piaci egyensúlyi, hanem inkább arányossági értelemben/ fenntartásában. Ez tükröződik a vállalati tervvel kapcsolatos felfogásában is. E felfogás szerint a vállalati terv egyfelől kifejezi a népgazdasági érdeket, amennyiben bizonyos feladatokra, működésük egyes feltételeire a vállalatok kötelező mutatókat kapnak. Másfelől a vállalati terv saját munkaprogram is, mert a kötelező mutatók jellegének és körének nem szabad akadályoznia az önálló vállalati döntéseket, szűkebb körben a fejlesztés vonatkozásában és döntő mértékben a folyamatos termelés kérdéseiben. A vállalati terv e második funkciója eddig szinte teljesen

*/ Egy leegyszerűsített példával világossá tehető a kettő különbsége. A mezőgazdaságnak pl. a kínáltnál több növényvédő-szerre lenne szüksége, amelyre van is pénze. A piaci egyensúly helyreállítása könnyű, az árak emelésével megteremthető. Ez önmagában azonban nem eredményezi több növényi kártevő pusztulását. Az arányosság akkor áll elő, ha több növényvédőszer áll rendelkezésre. Ezt az áremelés akkor váltja ki, ha megvannak azok a tárgyi feltételek, amelyek következtében a magasabb ár által kiváltott jövedelmezőség-növekedésre a gyártók több árut termelhetnek. Ilyen tárgyi feltételek lehetnek pótlólagos munkaerő, kapacitás, munkatárgy egyike vagy valamilyen kombinációja.

háttérbe szorult. A reform feladata e funkció megerősítése, amely nem követeli meg az első funkció teljes tagadását.

A két koncepció ismertetése után áttérek a vita érveinek tárgyalására. Az A variáns két kiinduló feltételezésre épít. Az egyik, hogy a gazdasági feszültségek és ennek konkrét megjelenési formáinak a tárgyalt egyensulyzavaroknak az okozója alapvetően a működő irányítási rendszer, illetve az azt kialakító gazdaságpolitika. A másik, hogy az adekvát eszközökkel irányított szocialista gazdaság "normál-állapota" az egyensúly.

Mindkét tételt elméletileg cáfolta azóta a magyar közgazdasági irodalom^{19/} és gazdasági fejlődésünk sem igazolta vissza őket.

A modern gazdaság - és ez alól a modernizáció útjára lépett szocialista gazdaságok sem kivételek - egyre távolabb kerül az automatikusan ujratermelődő egyensúly állapotától, az egyensúlyi állapot fenntartása egyre korszerűbb és hatékonyabb állami gazdaságsszervező tevékenységet igényel. /Nyilvánvaló, hogy ennek konkrét formája függ a társadalmi rendszertől, a gazdaság fejlettségétől, méretétől, stb. Az is biztos, hogy e gazdaságsszervező tevékenység hatékonysága függ az eszközök minőségétől és ezen eszközök visszahatnak a gazdasági fejlődésre, vagyis ezek a gazdasági mechanizmus egészébe ágyazódva a gazdaság reálfolyamatai számára kedvező vagy éppenséggel kedvezőtlen feltételt teremthetnek/. Tökéletes megoldás persze nem létezik, hiszen az objektív ellentmondások, az egyensúlytalanság irányába ható tényezők jelen vannak, ezek valmilyen formában megjelennek. Így tehát illuzió alapvetően automatizmusokra épülő irányítási rendszerben gondolkodni.

Az "A variáns" ezen - az előbbieken bírált - "gazdaságképéből" következik az a felfogás is, amely szerint "az állami vállalatok központi irányítása csak mint állami adminisztratív beavatkozás

jelenik meg". Az A variáns opponense joggal állapítja meg, hogy az állam gazdasági tevékenységének állami beavatkozás-ként való felfogása helytelen. Az állami tulajdon mint egységes egész irányításának lehetséges és indokolt formája a közvetlen utasítás, és ez éppoly kevésbé tekinthető kívülről jövő beavatkozásnak, mint ahogy a kapitalizmusban sem tekintjük egy trösztön belül idegen elemnek az utasítások rendszerét. A valódi probléma tehát az, hogy milyen esetekben, milyen körben, milyen módon helyes, célszerű élni az állami tulajdon egységéből fakadó lehetőségekkel.

Meg kell jegyezni, hogy a tulajdonviszonyoknak az áru-termeléssel és az irányítási gyakorlattal való összefüggése - a rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint - a vitában részletesen nem merült föl.

Morva Tamás vitaanyagában az állami tulajdon egységességéről a következőket írta: "a mi társadalmunkban indokolt és jogos az állami tulajdon egységes egészként való felfogása, mert az elkülönültség másodlagos, a dolgozók munkájának társadalmi jellege elsősorban nem a vállalati kollektiva, hanem az osztálytársadalom érdekeinek szolgálatában fejeződik ki". A szerző hipotézisként megfogalmazta azt a tételt, miszerint a szocialista tulajdon egységes és elkülönült jellege a szocializmus alapvető ellentmondását szüli, amely a társadalmi érdek és a vállalati érdek ütközésében ölt testet, amely számára a reform hivatott pozitív mozgásformát biztosítani.

Az előbbieknél részletesebben ütköztek meg a nézetek a piaci mechanizmus működési feltételeit illetően.

Az "A variáns" meghatározza a piaci mechanizmus működésének alapvető feltételét is. Eszerint "a piacnak kedvező hatását

a termelésnek a szükségletekhez való idomulására és a műszaki fejlesztésre csak úgy lehet elérni, ha a kapacitások és a kereslet viszonya olyan, hogy a termelőknek némi gondot okoz termékeinek értékesítése, s a vevőknek bizonyos lehetősége van a szállító megválasztása tekintetében". A javaslat ezen helyzet megvalósításának biztosítékait az új árrendszer, a jövedelem-szabályozás, a beruházási hitelek szabályozása, valamint a központi beruházások elosztási rendszere megfelelő kialakításában látta.

A "B variáns" szerzője - vitatkozva az A variánssal - ezzel szemben abból indul ki, hogy az árutermelés, a piaci mechanizmus működésének nemcsak a pozitív hatások, hanem ellentmondások is velejárói. Tőkés viszonyok között ezen ellentmondások számára pl. a tultermelési válságok jelentenek mozgásformát. A már többször idézett feljegyzésen túl, Morva Tamás a vizsgált időszakban megjelent több írásában is kifejtette véleményét a kérdésben.

Az elméleti érvelés első pontja, hogy a tervgazdálkodás ún. piaci modelljei közül egyik sem /így a Brus-modell sem/ jutott túl azon a felfogáson, hogy a szocialista vállalatok közötti árukapcsolatok sem tendálnak automatikusan a gazdasági harmónia, az egyensúly állapota felé.

"A piaci egyensúly vizsgálatához /.../ meg lehet maradni az egyedi folyamatok, a kereslet és kínálat, az áralakulás, tehát az értékkategóriák körében. A társadalmi ösztöke ujratermelésének vizsgálatához ez azonban már nem elegendő. "Ez ... olyan mozgást jelent, amely magában az ösztöke eredményét alkotó termékértékben megy végbe; s ez a mozgás nemcsak értékpótlás, hanem anyagpótlás is, tehát feltétele nemcsak a társadalmi termék

értékalkotó részeinek kölcsönös aránya, hanem a részek használati értéke, anyagi alakjai is" ".^{20/}

Vagyis felmerül a gazdasági folyamatok komplex vizsgálatának igénye, az, hogy nem elégséges kizárólag az értékoldal vizsgálata, de szükséges a használati érték folyamatok figyelembevétele is. Ennek hangsúlyozása annál is fontosabb, mert a működő irányítási rendszer kritikai elemzését tartalmazó anyagok legnagyobb hiányossága - megítélésem szerint - éppen az volt, hogy nem mutatták ki azt a tényt, hogy az értékmutatók e rendszerben is "alkalmasak" arra, hogy az egyensúlyt megbontó gazdasági cselekvésre ösztönözzék a vállalatokat. Visszatérve a B variáns elméleti érveinek ismertetésére, lássuk az idézett cikk gondolatmenetének folytatását!

"Az arányos fejlődés tehát nemcsak értékösszhangot, hanem az ujratermelés megfelelő természeti összetételben /ágazati szerkezetében/ megnyilvánuló összhangot is feltételez. Ha a kereslet és a kínálat változása, az ármechanizmus biztosítani tudná ezt az összhangot, akkor az ujratermelési elméletben e tétel hangsúlyozása felesleges volna ...

... A népgazdaság, az ujratermelési folyamat egészének tartós összhangjára vonatkoztatva nem remélhetjük a piaci mechanizmustól ezt a hatást. A piaci mechanizmus szélesebb körű felhasználása tehát nem helyezi hatályon kívül az arányosság tervszerű biztosításának feladatát az ujratermelési folyamat egészében".^{21/}

A koncepcionális nézeteltérés elméleti alapját Havas és Nagy is észrevették, amikor idézett anyagukban a következőket írták:

"ez az álláspont /ti. Morváié/ nyilván összefügg a szocializmusbeli áru- és pénzviszonyok jellegének, az érték kategóriák és a

piaci mechanizmus felhasználhatóságának meghatározott felfogásával. Mindezek azonban írásban még nem kerültek kifejtésre".^{22/} ✕/

Az "A variáns" képviselői a közgazdasági eszközök automatizmusai mellett a következő érveket sorakoztatták fel:

"A közgazdasági irányító eszközök megfelelő alkalmazása esetén ezeknek hatásiránya lényegében egybeesik a társadalom érdekeivel, a népgazdasági terv fő célkitűzéseivel. Ezt tulajdonképpen a második variáns is feltételezi, amikor hangsúlyozza a gazdasági folyamatok főként közgazdasági eszközökkel való irányítását, valamint azt, hogy a vállalati tevékenység komplex szabályozása nem a kötelező mutatószámokkal történik. Viszont mégis szükségesnek tartja kötelező tervmutatók viszonylag széleskörű előírását, tekintet nélkül arra, hogy az anyagi érdekelttség hatásiránya a tervmutatóval egybeeső vagy attól eltérő".^{23/}

A feladat-jellegű tervmutatókkal szemben ugyanez az anyag a következőkkel érvel: "Csakhogy éppen ezeknek a szükségleteknek a részletesebb központi felmérése, illetve a szükségletek kielégítésében az egyes vállalatok feladatainak meghatározása bizonytalan alapokon nyugszik. Érti ezt a javaslattevő is, amikor arról beszél, hogy az igények változása ... esetén a kötelező mutatóktól is el lehet térni. Ilyen körülmények között nem lehet megérteni, hogy mi indokolja a bizonytalanul felmért szükségletek alapján meghatározott mutatószámok kötelező formában való kiadását".^{24/}

A második variáns által javasolt eszközlimitáló tervutasítások

✕/ Az itt idézett - 1966 első hónapjában megjelent tanulmányokban ezt a hiányosságot pótolta Morva Tamás.

ellen az addig tapasztalt pazarlásra, ésszerűtlen gazdálkodásra és az önálló vállalati gazdálkodásra gyakorolt negatív hatásokra hivatkozva érvelnek. E viszonylag hosszan idézett érvek világosan érzékeltetik szerzőik alapállását. A legutóbbi érvcsoport megítélésem szerint a legreálisabb, hiszen kétségtelenül igaz, hogy a hiányok elkerülését szolgáló kontingensek maguk is a hiány okozóivá válnak. Vagyis jól körülhatárolt kivételektől eltekintve, a munkatárgyak elosztásának kereskedelmi módszerei rugalmasabbá tehetik a gazdaságirányítási rendszert. Az első két érv azonban vitatható. Az első érv kimondatlanul feltételezi, hogy a vállalati érdek jó szabályozás esetén mindig egybeesik a népgazdasági érdekekkel. Az ő logikájuk szerint éppen ezért nincs szükség utasításra, mivel az a közgazdasági eszközök hatásirányát keresztezi. Morva logikája más és megítélésem szerint ez felel meg inkább a valóságnak. A csoportérdek nem mindig esik egybe a közérdekkel, ezért az előbbit korlátozni kell, amelynek eszköze lehet éppen az utasítás is. Hangsúlyozom, ez nem annak az esete, amikor a közgazdasági eszközök rosszul közvetítik a népgazdasági célokat. Természetesen ebben az esetben az eszközök megváltoztatása a helyes terápia.

Ami a kötelező tervmutatótól való eltérés lehetőségével kapcsolatos ellenvetést illeti, ez a valóságtól idegen a fekete-fehér szemléletet tükrözi. Hiszen, ha az érdekeltségi rendszer és a vállalatok tevékenysége nem a tervhierarchián alapul, akkor egyes központi feladat-jellegű utasítások korrigálása nem "lazítja" az egész gazdaság működését, hanem a gazdaságirányítás számára megfelelő mozgásteret ad.

A piaci mechanizmus felhasználhatóságával kapcsolatos vitában Morva Tamás érvei között ott szerepelt a javasolt közgazdasági eszközök hatásmechanizmusainak modell-szerű vizsgálata.^{25/} Ez arra a kérdésre keresett választ, hogy az ár- és pénzügyi jellegű szabályozás milyen irányba tereli a gazdasági folyamatokat? Az első lépésben az árszabályozás hatásait vizsgálta. Itt két lehetőséget látott:

a/ Az arányosság és így az egyensúly felbomlik, hiányhelyzet áll elő. Ha az árak szabadon mozognak, akkor ebben az esetben emelkednek. Az áremelés hatása megfelelő hitel- és beruházási eszközök megléte esetén a termelési szerkezetnek a megváltozott helyzethez való igazodásához vezet és az ár visszamegy az eredeti szintre. Dinamikus gazdaság esetén azonban a kereslet növekedésével kell számolni, amely a megfelelő szerkezeti igazodás esetén sem engedi vissza az árakat az eredeti szintre, vagyis inflációs tendencia lép fel a gazdaságban.

b/ Árrögzítés esetén az arányosság felbomlásakor a gazdaságirányítás a beruházási- és hiteleszközök újra elosztásával operálhat. Ebben az esetben az arányosság az árszinvonal növekedése nélkül állhat helyre, anélkül tehát, hogy a gazdálkodók jövedelem pozíciója változna. Ez a megoldás azonban feltételezi a folyamatos központi gazdaságirányítást.

A második lépést a vállalati jövedelemszabályozás rendszerével kapcsolatos vizsgálatok jelentették. Morva a vállalati jövedelemszabályozás három lehetséges típusát tárgyalta:

1/ olyan szoros szabályok, amelyek feltétlen garanciát nyújtanak a beruházási- és a lakossági vásárlóerő elfutása ellen. Ebben az esetben a rendszer ösztönző hatása kicsi.

2/ az összes felhasználható jövedelem szigorú korlátozása mellett /ami elérhető a különféle alapok képzésének előírásával/ az átlagbérnövekedés szabadabb engedélyezése, amely a vásárlóerőt általában kézbentartja, de a béreken keresztül jobban ösztönöz.

3/ mind az összjövedelem, mind az átlagbérek alakulásában bizonyos foku szabadság meghagyása /a bruttó jövedelem és ezáltal az áruértékesítés alapján/, ami jelentős döntési szabadságot ad a vállalatoknak. Ez lehetővé teszi az anyagi ösztönzés hatékonyságának növelését, egyidejűleg azonban a vállalati vásárlóerő és az átlagbérek /és bérarányok/ szempontjából a központi áttekintés és közvetlen szabályozás lehetőségei csökkennek.

Az A variáns ajánlásai alapján Morva a 3. tipust tekintette a szabályozás alapesetének, így ennek lehetséges hatásait vizsgálta:

a/ megváltozik az m és v aránya az utóbbi javára. Ez abban az esetben tolerálható, ha nő az előállított m tömege, hiszen így nem kerülnek veszélybe a felhalmozási és közös fogyasztási célok;

b/ megváltoznak a bérarányok a bruttó jövedelem-érdekeltségű ágazatok javára az egyéb ágazatok rovására. E feszültségek kiegyenlítésére komoly bértartalékok kellenek;

c/ lelassul a munkaerőfelvétel a bruttó jövedelem-érdekeltségű ágazatok vállalatainál, esetleg leépítésekre is sor kerülhet;

d./ lehetséges ellentendenciaként említette, hogy a vállalatok vezetése az elfutásokkal járó kockázattól való

félelmében maga is jelentős bértartalékok képzésére törekszik, amely stabilizáló hatásu lehet.

"Elméletileg nehéz volna előre felmérni e tényezők összes együttes hatását. Végző fokon csak a gyakorlat tudja megmutatni, hogy a népgazdaság egészében és egyes iparágakban mely tendenciák milyen erővel jelentkeznek".^{26/}

A bruttó jövedelemszabályozás helyett elvileg lehetséges a nyereségérdekeltség bevezetése, amelynek lényege a beralap és a nyereség merev elválasztása. Ez esetben a folyamatok közben tarthatósága nő, a rendszer ösztönző ereje azonban /különösen - huzta alá Morva - ha figyelembe vesszük, hogy a vállalatok akkor is a munkaügyi kötöttségeket érezték a legnyomasztóbbnak/ mérsékelt. "Ez utóbbi okokból, és mivel a szabályozás javasolt rendszere az eddigiekben ismert érvek figyelembevételével, végeredményben a pénzügyi eszközök bármikor végrehajtható szigorításával nyitva hagyja a központi szabályozás lehetőségét, mindkét javaslat /mind az első és mind a második variáns/ első helyen a bruttó jövedelemben való érdekeltséget ajánlja elfogadásra".^{27/}

Harmadik lépésben az ár- és jövedelemszabályozás lehetséges együttes hatásait vizsgálta: Az árak szerepe mindkét lehetséges érdekeltségi rendszerben nőni fog. A vállalatoknál erősödni fog a tendencia arra, hogy válogassanak a gyártott termékek összetételében az árak szerint. Ez az A variáns logikája szerint azokon a területeken, ahol hiányhelyzet alakul ki, a szabad áralakulás /áremelés/ lehetőségét követelné meg az egyensúly biztosítása érdekében. A szabad áralakulás az előbbieken említett árfelhajtó tendenciája azonban ezt a lépést legalábbis megkérdőjelezi. Ha a hiány /amely most már az árak alapján a vállalatok által megváltoztatott termelési

szerkezet eredménye is lehet/ "népgazdaságilag jelentős cik-
keket érint, szükségessé válhat egyrészt kötelező tervutasi-
tásokkal és szélesebb körben a szerződési kötelezettséggel
egyes termékek termelésének vagy értékesítésének közvetlen
szabályozása, másrészt az ezzel járó negatív hatások részbeni
ellensúlyozására központi dotáció biztosítása és ezzel pénz-
ügyi tartalékalap létesítése".^{28/} A bruttó jövedelemszabá-
lyozás és a szabad áralakulás egyidejű alkalmazása az előbbi-
ekben ismertetett ár-ár spirál mellett, az ár-bér spirál ve-
szélyét is magában rejti. Morva véleménye szerint az infláció
a tervgazdálkodás körülményei között oly fontos gazdasági tisz-
tánlátást veszélyeztet, ezért az e tendenciákat felerősítő
gazdaságirányítási megoldásokat kerülni kell.

Az A variáns szerzői szintén felismerték - és egyben
konceptiójuk egyetlen gyenge pontjának tekintették - az inflá-
ció veszélyét: "a pénzjövedelmek és az árak emelkedésének
egymásra kölcsönhatást gyakorló a központi szabályozás és
ellenőrzés alól kicsuszó folyamata fejlődhet ki".^{29/}

Elmélyültebb tanulmányozást igényel "a lakossági vásárlóerő
és a vele szembenálló árualap egyensúlyának, az inflációs
folyamat elkerülésének problémája".^{30/}

Morva a pénzügyi szabályozás alkalmazása elengedhetetlen fel-
tételeként jelölte meg a viszonylag gyorsan megtérülő, megfe-
lelő anyagi fedezettel rendelkező bankhitelek létét. Ezek a
kisebb aránytalanságok és feszültségek gazdasági eszközökkel
történő, viszonylag rövid idő alatti és hatékony felszámolásá-
nak eszközeként használhatók fel. "Ez azonban szükségessé te-
szi a beruházási eszközök eddigi elosztásának jelentős meg-
változtatását a bankhitelből fedezett kis- és közepes beruhá-

zások javára /ez könnyítheti a gazdaság strukturális alkalmazkodóképességének javulását/. Ebben az esetben pedig, habár a bevezetés időszakában elvon eszközöket a központi nagyberuházások elől, távlati szempontból a további bővítés és fejlesztés számára szélesebb alapot teremt. Ez a pont is mindkét koncepció közös álláspontja, illetve javaslata".^{31/}

Az elemzés eredményét Morva a következőkben foglalta össze:

- az "első /A/" variáns kiegészítendő közvetlen tervutasítások, központi gazdálkodási előírások és szerződéskötelezettségek előírásával;

- a piaci mechanizmus viszonyaink között csak erős központi árszabályozás és árellenőrzés mellett működhet eredményesen;

- a bizonyos foglalkoztatási gondokra és bérezési feszültség jelentkezésére föl kell készülni;

- a tervekbe központi tartalékokat /béraránytalanságok korrigálására, dotációkra, beruházási hitelekre, stb./ kell beépíteni.

"E feltételek kialakításának lehetőségei, a rendelkezésre bocsátható eszközök mértéke döntően befolyásolja a reform-javaslatokat, ha ugyanis az eszközök nagyon szűkek, akkor a kisebb ösztönző hatás ellenére a nyereségérdekeltség és központi bérszabályozás mellett kell dönteni".^{32/}

Ez utóbbi következtetés egyben megvilágítja a vitázó felek között lévő igen fontos szemléletbeli különbségeket.

Az A variáns szerzői egy elvont, normatív modellből indulnak ki, míg a B variáns szerzője a gazdaság reálfolyamataival

összhangban törekszik javaslatait megfogalmazni. Ez a vonás a továbbiakban is érzékelhető lesz.

Morva külön figyelmet fordít az A variáns fontos érvére a gazdasági versenyre, amely a szerzők mellett sokak befogása szerint a pénzügyi szabályozás előzőleg tárgyalta káros tendenciáit /pl. áremelkedés, a monopóliumhelyzettel való visszaélést/ korlátozhatja.

Megítélése szerint a gazdasági verseny lehetőségei erősen korlátozottak. A belső piacon a nehézipari kapacitások tartósabb kihasználatlansága, illetve párhuzamos kapacitások kiépítése nehezen képzelhető el. A könnyűiparban a lehetőség nagyobb, de itt is korlátozó tényezőt jelent a verseny számára a nyersanyaghelyzet, a vásárlóerő fokozatos emelkedése és az a tény, hogy az export éppen a legjobb árualapot vonja ki a belső piacról. Az importverseny csak erősen korlátozott lehet. Egyfelől importunk kiegészítő jellegű, amely jelleg a szakosodás elmélyülése esetén fokozódhat. Az importot másfelől korlátozza az ország fizetési mérleg helyzete. Egy közepesen fejlett országtól nehezen várható az, hogy szinte minden területen egyik napról a másikra versenyképesé váljon.^{*/} Az import drágítása - amely komoly törekvése volt a

*/ Publikus statisztikák híján Paul Bairoch számításai alapján közlöm néhány európai ország 1965-ös egy főre eső GDP-jét. /1965-ös dollárban/ 33/

Magyarország	1015
Csehszlovákia	1427
NDK	1437
Lengyelország	989
Jugoszlávia	692
Szovjetunió	1053
Ausztria	1459
NSZK	1913
Olaszország	1190
Spanyolország	939

központi gazdaságirányításnak - szintén áremelő hatása. A verseny tehát szűk körben /mezőgazdasági termékek és bizonyos könnyűipari termelés vonatkozásában/ képzelhető el. Ezért "alapvető szerepet az árszabályozásban a versenytől várni nem szabad, mert viszonyaink között semmiképpen sem tud olyan fokot elérni, hogy az áremelési tendenciákat tartósan ellensúlyozza, vagy másutt jelentős árcsökkenéseket eredményezzen, ami az árszinvonal stabilitásának számbavehető biztosítóka".^{34/}

Koncepciójában más, de szemléletmódjában, megközelítésében Morváéhoz hasonló Turánszky Miklós felfogása:*/

"Fokozottabban kell törekedni a "verseny" szervezésére, nemcsak az egyének vonatkozásában, hanem a termelő egységek között is. A verseny a piaci mechanizmus hasznos működésének fontos feltétele. Verseny ott lehetséges, ahol azonos termékek termelése vagy szolgáltatások nyújtása több termelő egység feladatát képezheti. A versenyszervezés ellentétes a szakosítás követelményével, azzal, hogy egy bizonyos feladatot lehetőleg egy szervezetben oldjanak meg. Hazánk adottságai között a szakosítás a termelés számos területén a termelők részére monopolhelyzetet eredményezhet. Részletes vizsgálattal kell eldönteni, hogy a termelés egyes területein melyik szervezési forma az előnyösebb."^{35/}

Vagyis a verseny mindig konkrét anyagi-technikai feltételek, meghatározott gazdaságpolitikai elképzelések között létezik, vagy nem létezik. Mindkét idézett megközelítésben közös, hogy e tényezőkkel számot vetnek.

Az A variáns Morva által adott bírálatának további pontja, hogy az indokolatlan élességgel különíti el a gazdaságirányítás lehetséges modelljeit. Brus a modell-váltást,

*/ Csak emlékeztetőül jelzem, hogy az illető egyike volt azoknak, akiket felkértek reformkoncepció kidolgozására.

a reformot az extenzív fejlődésről az intenzívre való áttérés érdekében tartja szükségesnek. "Valójában - olvashatjuk Morva egy másik tanulmányában ^{36/} - azonban ez az áttérés hosszu folyamat, amelyen belül ugyan képezhetők vagy képződnek szakaszok, egészében mégis a fejlődés tartós időszaka". Vagyis a szocialista fejlődés tartalmi ismérveit a fejlődés objektív feltételei és követelményei határozzák meg, "a struktúra-változások, a felhalmozás viszonylag magas üteme és részaránya, a beruházások koncentrálásának és új nagylétesítmények létrehozásának szükségessége". ^{37/} Ehhez képest az irányítási rendszerben vagy a mechanizmusban lévő ellentmondások ezeknek a mélyebben fekvő összefüggéseknek megjelenései. "A tervben mint egy gyűjtőtükörben együttesen jelennek meg a népgazdaság különféle elemei. A köztük lévő feszültségek felületen szemléletben a terv problémájának tűnnek, valójában azonban többnyire háttérükben érdemi kérdések húzódnak meg". ^{38/}

A B variáns részletesen utalt azokra a gyakorlati, reál-gazdasági feltételekre, amelyeket az irányítási rendszer átalakításánál figyelembe kell venni. Az érvelés egyik fontos - bár megítélésem szerint vitatható - pontja, amely szerint a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülését /szükségletre termelés és ebből következően az életszínvonal növekedésének tendenciája/ négy alapvető, tulajdonképpen a szocialista gazdaság működési logikáján kívül eső tényező akadályozza:

a/ az öröklött elmaradottságból adódó felhalmozási kény-

szer^{*}/;

b/ a két világrendszer politikai és katonai szembenállása;

c/ a tőkésországokkal folytatott gazdasági kapcsolatokban alárendelt szerepet töltünk be;

d/ a társadalmi közös fogyasztás viszonylag magas aránya.

E négy "peremfeltétel" miatt - a variáns gondolatmenete szerint - a részleges hiányok, "szűk keresztmetszetek" ujratermelődése szükségszerű, de megfelelő gazdaságpolitikával és ezzel adekvát irányítási rendszerrel ennek globális hiányjá szélesülését el lehet kerülni.

Az A variáns - Morva Tamás szerint - lebecsüli a magyar gazdaság akkori problémáit, tulzottan optimista azok megoldási módja és időigényét tekintve. Ugy véli, hogy a népgazdaság helyzete az A variánsban leírtaknál jóval több területen és az elképzeltnél hosszabb ideig követeli meg a centralizált irányítási eszközök alkalmazását, illetve az erőforrásigények határozott központi rangsorolását.

A gazdaságpolitikai jellegű feltételek boncolgatásában érdekes rész a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatos okfejtés. A szerző megállapítja, hogy a mezőgazdaság relatív

*/ Ahol a gondolatmenettel vitám van, az a felhalmozási kényszer exogén tényezőként való értékelése. Szegő Andrea és mások több munkában kimutatták, hogy a felhalmozási kényszer a mai szocialista gazdaság szervezeti sajátossága és így módon az életszinvonalt a felhalmozástól kell megvédeni. Ld. pl. Szegő Andrea: Termelési viszonyok, gazdasági intézmények és a költségvetési korlát jellege. Szociológia 1982. 1.sz.; Érdek és gazdasági intézményrendszer. Valóság 1983. 6.sz.; Wiener György: Tulajdonforma vállalati magatartás Tulajdon és gazdálkodás. MSZMP Budapesti Bizottság Oktatási Igazgatóság, Műhelytanulmányok 4. kötet 1987. 51. oldal.

elmaradása az akkori magyar gazdaság alapvető feszültségpontja. A "mezőgazdaságban a szocialista átszervezést követően kialakult politikai és gazdasági várakozás, a mezőgazdaságban az irányítási rendszerbeli reform által a belső tartalékok mozgósításában várhatóan viszonylag nagyobb lehetőségek egyaránt különösen nagy időszerűséget ad a reformnak a mezőgazdaságban."^{39/}

E reformnak természetesen az irányítási rendszerbeli változásokon túl, a mezőgazdaságba történő erőforrásátáramlást is kell jelentenie, amely az általános /népgazdasági/ reform számára korlátozó tényezőt jelent.*/

A reform első lépése után - folytatódik a gondolatmenet - hozhatók létre az általános reform feltételei. A mezőgazdasági reform előtérbehelyezését "nagy mértékben indokolni lehet a reform távlati szempontjaival is, mert a mezőgazdasági termékekben meglévő szűk keresztmetszetek bővítése 5-6 éves távlatban a más területeken végrehajtandó reformok számára is nélkülözhetetlen feltétel".^{40/}

A már idézett Turánszky tanulmány is állást foglal ez az utóbbi kérdésekben. A gazdasági mechanizmus és gazdaságpolitika viszonyával, illetve a normativitással kapcsolatos álláspontját azért érdemes szó szerint idézni, hogy bizonyítsam, hogy az ismertetett felfogás szerint mások is gondolkodtak a vizsgált időszakban.

*/ Itt utalok arra, hogy Morva a piaci mechanizmus működtetése egyik legfontosabb feltételét a megfelelő népgazdasági tartalékok és a rugalmas szerkezetváltást biztosító anyagi fedezettel bíró hitelállomány létezésében látta.

"A gazdaságirányítási módszerek, a gazdasági mechanizmus egésze a gazdaságpolitikának csak eszköze. Sikeres vagy sikertelen működtetését a gazdaságpolitika döntően befolyásolja. A bonyolultabb és érzékenyebb mechanizmus a gazdaságpolitikát is magasabb követelmények elé állítja. A részben a piaci mechanizmusra épülő szabadabb gazdálkodás sikeres funkcionálását nagymértékben veszélyezteti a munkaerő- és anyagihiány, valamint a tartalékkapacitások hiánya ... A gazdaságpolitika döntő feladata azért az egész mechanizmus működésének helyes "beszabályozása"."

"A népgazdaság tervezési és irányítási rendszerének megváltoztatása igen bonyolult feladat. Végrehajtása elméleti munkát, gyakorlati kísérleteket, azok kiértékelését és ennek alapján javított és ellenőrzött módszerek kidolgozását kívánja meg. Az átfogó koncepció kidolgozása után nem feltétlenül szükséges az új rendszert egyidőben minden területre kiterjeszteni. Vannak olyan speciális területek, amelyek tervezési és irányítási rendszerét önállóan is meg lehet valósítani anélkül, hogy az egyéb területekre lényeges kihatással volna /tervező intézetek, a tudományos kutatások területe, építőipar, exportra termelő vállalatok, helyi szolgáltató vállalatok, stb./."^{41/}

Joggal felmerül a kérdés, hogy miért volt szükség e vita ily hosszas ismertetésére és értékelésére?

1/ Mint azt az alfejezetet bevezetve jeleztem, ez volt az a pont, ahol megvolt a reformkonceptió elméleti megalapozásának lehetősége azáltal, hogy két elképzelés ütközött. E vita lezárásával a kérdések nem dőltek el, de látnunk kell, hogy ezután már csak egy reformkonceptió létezett az előkészítő munkálatok számára. Az összes többi vita, bármilyen fontosak is voltak azok, közgazdasági elméleti értelemben rész-kérdések körül forogtak.

2/ Az ismertetett vita - véleményem szerint - jól reprezentálja a kétféle szabályozott piaci felfogás különbségét. A különbség e vita mai interpretációiban - helytelenül - a tervutasítások alkalmazásában illetve ezek fő szabálykénti tagadásában jelenik meg. Meg kell különböztetnünk a tervuta-

sitásos gazdaságirányítási rendszert a /terv/utasításokat alkalmazó szisztémától.

Az előbbi egy logikailag zárt, a lebontott termelési tervek és ehhez kapcsolódó eszközlimitáló tervutasítások /kontingensek/ alapján működő rendszer, amelyben az anyagi érdekelttség centruma a terv teljesítés és telteljesítés. E rendszer - és ez a vizsgált reform-munkálatok alapvetően helytálló felismerése - ágazati logikája, hierarchikus felépítése, pazarlásra ösztönző jellege, merevségei miatt egyre kevésbé alkalmas egy olyan gazdaság hatékony irányítására, amelyben a gazdasági folyamatokat egyre inkább átszöttek a horizontális /bel- és külpiaci/ kapcsolatok, amelyek mind az irányítási, mind a gazdálkodási szférában áttörték a szűk ágazati korlátokat. A tervutasításos rendszer e mellett képtelen tolerálni a fejlődés alapvető erőforrását a kreativitást, a kezdeményezést, az önállóságot. Ami az utasítások mechanizmus-komform jellegét, alkalmazhatóságát illeti, véleményem szerint a vitában Morva Tamásnak volt igaza. A szabályozott piac és az utasítás nemcsak megférnek egymással, de feltételezik is egymást. Ennyiben ő nem a tervutasításos gazdaságirányítás híve, hanem egy olyan tervezés-felfogás képviselője, amelyben a tervezés feladata - a fő célok kitűzése és a szabályozó eszközök kialakításán túl - a rövid távu folyamatok befolyásolási eszközrendszerének /közvetett és közvetlen eszközök/ összehangolása is. Morva elképzelésével kapcsolatban felvethető annak vázlatossága, kidolgozatlansága. Ez az adott helyzetben természetes, hiszen - ahogy ezt már jeleztem - a vita lezárásával ez a gondolkodási irány nem létezett többé a reform kidolgozói számára. E felfogás konkretizálása ugyanugy kollektív kidol-

gozó munkát igényelt volna, mint az A variánsé.

Az anyag azonban három lényeges kapaszkodót sejtet. Az egyik az utasítások intézményesítetttsége. Ennek jelentőségét én abban látom, hogy ennek híján az amugy is kikényszerülő beavatkozások irányát, jellegét, mélységét a mindenkori politikai erőterben spontán, ellenőrizhetetlen tényezők határozzák meg.

A másik a vállalatok és a gazdaságirányító szervek partneri viszonya. E partneri viszony nem a meglévő tényleges érdekülönbségek elmosását jelenti, hanem azt, hogy ezeket egy gazdaságirányítási megoldással ne dimenzionáljuk túl, a gazdaság működtetése e két szférán belül is és a két szféra közötti folyamatos együttműködést és érdekegyeztetést feltételez.

A harmadik elem az utasítás mechanizmus-komform jellege azáltal, hogy azok alkalmazása a vállalatok anyagi érdekeltiségi rendszerével összhangban lehessenek. Ez egyben a hagyományos tervirányítás visszaépülése ellen is biztosítékot jelenthet.

3/ A vita értékelésekor egy másik összefüggésre is szeretném a figyelmet felhívni. Ez pedig politikai, illetve gazdaságpolitikai kérdés. 1953 óta a magyar közgazdasági gondolkodás és a gazdaságpolitika állandó dilemmája, hogy a gazdaságpolitika, vagy a gazdasági mechanizmus megváltoztatására van-e szükség.^{42/}

A terv és piac viszonyát tárgyaló korabeli írásokban kimondva, de inkább kimondatlanul az a dilemma huzódik meg, hogy a voluntarista gazdaságpolitikát és gazdaságirányítási gyakorlatot miként lehet kiküszöbölni. Az egyik felfogás a gazdaság-

politika egészének reformjában látta a megoldás kulcsát. Ez a gazdasági mechanizmust alapvetően másodlagos, a gazdaságpolitika egészével együttesen vizsgálándó problémaként tette le. A másik felfogás a gazdasági mechanizmus reformját tekintette a döntő kérdésnek. A mechanizmus célirányos megváltoztatásától, a gazdaságpolitikától relative független, a gazdaság ugynevezett öntörvényeit érvényre juttató kontrollrendszer megteremtését várta. Más szavakkal, egy jó gazdasági mechanizmus megvédi a gazdaságpolitikát a tévedésektől, a voluntarizmustól.

Hoch a következőket írja: "a hatvanas évek közepe felé az a felső álláspont alakult ki: gazdaságpolitikánk jó, a mechanizmussal kell foglalkozni. Most valóban igényelte a "politikai szféra" a reform előkészítését, sőt élére állt a reformnak. /Azt gondolom, azzal a várakozással is, hogy egy mechanizmusreform megszabadítja a gazdaságvezetést a problémák jó részétől/".^{43/}

Az ismertetett vitában is jól kitapintható a kétféle álláspont ütközése.

4/ Az ismertetett vitában a vitázó felek álláspontjában a következő közös gyengeségeket látom. Nem merült fel a tulajdon jellegének, hatékonyabb működési formáinak kérdése. Nem foglalkoztak - pontosabban igen leegyszerűsített módon - a vállalati motiváció, a vállalati magatartást meghatározó objektív tényezőinek vizsgálatával.

Az anyagokból az állapítható meg - talán a jugoszláv tapasztalatok korabali értékelése miatt - , hogy a népgazdasági jövedelemfolyamatok szabályozhatósága szempontjából a személyi jövedelmek elszaladásának megakadályozására helyezték a döntő súlyt. Ez az ismertetett vitában sem volt másképp.

Pedig ha visszalapozunk a II. fejezetben közölt ábrákhoz, akkor azokról jól leolvasható, hogy a gazdasági feszültségek döntően a beruházási szférából indultak ki. Ez a szempont a

később ismertetésre kerülő vitákban halványan megjelenik az infláció okaival kapcsolatosan. Nevezetesen voltak olyan álláspontok, amelyek az alapvető okot a beruházási szférában keresték.

A teljesség kedvéért utalni kell arra is, hogy az ismertetett vitában az intézményi és döntésjogi rendszer szerepe nem jelent meg. Ez elvi hiba. Praktikusan nézve azonban elképzelhető, hogy ez a szempont taktikai okokból nem merült /merülhetett/ fel.

5/ A tanulságok közül külön kiemelést érdemel az infláció problémája. Emlékeztetőül, az A variáns az inflációt reális, de leküzdhető veszélynek tekinti az általa javasolt irányítási modellben. A B variáns az A variánsban olyan szisztémát látott, amely a gazdaságban bentlévő inflációs nyomás számára önmagát felerősítő, a társadalmi jövedelemelosztás, -ujraelosztás spontán, anarchikus jegyeit előtérbe toló mozgásformát ad.

Az általam áttekintett korabeli dokumentumnak több ponton, több összefüggésben felvetik a kérdést, de úgy érzem, hogy tényleges jelentőségével, a hosszutávú folyamatok szempontjából, hatásaival csak kevesen néztek szembe. Morva egyike volt azoknak, akik többször, több összefüggésben igyekeztek figyelemztetni a veszélyekre a vezetést. Egy 1967 elején - tehát már az állami előkészítés idején - kelt feljegyzésében^{44/} a következőket írta:

"Különböző megbeszéléseken több ízben szóba kerültek a következő években követendő gazdaságpolitika fontosabb kérdései, mint például az egyensúly biztosításának főbb eszközei, a különböző piacok /beruházási javak, anyagok, fogyasztás, külkereskedelem/ között hogyan kell biztosítani a megfelelő kapcsolatot, az inflációs politika megítélése és ennek tükrében a követendő bérpolitika, a reform bevezetése feltételeként megteremtendő központi

tartalékok, stb."45/

A maga részéről - szemben a fogyasztói árszintemelkedés rendszeres emelkedését elkerülhetetlennek és/vagy szükségesnek ítéltő felfogással - az egyensúlyt hosszú távon aktív gazdaságirányító tevékenységtől és nem az inflációt az ösztönző rendszer elemévé tévő megoldástól várta.

"A javasolt politika jellegét tekintve nem tekinthető egyszerű deflációs politikának, lényege nem a pénzügyi források visszafogása, hanem összehangolt intézkedések rendszere, amelyek együttesen, a naturális és értékbeni kapcsolatokat egyaránt figyelembevéve hozzák létre a kívánt piaci egyensúlyt."46/

6/ Végül, de nem utolsó sorban az ismeretett vita fontos tanulsága, hogy a gazdaságirányítási rendszer belső konzisztenciájára, logikai zártságára, modell-szerűségére öncélúan törekedni helytelen. Megítélésem szerint Morvának igaza volt akkor, amikor hangsúlyozottan felhívta a figyelmet a "tárgyi tényezőkre" és az irányítás és a gazdaságpolitika szoros kapcsolatának szükségességére. Ebben az értelemben ő a reform alatt nem gyors modell-váltást, hanem egy meglévő fejlődési pályáról egy másikra történő folyamatos átmenetet értett. A reform radikalizmusát véleményem szerint nem az elgondolt változások, hanem a tényleges folyamatok alapján ítéelhetjük meg. Morva Tamás koncepciója kapcsán arra is utalnom kell, hogy az - az ismertetett okok miatt - nemcsak gyakorlatilag volt befejezetlen, de elméletileg sem volt megfelelően megalapozva. Mind a mai napig igaz - és ez az egész tudomány adóssága -, hogy nincs meg a modern tervgazdaság elmélete.

Vita az anyagi érdekelttség rendszeréről

Ahogy már jeleztem, a "Kiindulási irányelvek" Politikai Bizottság általi elfogadása előtt a másik nagy horderejű vita

a vállalati kollektiva anyagi érdekelttségének problémakörében folyt.

A legfontosabb vitakérdések a következők voltak:

1/ Függjön-e a vállalati dolgozók személyi jövedelme /ezen belül is a bér/ a vállalat gazdasági eredményeitől?

2/ A vállalati kollektiva anyagi érdekelttsége a bruttó jövedelemhez vagy a nyereséghez kapcsolódják-e?

3/ Milyen módon szabályozzák a béreket?^{47/}

E vitakérdések elárulják a korabeli vizsgálatok irányultságát. A korabeli dokumentumok és szakcikkek^{48/} a problémát sajátos szemlélettel és leszűkített összefüggésrendszerben tárgyalták. A szemlélet és a vizsgált szempontok természetesen összefüggtek. A kérdés úgy merült fel, hogy milyen árrendszer és milyen személyi jövedelemelosztási rendszer képes a korábbinál jóval racionálisabb gazdálkodást biztosítani. A vita két lehetséges megoldás körül folyt. Az egyik alternatíva a bruttójövedelem-érdekelttség volt. Mint arra már utaltam, az előbbieken ismertetett kiindulási koncepció mindkét variánsa e megoldás mellett foglalt állást.

A másik lehetőségnek a nyereségérdekelttség, pontosabban annak egy új formája látszott.

Egyik javasolt megoldás sem volt új. A nyereségérdekelttség gondolata a mechanizmus-irodalomban több helyen felmerült korábban. Sőt annak egy lehetséges változata, a nyereséghányad-érdekelttség 1957-ben beépült az akkori magyar irányítási rendszerbe.^{*}

Ennek lényege, hogy a vállalati tevékenység értékelése során az egyik paraméter az árbevételre vetített nyereséghányad volt.

^{*}/ Természetesen az irányítási rendszer lényegét ez a változás nem változtatta meg.

Ennek szintentartásáért /alaprentabilitás/ és/vagy növeléséért lehetett nyereségrészesedést fizetni. A tárgyalt időszakban felvetett javaslat új vonása az volt, hogy a vállalat a realizált nyereség tömegének növelésében érdekelt, amely egyben a vállalati tevékenység értékelésének is alapvető mutatója.

A bruttójövedelem-érdekeltséggel a vizsgált időszakban néhány szocialista országban /Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia/ kísérleteztek.

Az érdekeltségi centrum központi kérdése körüli viták belső viták voltak. "Élénk vita folyt arról, hogy a szocialista vállalat gazdasági tevékenységének közvetlen fő céljául a nyereség, vagy a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás növekedését kell-e tekinteni." - tudósít egy a vitáról készült emlékeztető.^{49/} A belső viták - a fellelhető dokumentumok és az előbbieken utalt szakcikk tanúsága szerint - végül is elsősorban szabályozástechnikai érvek alapján dőltek el, megkerülve az érdemi problémát.^{*/}

Csikós a bruttójövedelem-érdekeltség fő sajátosságairól a következőket írta: "1/ A vállalati dolgozók díjazása a belső arányok tekintetében a teljesítményi arányokhoz igazodik, a teljesítményegységre jutó összeg pedig a vállalati bruttó jövedelemhez. 2/ A dolgozók díjazása és a vállalat gazdasági eredménye közötti szerves kapcsolat megengedhetővé teszi, hogy a keresetek egyik évről a másikra csökkenjenek és ennek elvileg be is kell következnie, amikor romlik a vállalat gazdasági eredménye. 3/ Ha a személyi jövedelem a vállalat bruttó jövedelmétől függ, akkor szükségszerűen alakul ki az a helyzet, hogy ugyanazt a munkát különböző vállalatokban eltérően díjazzák."

^{*/} Erről a következő fejezetben a nyereség szerepe kapcsán írok.

A nyereségérdekeltség sajátosságait a következőkben látta:

"1/ Elvállik a használati érték-tömeg előállítására irányuló munka díjazása az árutömeg értékétől. A technológiai előírások szerint végzett munkát - a mennyiségi, minőségi, illetve az időtényezőnek megfelelően - előzetesen rögzített bértételek szerint díjazzák. Ilyen érdekelttség mellett a gazdasági hatásfok romlása nem a bruttó jövedelmet, hanem a nyereséget csökkenti, illetőleg teheti a vállalatot veszteségesse. 2/ A jövedelemszabályozás egymástól független két rendszerben valósul meg: a bér- és nyereségszabályozás rendszerében."50/

Esze Zsuzsa ugyanebben a szemléletben, de más oldalról közelíti meg a problémát: "Ha kivonjuk a bruttó jövedelemből mindazokat a részeket, amelyek nagysága nem függ a bruttó jövedelemtől, amelyekhez ezért nem fűzhető anyagi érdek, akkor előbb ki kell vonnunk a garantált bért és marad a nettó jövedelem; aztán még ki kell vonnunk a nettó jövedelemből teljesítendő befizetési kötelezettségeket, amelyek függetlenek a jövedelemtől, s oda jutunk, hogy az érdekelttség alapja nem a bruttó jövedelem, de még nem is a teljes nettó jövedelem, hanem a nettó jövedelemnek is csak egy része, lényegében a nyereség."51/

A Mechanizmus Bizottságon belül lefolytatott vitán végül is a következő álláspontok alakultak ki:

1/ A bérszínvonal indokolatlan emelkedését megakadályozandó vállalati nyereségérdekeltséget és szigorú központi átlagbérlimitálást kell működtetni.

2/ A munkások bére ne függjön a vállalati eredménytől, kapjanak kisebb nyereségrészesedést. A bérszabályozás legyen liberálisabb, de a központi /től-ig/ bértarifákat fenn kell tartani.

3/ "A vita résztvevőinek többsége - bár a konkrét megoldásokat illetően nézeteik nagymértékben eltértek - azon az állásponton volt, hogy az anyagi érdekeltiségi rendszer továbbfejlesztésénél figyelembe kell venni, hogy a vállalatok jó vagy rossz munkája, a gazdasági tevékenységük hatékonysága nemcsak a vezetőkön, hanem a vállalat egész kollektíváján is múlik, továbbá, hogy a vállalatoknak /azok vezetőinek/ - a központi állami szabályozás keretei között - a munka díjazása tekintetében is megfelelő önállósággal kell rendelkezniük. Ezért a vállalati kollektíva anyagi érdekeltiségének alaptípusaként olyan rendszer kialakítására kell törekedni, amelyben a dolgozók személyi jövedelmének és ezen belül bérének alakulása a vállalat össz-jövedelmének alakulásától is függ, s a vállalatok dolgozói - különösen vezetői - kellően érdekeltek a nyereség növelésében.

Az állami jövedelemelvonás révén és a vállalatnál hagyott jövedelem felhasználására vonatkozó szabályokkal olyan hatást kell gyakorolni, hogy a társadalmi tisztajövedelem /.../ megfelelő arányban nőjön a dolgozók személyi jövedelméhez, ezen belül a bérekhez képest. A vállalati dolgozók széles tömegei számára garantálni kell az alap-

bérek és a teljesítménybérek 100 %-os kifizetését. A dolgozók, illetve a munkák különböző kategóriáira a jövőben is központilag kell meghatározni től-ig határokkal a bértarifákat."^{52/}

A főszabálytól néhány területen eltérő megoldás is elképzelhető. Vitatott kérdés volt, hogy e rendszer bruttójövedelem-érdekeltségi rendszernek tekinthető-e.

Az ismertetett anyagokból levonható az a következtetés, hogy az érdekeltségi rendszer körüli vita nem segítette a reform megfelelő elméleti megalapozását. Végülis egy rövid távu nyereségérdekeltségi koncepció került kialakításra, amely kizárta a vállalatok közötti célszerű erőforrásáramlást /ezzel ösztönzött a meglévő szerkezet legalább egyszerű újratermelésére/, gátolta a korábbinál racionálisabb munkaerő-gazdálkodást. Ez utóbbi hatás abból eredt, hogy a bérinfláció-tól való félelem a személyi jövedelmek erőteljes kézbeartására készítette a politikusokat, szakembereket. Az irányítási rendszer más elemeinek "felpuhulása" /pl. a rugalmasabb termelői árrendszer/ az inflációs nyomást jóval érzékenyebb területeken engedte ki a palackból.

Véleményem szerint az ismertetett vita megkerülte az irányítási reform egy alapvető problémáját, az érdekeltségi centrum kérdését. Ez alatt azt /vagy azokat/ a mutató/ka/t értem, amely/ek/hez a vállalati érdek legális érvényesítése kötődik, amely a parciális érdekek számára t.k. pozitív mozgásformát ad. Ennek helyes megválasztása a biztosíték arra, hogy a gazdaságirányítási rendszer - az adott feltételek között - a vállalati szférából a nagyobb teljesítményeket kikényszerítse és javítsa a gazdaság működésének hatékonyságát.* /

*/ Hatékonyság alatt itt nem parciális, hanem népgazdasági hatékonyságot értem. Közismert, hogy a parciális hatékonyságok összessége nem egyenlő a népgazdasági optimummal. Pl. bizonyos termék optimális szérianagysága népgazdasági szinten nem optimális, ha megfelelő piac híján megfelelő áron nem értékesíthető az adott mennyiség, vagy ha e széria importigénye ellentételezhetetlenül megterheli az ország fizetési mérlegét.

Világos, hogy a vállalati önállóság növelését - helyesen - célul kitűző irányítási reformnak a vállalati érdekérvényesítés azon korlátaait, amelyek az öntevékenységet akadályozták és így a gazdaság működésének veszteségforrásait jelentették, le kell bontania. Az új rendszer azonban nem indulhat ki abból a premisszából, hogy a parciális érdekek összeadódása a kívánt - ideális - végeredményt biztosítja. Az érdekeltiségi rendszer - mindmáig megoldatlan - problémájának tudományos tisztázása megkövetelte volna mindazon kérdések végiggondolását, amelyeket az I. fejezetben az irányítási modellekkel kapcsolatosan vetettem fel.

A "Kiinduló irányelvek" véglegesítése, a dokumentum jellege

Az anyagot 1965. szeptember 21-én megtárgyalta a Politikai Bizottság, ahol úgy döntöttek, hogy azt a Központi Bizottság elé kell terjeszteni. Ezért "rövid összefoglalást kell készíteni gazdaságpolitikánk alapelveiről. Az összefoglalás kapcsolódjék a VIII. kongresszus határozatához, fejezze ki, hogy nincs gazdaságpolitikai változás^{*/}, a mechanizmus-reform célja a jelenlegi gazdaságpolitika következetesebb megvalósítása. Az összefoglaló olyan kérdéseket érintsen, mint pl. életszínvonalpolitikánk, a vidéki ipartelepítés és területi fejlesztés, a foglalkoztatottság, a gazdaság egyes szektorai irányában folytatott politika, a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk alapelvei, stb."^{54/}

*/ Ez a követelmény a különböző anyagokban többször megfogalmazódik. Így emlékszik erre vissza Nyers Rezső: "Lényegében a gazdasági mechanizmus reformjának örve alatt egy gazdaságpolitikai reformot csináltunk. Csak a zászlót hagytuk kint, hogy lehessen alatta sokaknak masirozni."^{53/}

Az irányelvek tervezési koncepciójáról árulkodik egy munkaanyag részlete. Eszerint a népgazdasági tervezés és az operatív végrehajtás funkcióinak következetes szervezeti szétválasztása, az OT tevékenységének a tényleges tervező /elemző/ munkára való koncentrálása érdekében, 1966 januárjában a KB közvetlen irányítása alatt működő felsőszintű és szűk körű bizottságot célszerű létrehozni.^{55/} A tervezés funkciójának ezen leszűkített /az elemzésre koncentráló/ felfogása implícite szintén az automatizmusok "mindent elrendező erejébe" vetett hitnek a megnyilvánulása.

Ezek után tekintsük át, hogy a "Kiinduló Irányelvek" hogy zárta le a vitákat és milyen irányokat szabott meg a további munkálatok számára.

"Vannak, akik lényegében lebecsülik a készülő reform jelentőségét, azzal érvelve, hogy a hibák és a fogyatékok skálája sokkal szélesebb, mint amit a közgazdasági reform útján kijavíthatunk /alacsony színvonalu vezetés, a szükséges erély hiánya, a párt- és a gazdasági tevékenység összhangjának hiánya, stb./. E vélemény hangoztatói csak részintézkedést, néha még annál is kevesebbet, csupán "közgazdasági szörszálhasogatást" látnak a készülő reformban. Kivánatos ezért kellően kidomborítani, hogy nem részintézkedésről, hanem átfogó lépésről van szó, hogy a gazdaságirányítás reformja képezi számukra a döntő láncszemet, amelyet megragadva a gazdasági élet egészében - beleértve az említett hibák elleni harcot is - lényegesen nagyobb eredményeket érhetünk el, jobban kihasználhatjuk a szocialista rendszer előnyeit."^{56/}

Ez a passzus nyilvánvaló a reformok szükségességét tagadók érveit utasítja vissza. Egy fél évvel a jelen dokumentum elfogadása előtt, a KB "Ideológiai irányelvei" a következőképpen fogalmaztak:

"Népgazdaságunk ma sok megoldatlan probléma és új feladat előtt áll: szükségessé vált a gazdasági mechanizmus megjavítása, az ár- és ösztönzési rendszer, a tervezési

és vezetési módszerek tökéletesítése. Mindehhez a gyakorlati tapasztalatok gondos tanulmányozása, kutatómunka, s általában elmélyült elméleti elemzés szükséges. A szocialista gondolkodás nem erősíthető kellőképpen, s alapvető gazdaságpolitikai problémák sem oldhatók meg a mindennapi gazdasági munka megjavítása nélkül. A jobb munkára serkentés hitelét lerontja a szervezetlenség; a gazdasági vezetés hibái, az anyagi ösztönzés gyengéi fékezik a szocialista tudat fejlődését. Ezért is nagy fontosságú feladat a népgazdaság irányítási rendszerének, a gazdasági mechanizmusnak megjavítása. Ez azonban nagy körültekintést, alapos előkészítést igényel, és csak fokozatosan oldható meg.

A gazdasági mechanizmus megjavítása sem csodaszer, s nem teszi halaszthatóvá az irányítás jelenlegi rendszerében a munka megjavítását, a meglévő nagy belső tartalékok kiaknázását."57/

A reform irányelveit bevezető rész a következőképpen folytatódik:

"A reform programját egységes koncepció alapján kell kidolgozni, de nem egy csapásra, hanem több fokozatban lehet bevezetni."58/

"Gazdasági nehézségeinkben szerepet játszanak objektív, rajtunk kívül álló okok is, mint például az élesedő verseny a nemzetközi piacon. De jelentősebbnek mondható az, hogy gazdaságirányítási rendszerünk nem segíti elő az egyéni, a vállalati /helyi/ érdek és a társadalmi érdek optimális összhangját, nem valósítja meg gazdasági döntési hatáskörök legésszerűbb megosztását, nem ösztönöz eléggé a gazdasági hatékonyság növelésére, továbbá nem épít eléggé a dolgozók kezdeményezésére és aktív részvételére a vállalati munkában. Nem szabad tehát késlekednünk a szükséges reformokkal, hanem célul kell kitűzni, hogy megkeresve a hibák okait, átgondolt és erőteljes intézkedésekkel kezdjük meg a problémák megoldását."59/

Ezen tételek már azoknak szólnak, akik nem tagadják ugyan a reform szükségességét, de vitatják annak elhatározott irányát, jellegét, bevezetési ütemét.

Az anyag elvi része utal arra, hogy a megelőző időszakban lényegesen módosult a tervszerűségről és a szocialista vállalatok helyéről, szerepéről alkotott felfogás. Szakítás történik a kiegyensúlyozott növekedés lehetőségét tagadó felfogással. Állást foglal az állami tulajdon össznépi jellegével

kapcsolatosan és azt mondja, hogy helytelen "a vállalati önállóság kiterjesztését összekapcsolni a "munkás-önigazgatás" rendszerével."

Ugyanakkor helyesnek tekinti az önigazgatás elvének a TSZ-ekre való alkalmazását. "Helyes ... törekedni az állami vállalatoknál az osztályadalom érdekeinek komplexebb képviselésére /megrendelők, szállítók, tervezők, bankok, tanácsok bevonására/, valamint a dolgozók közvetlenebb és érdemibb bevonására."60/

Az elvi rész a mechanizmus-reform jelentőségét "gazdaságpolitikai céljaink hatékonyabb megvalósításában, ugyanakkor egész gazdaságpolitikánk jövőbeni jobb kimunkálásának lehetőségében"61/ látja.

Az irányelvek szerint a szocialista gazdaság többszektoru. A reformtól várt hatásokat a következőkben foglalja össze a dokumentum:

- 1/ a műszaki fejlődés felgyorsulása;
- 2/ az életszínvonal megalapozott emelkedése;
- 3/ a vállalatok önállóságának növekedése a demokratikus centralizmus alapján;
- 4/ a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk fokozódása, az ebből származó előnyök realizálása;
- 5/ a termelés és fizetőképes szükséglet kiegyensúlyozott emelkedése, a hiánygazdaság szűkülése.

Az irányelvek a reform kidolgozásának következő fő vonásait rögzítik:

- szükséges a tervlembontás fokozatos megszüntetése és a vállalatok differenciált eszközökkel történő irányítása.

"Kötelező utasításokat /az állami szervek, V.A./ a vállalatoknak akkor adjanak, amikor egy-egy vállalat érdekeltsége átmenetileg szemben áll a közérdekkel. Ilyen esetben is hosszabb távra szólóan főként az érdekeltséget kell helyesen rendezni."62/

Ez a megfogalmazás magán viseli az A variáns általam az előzőekben bírált idealizált piac felfogásának jegyeit.

Fontos szerepet szánnak az egészséges /a koncentráció és specializáció előnyeit figyelembevevő/ gazdasági versenynek és a monopóliumok az állam, sőt a társadalom által történő ellenőrzésének.

- A vállalatok anyagi érdekeltségi rendszerét "az önálló gazdasági elszámolás elvének következetes és teljes alkalmazására kell építeni", amelyben az érdekeltség központja az elért nyereség tömege. E szintetikus mutató, amely kifejezi a vállalati tevékenység hatékonyságát, és azt, hogy mennyire alkalmas az a fizetőképes szükségletek kielégítésére.

- A termelőszövetkezetekkel kapcsolatban az anyag ugyfoglalt állást, hogy egyszerre kell azokat az önálló elszámolás elvére állítani /vállalatszerű gazdálkodás/ és kibontakoztatni bennük a demokráciát, az önigazgatást.

E két irány alapját jelentette egy husz évig sikeres mezőgazdaság vállalati modellje megteremtésének.

- A szocialista állami vállalatok vezetésével kapcsolatban az irányelvek az egyszemélyi felelős vezetés, a kollektíva részvétele és a társadalmi ellenőrzés szervének /felügyelőbizottságok/ megteremtése mellett foglalt állást. A dolgozók bevonása a szakszervezetek útján történjen.

V. fejezet

A "Kiinduló irányelvek" és a mechanizmus-reform "Irányelvei"-
=====

nek elfogadása közötti időszak vitáiról
=====

A "Kiinduló irányelvek" elfogadása után a mechanizmus-reform részletes koncepciójának kialakítása volt napirenden. Ennek során - mint ahogy erről szó volt a 3. fejezetben - a munkacsoportok és a MB ülésein egymást követték a különböző nézeteket ütköztető megbeszélések. Ezeken, koncepcionális- és részletkérdések /ezeket természetesen nem szabad lebecsülni és ezért talán így helyesebb jelezni "részlet"-kérdések/ egyaránt felmerültek. Sem a rendelkezésre álló anyag mennyisége, sem a terjedelmi korlátok, sem a szerző felkészültsége nem teszi lehetővé, hogy akár csak vázlatosan is áttekintsük az egyes munkacsoportokban lezajlott vitákat. Arra viszont mód van, hogy a lezajlott viták három csomópontját megragadva betekintsünk a koncepció formálódását kísérő nehéz szellemi vajudásba. Külön fejezet foglalkozik az elfeledett, "A dolgozók bevonása"-val foglalkozó munkacsoport tevékenységével.

1. Vita a Közgazdasági Társaság 1965 novemberi közgyűlésén^{1/}

Néhány nappal a "Kiinduló irányelveket" tárgyaló és azokat elfogadó KB ülés előtt a Közgazdasági Társaság közgyűlése a reform kérdéseit megtárgyalta. A munka plernáris- és szekció üléseken folyt. A közgyűlés plenáris ülése Bognár József vita-indító előadását hallgatta meg, amelynek címe "A szocialista gazdaság irányítása és működése" volt. A szekciók két témakör-

ben tanácskoztak. Az első szekció Wilcsek Jenő "A szocialista vállalat és működése a központilag irányított gazdaságban" című előadását vitatta meg. A másodikban Ganczer Sándor az OT akkori Tervgazdasági Tudományos Önálló Osztálya vezetőjének "Népgazdaságunk fő arányainak elemzése" című előadása nyomán bontakozott ki elsősorban a statisztikai beszámolási rendszer tartalmi és módszertani -, valamint a gazdaságfejlesztési stratégia kérdéseit érintő vita.

Az előző két fejezetből már világos, hogy e vita bizonyos koncepcionális kérdések lezárása után volt, így nem lehetett koncepcióformáló. Ezt világosan a résztvevők tudtára adta Nyers Rezső, aki köszöntötte a résztvevő közgazdászokat. "A reform készültségi foka olyan, hogy az új gazdaságirányítási rendszer modellje már kialakulóban van ..."^{2/}

Felmerül a kérdés, hogy akkor miért foglalkozom e vitával?

Az ok kettős:

- Először, a társaság vitájában sokan hozzászóltak azok közül, akik az előkészítés részesei voltak. Így a Bognár előadásból és az azt követő vitából rekonstruálható mások véleménye is és ezzel kiegészíthető az előző fejezetben vázolt kép.

- Másodszor - főleg a szekcióüléseken - olyan nyitott kérdésekről esett szó, amelyek a végleges anyag kidolgozásával kapcsolatban fontosak voltak. Ezekkel kapcsolatban köszöntőjében Nyers a következőképpen fogalmazott: "De még jelentős közgazdasági vizsgálatok és viták szükségesek a teljes és részletes program kidolgozásához. Kérjük ehhez a közgazdászok ... további intenzív részvételét és segítségét".^{3/} Ezért e vitán elhangzott álláspontokat felhasználok a részproblémák eldöntését szolgáló viták ismertetésénél.

Nyers üdvözlő beszédében megállapította, hogy "termelési-gazdálkodási színvonalunk elmarad a szocializmus által terem-
tett lehetőségektől."^{4/} Gazdaságpolitikai céljaink teljesülése, ezen belül az életszínvonal rendszeres és megfelelő mértékű növelése biztosítékait a KB titkára a termelési hatékonyság fokozásában, a nemzetközi munkamegosztásba való fokozott bekapcsolódásban és a gazdasági reform bevezetésében látta. A reform koncepcióját úgy jellemezte, hogy a változások az irányítási rendszer azon jellemzőit érintik, amelyek abból a fel-tételezésből indultak ki, hogy a népgazdaság mint egy nagy gyár központilag irányítható.

A tanácskozás figyelemre méltó mozzanata, hogy azon a szocialista országok testvérszervezetei közül csak az NDK-beli-ek, lengyelek és jugoszlávok vettek részt annak ellenére, hogy minden szocialista ország meghívást kapott.

A vita ismertetését a második szekció munkája ismerteté-sével kezdem. Ezt két okból teszem. A formai meggondolás az, hogy az e szekcióban felmerült kérdések nem közvetlenül mecha-nizmus-kérdések. Látszólag "profilidegen" témákról folyt itt a vita.^{x/}

A tartalmi meggondolásom az - és ezért kívánczik az ismer-tetés élére a dolog -, hogy alapvető gazdaságfejlesztési kér-dések kerültek itt szóba! Jól tudjuk, hogy ilyen problémák a közvetlen reform-munkálatokban csak érintőlegesen merültek fel. Ganczermóndanivalóját a következőkben lehet összefoglalni:

A szokásos elemzési módszerek alkalmatlanok szerinte a népgazdaság fő arányainak, belső összefüggéseinek megfelelő

^{x/} Itt meg kell jegyezni, hogy a rendelkezésre álló dokumentumok tanúsága szerint a bizottsági munkában az indokoltnál jóval kisebb súllyal merültek fel reálgazdasági szempontok. A reform-gondolkodást mind a mai napig áthatja ez a helytelen szemlélet.

jellemzésére. E hibás módszerek két olyan torzítást eredményeznek, amelyek alapvetően érintik a gazdaságpolitikai döntéseket:

- egyfelől az alkalmazott ártípus^{*}/ torzítja a népgazdasági ágazatok valódi teljesítményéről alkotott képet.

- másfelől, a külkereskedelmi elszámolási rendszer^{**}/ a külkereskedelem veszteségeit egyoldalúan e szférában és nem a keletkezés helyén mutatja ki. Ezzel a termelőszférák gazdasági teljesítménye a valóságosnál nagyobbnak mutatkozik.

Ganczer elemzését aggregált formában végezte el. Az ipart egységes népgazdasági ágként kezelve a következő megállapításokra jutott:

1/ A magyar népgazdaságon belül a mezőgazdaság súlya, szerepe nagyobb, mint az a rendelkezésre álló adatok alapján kimutatott. Ezért az "elkövetkező években és hosszabb távlatban is az eddiginél lényegesen nagyobb figyelmet kell fordítanunk mezőgazdaságunk fejlesztésére".^{5/} E követelmény azt jelenti, hogy kiemelten szükséges ellátni szakképzett munkaerővel, gépekkel, ipari eredetű munkatárgyakkal. Ezek az igények annál is inkább indokoltak, mivel még nem fejeződött be az ágazatból való munkaerő eláramlás.

2/ "Figyelembe véve beruházásaink jelenlegi összetételét, közelebbről azt, hogy termelőberuházásainkban igen nagy a súlya az importeredetű termékeknek, a nemzeti jövedelemből beruházásokra fordított rész arányát csak akkor lehet emelni,

*/ Az ártípus - Ganczer szerint - nem konkrét árakat határoz meg, hanem a tisztajövedelemnek az ágazatok közötti elosztását befolyásolja.

**/A rendszer lényege, hogy az átlagos devizaforint kitermelési mutató a dotációk miatt magasabb, mint egy devizaforint import ára.

ha megfelelően bővíteni tudjuk a viszonylag előnyösen exportálható termékek mennyiségét, vagy ha gépiparunk fokozottabban elégíti ki korszerű termékekkel népgazdaságunk ezirányú igényeit".^{6/} Az ismertetett előadásból is világosan látható, hogy az akkori helyzet határozott gazdaságstratégiai döntéseket sürgetett, amely követelménnyel sokan tisztában voltak. Az elmozdulás iránya - és erre az előadás nem utalt - szoros összefüggésben volt /kellett volna lennie/ a mechanizmus kérdéseivel.

A vitának a statisztikai beszámoló-rendszerrel kapcsolatos momentumaira nem térek ki, csak arra utalok, hogy ennek megváltoztatását felvető véleményeket akceptálták azzal, hogy 1966 januárjában létrehozták a statisztikai munkacsoportot. E csoport eredményeként a reform bevezetésével megújult a statisztikai számbavétel rendje és a népgazdasági mérlegrendszer.

Témánk szempontjából izgalmasabbak a fejlesztési stratégia irányait érintő hozzászólások: A mezőgazdaság javára történő forráselosztás kérdésében egyetértőleg Bródy András szólalt fel. A mezőgazdaság tényleges népgazdasági jelentőségét, súlyát a hivatalos számbavételtől eltérő, más számítási alapokon - többek által vitatott - képzett adatokkal és az ágazat az átlagot jóval meghaladó tőkeigényességével igyekezett bizonyítani. Többek között a következőket mondta: "ha ilyen körülmények között többé-kevésbé harmónikus fejlesztési arányokat kívánunk megvalósítani az ipar és a mezőgazdaság között, akkor világos, hogy a mezőgazdaságnak juttatott beruházásoknak nagyságrendileg jelentősen meg kell haladniuk az ipari beruházásokat ... Bizonyossá válik előttünk, hogy változásokat

kell eszközölni a mechanizmuson. De fontos feladat az is, hogy gazdaságpolitikánkat és tervezésünket is megtisztítsuk az ötvenes évek utóhatásaitól".^{7/}

Hetényi István vitatkozott ezzel az állásponttal és úgy érvelt, hogy nem lehet a dolgot leszűkíteni az ipar és mezőgazdaság arányára. Egyetértett a mezőgazdaságnak az eddiginél magasabb ütemű fejlesztésével, de a mértéket illetően vitatkozott az elhangzott álláspontokkal. Felhívta a figyelmet arra a nemzetközi összehasonlításban is kimutatható összefüggésre, hogy az iparosodott mezőgazdaság megteremtése egy meghatározott általános gazdasági fejlettségi szinten lehetséges.^{*/}

A helyes gazdaságfejlesztési irány - szerinte - a mezőgazdaság igényeit messzemenően figyelembevevő iparfejlesztés, amely jellegét tekintve rekonstrukciós, és amelyhez megfelelő irányítási rendszert kell hozzárendelni. Máriás Antal is aláhozta a vita során azt az összefüggést, hogy a mezőgazdaság és élelmiszeripar fejlesztése egyben "grandiózus" iparfejlesztési program is.

Már ezen a helyen is megelőlegezhető, hogy ezen belső piacorientált és a mikro-, illetve a mezzosztruktúrára irányuló iparfejlesztési elképzelést eszközrendszer oldalról az új mechanizmus nem szolgálta. A bevezetett szabályozási konstrukciók /pl. a növekmény-érdekeltség miatt/ a meglévő ipari szerkezet bővített ujratermelése irányába hatottak. Az átlagprofit elvet imitáló mértékek sem szolgálták a strukturaváltozást. A szabályozás logikája /a nyereségtömeg-érdekeltség/ önmagában,

^{*/} Ehhez hozzátehetjük, hogy e feltételek hiányában az iparszerű mezőgazdaság viszonylag nagy importigényességű ágazattá válik.

egyéb "kiegészítő szabályok" /pl. a hitelmonopólium fenntartása/ a vállalatok és ágazatok közötti erőforrás-átcsoportosítást akadályozták.

Visszatérve a vita ismertetésére, a második kérdés az exportorientált versus importhelyettesítő fejlesztés volt. Figyelemre méltó momentum, hogy e kérdéssel e vitán is és általában a reform előkészítése során is egyáltalán nem vagy csak általánosságban foglalkoztak.

Bognár József, az MB felkérésére irt tanulmányában erről a következőket írta: "Gazdasági fejlődésünk első periódusában importmegtakarító /helyettesítő/ politikát folytattunk. /Ezt sem nagy sikerrel./ Komplex gazdaság azonban csak a gazdaságos export növelésében keresheti a kiutat".^{8/} Az ülésen elhangzott referátumában szintén általánosságban foglalkozott e témával: "Az új modell tehát - hosszabb időszakot alapul véve - döntő változásokat hozhat létre a külkereskedelemben és ezáltal gazdaságunk legérzékenyebb pontján indukálhat az egész gazdasági körforgás megjavítására alkalmas effektusokat".^{9/}

Visszatérve a szekcióban lefolyt vitára e kérdéssel kapcsolatban egyedül Bródy András tett egy megjegyzést: "lehetetlen szemet hunyni afelett, hogy ipari termelésünk növekedését fokozódó realizációs nehézségek kísérik, vagyis mind nehezebb eladni belföldön és külföldi piacokon termelését, míg a mezőgazdaság és az élelmiszeripar piacain a kereslet a domináló".^{10/} Ez a kép tulontul leegyszerűsített, hiszen eltekint attól, hogy a külpiac három konkrét, eltérő kondícióju realizálási lehetőséget jelentett /fejlett tőkés-, fejlődő- és szocialista országok/. Nem vette figyelembe az ekkor már fokozódó - elsősorban

közös piaci - agrárprotekciónizmust sem. Mindenesetre állitható, hogy e kérdés a tárgyalta időszakban nem került végiggondolásra. Ez problémát jelentett rövid távon a külkereskedelemszabályozás eszközrendszerének kialakítása, hosszabb távon az egész gazdaság fejlődése szempontjából.

A kép teljessége érdekében fontosnak tartom, hogy utaljak egy fontos gazdaságpolitikai jellegű megjegyzésre, amely az első szekcióban hangzott el. Vajda Imre mondotta a következőket:

"Ugy érzem, a szocialista gazdasági fejlődés problematikájának van egy rendkívül jelentős kérdése, amit a mechanizmus önmagában nem old meg. Ez a rendkívül kutatásigényes területek műszaki fejlesztése, ahol a ráfordítások hosszabb időn át nem mutatkoznak meg közvetlen eredményekben ... ez ma a döntő kérdés ... itt olyan feladatról van szó, amit a legjobb mechanizmus sem oldhat meg önmagában, ezt tudatosan központilag az állami tervezésnek kell intéznie".^{11/}

A szűkebben vett mechanizmus-kérdésekkel kapcsolatos vitát két csomópont körül ismertetem és értékelem.

A követendő modell kérdése

A Bognár József által kifejtett koncepciót a következőkben lehet összefoglalni:^{*}/ Gazdaságirányítás alatt négy összefüggő folyamatot értett a szerző:

kormányzati gazdaságpolitikai döntések kialakítását; a központi akarat és a gazdálkodók közötti transzmissziót; a gazdálkodók a konkrét közegben kifejtett tevékenységét; és a mikroszintű gazdasági tevékenység nyomán kialakuló, az újabb döntést kiváltó makrofolyamatokat. Az irányítási rendszer lényegét - szerinte - a makro- és mikrofolyamatok közötti kapcsolat, az áttételezés jellege határozza meg. A tervutasításos rendszert azért kell

^{*}/ Itt felhasználom az elhangzott előadás anyagát és a már idézett belső használatra szánt tanulmányt.

megszüntetni, mert az

1/ alkalmatlan a komplex gazdasági folyamatok átfogására,

2/ más hatásokat közvetít a vállalatok felé, mint a gazdasági környezet,

3/ rugalmatlan és képtelen önkorrekcióra. A rendszer maga is a tervszerűtlenség forrása lehet.

A bevezetésre kerülő rendszerrel kapcsolatos hipotéziseit a következőkben foglalta össze:

a/ a jövőben a gazdasági környezet hatásait az irányítási rendszer működésében jobban fel akarjuk használni, "azaz a gazdasági élet belső működésével összhangban álló irányítási rendszert vezetünk be".^{12/}

b/ a tervutasításos rendszert meg kell szüntetni, ami "azonban nem jelentheti azt, hogy központi szervek nem adhatnak operatív utasítást a gazdálkodó szervezeteknek, egységeknek. Az operatív utasítások lehetőségeivel kapcsolatos összes problémákat, /milyen esetekben mely szerv által adható operatív utasítás, hogyan kell figyelembe venni a vállalati eredmény ezzel összefüggő változását, stb./ természetesen részletesen ki kell dolgozni és szervesen be kell illeszteni az irányítás rendszerébe".^{13/}

c/ "olyan gazdasági mechanizmus megalkotását és bevezetését tartunk indokoltnak, amely

- összemérhetővé teszi a különböző gazdasági ágakban folyó tevékenységet,

- olyan racionális cselekvésre ösztönöz, amelynek eredője gyanánt a felhasználásra kerülő anyagi és szellemi energiák és a létrejövő új érték közötti viszony a legkedvezőbb,

- lehetővé teszi, sőt elősegíti, hogy a gazdasági döntések meghozatala során a hosszú lejáratu szükségleteket és tendenciákat is megfelelően mérlegeljék".^{14/}

E követelményeket a "belsőleg" konvertibilis pénz, a ráfordítási és piaci viszonyokat tükröző árak, egységes valutaárfolyam és a tervutasítások szerepét átvevő nyereségtömeg-érdekeltségre épülő rendszer elégíti ki.

Bognár nem számolt a társadalmi és a vállalati érdek - megfelelő mechanizmus esetén történő - automatikus harmonizálásával. Ezért például a beruházások esetében a hosszú megtérülésű területek kereteinek központi elosztása mellett szállt síkra. Ezen túl az új mechanizmus jellegére is figyelemre méltó megállapítást tett:

"Tudományos vizsgálódás szempontjából a gazdasági mechanizmust modellnek tekinthetjük, amelyet bizonyos kritériumoknak eleget tevő /esetleg bizonyos kritériumok szerint optimalizálható/ egészként kezelünk. A gazdasági mechanizmus rendszerének belső egysége és koherenciája azonban nem jelenti azt, hogy a rendszer kizárólag egy irányba ható /azaz minden gazdasági folyamat, illetve annak minden fázisa szempontjából pozitív hatást kifejtő/ elemekből állítható össze, vagy azt, hogy egyáltalán célszerű lenne ilyen módon összeállítani".^{15/}

A gyakorlati folyamatokat, a gazdasági realitásokat ismerő ember, tehát úgy foglalt állást, hogy a rendszer akkor eredményes, ha jól szolgálja az optimális növekedést, vagyis nem elvileg konzisztens modellre van szükség, hanem működőképesre.

Bognár József a vita során erősen aláhuzta az un. átmenet kérdésének fontosságát. Ezt az időszakot különös gonddal kell elemezni, hiszen "az új mechanizmus sorsa az átmeneti időszakban dől el". "Sokan csak a modell /a rendszer/ koherens és helyes működésének tulajdonítanak jelentőséget és alábecsülik az átmeneti

időszak problematikáját".^{16/} Bognár előadásában a reform jellegével kapcsolatos harmadik felfogás is hangot kapott. Nála ez a hangsúly a gazdaság alkalmazkodó képességének növelésére helyeződik. Ez - és ez megjelenik jónéhány korabeli írásában - a fejlett tőkésországokkal való gazdasági együttműködés lehetőségét növeli. Ezért ő nem tiszta modellekben, hanem az előbbi célt szolgáló gyakorlati megoldásokban gondolkodott.

A vita során Nagy Tamás megmaradt a "két modell koncepció" mellett, amelyet "a valóságos összefüggések feltárása szempontjából nagyon gyümölcsöző gondolat"-nak tartott.

Nagy több ponton vitába szállt Bognárral:

1/ másokkal együtt vitatta a tervutasításos rendszer azon megítélését - amit az előbbieken nem ismertettem -, amely szerint az, hogy a működtetett irányítási rendszer típusa milyen, egyszerűen csak választás kérdése. Ezzel szemben rámutatott arra, hogy a tervutasításos rendszer létezése történelmileg indokolt volt.

2/ Nagy - már itt megjegyzem, hogy az előző ellenvetéssel együtt szerintem helyesen - hiányolta a Bognár-féle koncepcióból a tervezés aktív szerepét. A tervezés Bognárnál mint indikatív tervezés jelent meg és az optimális növekedési ütem elvont kategóriája fejezte ki a társadalmi célrendszert. Nagy a tervezés aktív szerepén a fejlődés fő arányainak és az eszközöknek a kialakítását értette:

"A főként közgazdasági eszközökkel történő tervszerű gazdaságirányítás viszont megkívánja ezeknek az eszközöknek a koordinált alkalmazását. Ennek szilárd alapjául a népgazdasági tervezés szolgál. Többek között ez is megkülönbözteti a szocialista népgazdaság tervszerű állami irányítását a mai tőkés állam sokoldalú beavatkozásától a gazdasági élet menetébe".^{17/}

Ezen álláspont értékelésére itt nem térek ki, mivel a tervezéssel kapcsolatos felfogásomat ismertettem az első fejezetben.*/

3/ "A közgazdasági irányító eszközök alkalmazásával általában elérhetjük, hogy ami érdeke a társadalomnak, az érdeke legyen a szocialista vállalatoknak is".^{18/} Az érdekharmonizálás és érdekstruktúra kérdéseire még visszatérek.

Kisebb terminológiai vita bontakozott ki Péter György hozzászólása nyomán, aki a lényegét elfedőnek tartotta a centralizált-decentralizált, illetve közvetlen és közvetett modellpárokat, illetve azok elnevezését. A tervutasításos modellben - Péter György szerint - megvan a vállalatok önállósága, függetlenek a vevőktől és ezért a szükségletkielégítéssel csak közvetve vannak kapcsolatban. Az új irányítási rendszer célja ezzel az állapottal szemben a vállalati tevékenység és a szükségletek közötti közvetlen kapcsolat megteremtése, amely hatását tekintve /a központi akarat megvalósulása szempontjából/ valószínűleg centralizáltabb szisztémát eredményez. Vitába szállt azzal a felfogással is, hogy az új mechanizmus egyik nívója az anyagi érdekelttség megteremtése lesz: "a probléma gyökere, amellyel küszködünk, nem az anyagi érdekelttség ilyen vagy olyan formája, nem az anyagi érdekelttség »fokozottabb érvényesítése« -, hanem az, hogy a vállalatoknak jó, vagy rossz utasításokat adunk-e".^{19/}

Havas Péter a vita ellenére a centralizált és decentralizált modell koncepció álláspontján maradt. E rendszerben megoldatlannak látta egyelőre a hosszu távu anyagi érdekelttség kérdését.

*/ Itt csak annyit jegyzek meg, hogy e felfogást azért tartom leszűkítettnek, mert vélelmezi, hogy a megfelelően kialakított szabályozó eszközrendszer nemcsak a célok megvalósítását biztosítja automatikusan, hanem azokat - szükség esetén - korrigálja is.

/Erre Nagy is utalt azzal, hogy a vállalati tevékenység hosszú távu megítélésénél a nyereség egyetlen kritériumként nem alkalmazható./ Havas megoldási javaslattal is szolgált. Ti. azzal, hogy a vállalati vezetők esetében jövedelmük egy részét zárolt számlán kellene tartani, ami biztosítja a hosszú távu döntések megalapozottságát.

A közgazdasági eszközökkel kapcsolatban aláhuzta, hogy nem elégséges kritérium ezekkel szemben az, hogy biztosítsák a tisztánlátást, e mellett fontos, hogy a gazdálkodókat ezen eszközök orientálják.

Izgalmas kérdés vetődött fel Szabó Kálmán hozzászólása nyomán. Előzményként utalok arra, hogy Bognár előadásában a tervutasításos rendszer fő ellentmondásaként a vállalati /minél több erőforrás megszerzése és minél alacsonyabb terv elfogadtatására való törekvés/ és a népgazdasági /a kiosztott keretek lefaragása és minél magasabb tervfeladat kiadása az irányító szervek törekvése/ érdek ellentmondását fogalmazta meg. Bognár szerint ez az ellentmondás a gazdasági fejlődés szempontjából pozitív hajtóerőként felhasználható /ez a lényege az új mechanizmusnak/, de az érdekharmónia nem valósul meg.*

Ezzel kapcsolatban fejtette ki Szabó saját érdekfelfogását. Három érdekszintet különböztetett meg azon az alapon, hogy e három érdekszint megragadható szervezetiileg is és jövedelemformát tekintve is.

A népgazdasági érdek szervezetiileg a központi irányítási szervezet rendszerében és a nemzeti jövedelem növelésében való

*/ Csak emlékeztetőül: az előző fejezetben hasonló gondolatot olvashattunk Morva Tamástól.

érdekeltségben, a csoportérdek a vállalatban, illetve a nyereség növelésében való érdekelttségben, az egyéni érdek a háztartásban és a személyi jövedelem maximalizálásában jelenik meg. Minden más különérdeket a minimumra kell csökkenteni:

"ne engedjük meg, hogy közbeiktatott adminisztratív hatósági szervek olyan helyzetben lehessenek, amikor a valóságos állami közérdek vagy objektív vállalati érdek helyére mesterkélt érdekeket állítsanak és állami akaratként érvényesítsék monopol-akaratukat az egész népgazdaságban, gyengítve ezzel a szocializmus potenciális előnyét, az ágazatok és területek közötti országos kombinálás, a gazdaságosság kritériumai szerinti fejlesztés lehetőségét".^{20/}

E tételek ismertetésekor meg kell állnunk! Az egyik megjegyzésem az, hogy itt a hármas érdekstruktúra nem más, mint a két-modell koncepció adekvát érdekfelfogása. Ezen érdekfelfogás annyiban adekvát a valósággal, amennyire maga a két-modell koncepció. Mint arról már a dolgozat első fejezetében szó volt, a modell-felfogások közös elméleti hibája, hogy a szocializmusbeli termelési viszony-rendszer belső feszítő ellentmondásait az állam és vállalat viszonyára egyszerűsíti le, nem véve tudomást a társadalom valóságos tagoltságáról, amely szorosan összefügg a termelőerők fejlettségével. Szabónál a dolog a talpáról a feje tetejére áll, amikor az ágazati érdekek negligálását sürgeti, amely ágazati érdekek a modell kereteibe természetsszerűleg nem "férnek bele". Ami viszont az idézett véleményből racionális, elfogadható, sőt előremutató^{*/} az a kérdés, hogy az adott gazdaságirányítási

*/ Sajnos éppen ezt nem vette figyelembe a reformkoncepció. Mig a vulgáris érdekfelfogás "népi előítéletté vált".

szervezeti rendszer, sőt a politikai rendszer egésze alkalmas-e az érdekek olyan felszínrehozatalára, amely jobban biztosítja azok rangsorolásán keresztül a tervszerű gazdasági fejlődést. A kérdésre a válasz nem, hiszen a tervutasításos rendszer kritikusai többször kimutatták annak azt a sajátosságát, hogy az ilyen keretek között alkudozó alsó szint /vállalat/ és felső szint /állami gazdaságirányítás egyes szervei vagy egésze/ - Marx-szal szólva - kölcsönösen megtévesztik egymást.

Tovább boncolgatva Szabó Kálmán felfogását, fontos és egyben vitatható tétele a következő:

"Összehangolásuk /ti. az érdekszinteké V.A./ az egyéni jövedelmek, a vállalati nettó jövedelmek és az állami jövedelmek egymással való egyenes arányu függőségbe hozásával történhet. Ez esetben lesz közvetlen és eleven anyagi érdekelttsége az egyéneknek nemcsak személyi boldogulásukban, hanem vállalatuk és államuk jó gazdálkodásában is".^{21/}

Hasonló gondolatokat fejtett ki - fölelevenítve Varga István híres hasonlatát^{22/} - Gadó Ottó is:

"A közvetett irányításnak ... olyannak kell lennie, mint amikor a bűvész a kártyalapokat odatartja a közönségnek, hogy válasszanak, de ezt abban a tudatban teszi, hogy ugys azt a lapot választják, amelyiket ő akarja. Mi gazdasági ösztönzőkkel: a hitellel, árral, kamattal, stb. befolyásoljuk a vállalati döntéseket, hogy ezek globálisan olyan irányban hassanak, amelyet központilag előirányzunk a népgazdaság érdekeinek megfelelően".^{23/}

Ezen állásponttal a probléma kettős. Először is elvileg egyeztethetők-e a különböző érdekek automatikusan. Erre a választ e vitában Bognár és mások is másutt nemlegesen megadták.

A másik ettől függetlenül is vizsgálható probléma, hogy a nyereség tömegében, vagy más vállalati jövedelemforma tömegében való érdekelttség biztosíthatja ezen harmonizálást?

Mielőtt e kérdésre kitérnék, röviden utalni kell a Varga-féle tervgazdaságfogalom gyengeségére. A tervutasításos tervgazdaság többszörösen bírált "elvi alapja", "ideológiája",^{*/} hogy ez a népgazdaságot mint egy nagy gyárat közvetlenül irányíthatónak tételezi. Ha végig gondoljuk Varga hasonlatát, tulajdonképpen ugyanezen elméleti hibát ő is elköveti. A direkt és az indirekt modell különbsége csak az, hogy az egyik esetben paranccsal, a másik esetben "hipnózissal", a parancs követelményeinek belsővé tételével érik el a célt. A közös elméleti hiba gyökere megítélésem szerint a következő. Mindkét felfogás eltekint a gazdaság és a társadalom valós viszonyaitól, attól, hogy a létező szocializmus formáció elméleti szempontból átmeneti szakasz, amely nem a marxi értelemben vett alsó fok /a szocializmus/.^{**/} Ebből az is következik, hogy a társadalmi tagoltság alapvetően osztályjellegű. A marxi, engelsi tervgazdaság hipotézis aktualizálása ugyanannyira történelmietlen megközelítés, mint a neoklasszikus elmélet tanainak felhasználása. Az I. fejezetben vázolt tervgazdaság-felfogásom tehát a létező szocializmus átmeneti társadalmi és erőforráskorlátos gazdasági jellegéből indul ki. Ebből adódik, hogy a mai tervgazdaságnak - véleményem szerint - osztályfunkciói is vannak.

A következőkben a dolgozat közgazdasági jellegéből adódóan a reform-koncepció központi kategóriáját vizsgálom.

^{*/} Itt az "ideológiát" pejorativ, hamis tudat értelemben használok.

^{**/}Érdemes felfigyelni arra, hogy a reform szükségességét és lehetőségét a korabeli politikai tudat az átmeneti szakasz lezárulásával magyarázta.

A nyereség szerepéről

A reform a gazdaságosság érvényesülését, a gazdaság szereplői érdekeinek harmonizálását a vállalatok nyereség-érdekeltségétől és a piac zavartalan működése biztosításától várta. A reform-koncepció ezen tételeit - az adott időszakban - legvilágosabban Wilcsek Jenő "A nyereség szerepe a vállalatok irányításában" című cikkében^{24/} fejtette ki. Idézzük fel röviden az írás gondolatmenetét!

A direkt tervutasításos rendszer működése egyre több irracionális elemet hordoz, szükséges ennek korrigálása. A kiut a gazdaságossági elv érvényesítése mind népgazdasági, mind vállalati szinten. Ez utóbbi szinten ez eddig nem valósult meg. Hogyan fordíthatjuk le a vállalati gazdálkodás "nyelvére" a gazdaságossági követelményt? Abból kell kiindulni - folytatódik Wilcsek gondolatmenete -, hogy a társadalom fejlődése szempontjából nem egyszerűen a nemzeti jövedelem növekedését, hanem ezen belül a társadalmi tisztajövedelem alakulását is nagy súllyal figyelembe kell venni. "A társadalmi tiszta jövedelem a vállalatoknál realizálódik. Minél nagyobb ez a jövedelem, annál nagyobb a lehetősége az egészségügyi, oktatási, szociális és kulturális intézmények fenntartásának és fejlesztésének és a termelést bővítő, a munka termelékenységét növelő, s a munkát is megkönnyítő beruházások végrehajtásának. A szocialista társadalomnak tehát feltétlenül szüksége van a társadalmi tiszta jövedelem állandó növelésére, mert ez a szükségletek maximális kielégítésének egyik feltétele".^{25/}

A tőkés társadalomban a terméktöbbletet a tőkések profitként zsebre vágják, a szocialista társadalomban ez teljes egészében

a dolgozók érdekeit szolgálja. Hogyan lehetséges a szükségletkielégítést szolgáló gazdaságban a nyereséget felhasználni? A tőkés és a szocialista gazdaság működési logikája közti "gyökeres különbség azonban nem zárja ki, sőt egyenesen megköveteli azt, hogy a szocialista vállalatok minél nagyobb jövedelmezőségre törekedjenek. A szocialista vállalatok nyeresége ugyanis nem tőkés -, hanem társadalmi célokat szolgál, éppen azt a célt, hogy a szükségleteket maximálisan kielégítsük".^{26/} Korábban nem ismertük föl a nyereség jelentőségét, szembeállították a jövedelmezőséget a gazdaságossággal.

E - Wilcsek szerint helytelen - felfogás alapja a helytelenül megállapított anyagi ösztönzési rendszer. Helyes szabályozó rendszer mellett a nyereség, mint a vállalati tevékenységet legösszetettebb formában kifejező mutató, alkalmas a vállalat és az irányító szervek tájékoztatására. Ahhoz, hogy a nyereség e követelményeknek megfeleljen, Wilcsek a következő feltételeket fogalmazta meg: a gazdasági tisztánlátást biztosító árrendszer, az erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodást ösztönző adórendszer, a piaci hatások és egyáltalán a vállalati tevékenységtől független hatások szabad érvényesülése. Ez utóbbival kapcsolatban írta: "A nyereség tehát akkor foglalhatja el valóban az elképzelt helyet, ha elvben és eleve elutasítunk minden olyan törekvést, amely a valóságos eredmények bármilyen címen való helyesbitését célozza. Nem a nyereséget kell korrigálni, hanem - ha ez szükségesnek mutatkozik - a nyereséget befolyásoló tényezőket kell megváltoztatni, módosítani. Ez a módosítás tudatos és tervszerű is lehet - ilyen pl. a központonilag jóváhagyott árak megváltoztatása -, de a kereslet

befolyása, illetve hatása alatt is történhetik".^{27/}

A nyereségérdekeltség megfelelő funkcionálása feltételezi, hogy "a vállalat további működése és fejlődése összefüggésbe kerül az általa elért eredményekkel". Ennek konkrét megvalósulását nem részletezi, de szerinte "ugy kell értelmezni, hogy a vállalat fejlesztésének az a feltétele, hogy ez - legalább részben - a vállalat gazdálkodása által előteremtett eszközökből történjék".^{28/} Másfelől az anyagi érdekelttségi rendszert is úgy kell módosítani, hogy a prémium-rendszer megszüntetésével a vezetők ilyen jellegű jövedelmeit, a nyereség alakulásától kell függővé tenni.

Wilcsek érvelésének sarkalatos pontja, hogy a javaslat a folyamatok objektív megítélését biztosítja.

"A könnyű és egyértelmű tájékozódást és megítélést csak az szolgálja, ha a paraméterek súlyozását nem egyéni és így elkerülhetetlenül szubjektív elbírálásra bizzuk, hanem eleve és intézményesen, egységesen biztosítjuk azt. A nyereség végső soron a különböző paraméterek eredője".²⁹

Egy másik írásában ugyanezt a tételt a következőkben fogalmazta meg: "A vállalati tevékenység elbírálását nem helyes szubjektív megítélésekre bízni. Olyan objektív mércét kell alkalmazni, hogy mind a vállalat, mind az irányításra és ellenőrzésre hivatott szervek egyértelműen eligazodhassanak. Ez a mérce leginkább a nyereség lehet..."^{30/}

Az ismertetett írás a nyereséget /amelynek elérését a vállalati önállóság biztosításával a szocialista vállalat céljának tekintett/ középpontba állító koncepciót mint a gazdaság hatékony működését, a parciális érdekek különösebb surlódások nélküli egyeztetését biztosító, a gazdasági vezetést tehermentesítő rendszert ajánlotta.

A következőkben azt bizonyítom, hogy ez a vizsgált időben is sokak által osztott, ma már népi előítéletté csontosodott felfogás vitatható. Álláspontomat, érveimet négy csomópontban foglalom össze:

1/ Nem bizonyított - sőt inkább ennek ellenkezőjét bizonyítja a téma kiterjedt irodalma -, hogy a szocialista vállalatok /akár állami, akár szövetkezeti tulajdonban vannak/ profitérdekeltek. Tudatosan használtam ezt a kifejezést - ami akkor nyilván ideológiai görcsök miatt szentségtörés lett volna - mert ez fejezi ki pontosan azt a vélelmezést, ami a vállalatok magatartásával kapcsolatban kialakult. A dolog lényege, hogy lehet az érdekeltség centrumává tenni a nyereséget, de ettől a vállalat nem profitérdekelte. A profitérdek azt jelenti, hogy egy társadalmi csoportnak szükséglete annak elsajátítása. Az érdekeltség azt jelenti, hogy immanens érdekeit a vállalat /annak kollektívája/ a profit elsajátításán keresztül érvényesítheti. Tőkés hiján a pénz öncélú szaporítása a mi társadalmunkban senkinek sem érdeke. A különböző szükségletek kielégítését természetesen lehet a profithoz kötni, de ez egyben azt is jelenti, hogy ha a szükségletkielégítés más módon könnyebb, akkor a valószínűségben ezeket az utakat fogja követni a vállalat. A profitérdek a tőkés tulajdonhoz kötődik. A mai kapitalizmusban, amikor a vállalat sok esetben nem tulajdoni egység, a tőkés vállalat sem a neoklasszikus vállalati modellben leírt szabályok szerint viselkedik, hanem ennél jóval összetettebb a kép.^{31/} Ehhez képest másodlagos kérdés, hogy az 1968 óta működtetett szabályozási konstrukciók, amelyek lényegében e

neoklasszikus viselkedést vélelmezték^{32/}, és a lényegében változatlan intézményi és döntési rendszer keretei között a vállalatok valódi érdekei /szükségletkielégítési és felhalmozási érdek/ természetesen utat törtek maguknak. Nem hiszem ugyanis, hogy létezhet olyan normatív szabályozás, amely ezen valós érdekeket teljesen megszüntetheti.

2/ Az általam tárgyalt felfogások alapvető gyengeségének tartom, hogy ezek a nyereséget egyszerre tekintik elsajátított terméktöbbletnek és a gazdaságosság kifejezőjének. A nyereség /a profit/ Marx kategória rendszerében az elosztás viszonyait tükrözi. A gazdaságosság /hatékonyság/ pedig termelési kategória, amely az eredmény és a ráfordítás viszonyát tükrözi. Wilcsek és mások gondolkodásában a gazdaságosság, a hatékonyság azonosul a /tőkés értelemben vett/ jövedelmezőséggel.^{33/} E felfogások nem számolnak azzal a Marx által kimutatott összefüggéssel, hogy egy áru értéke /társadalmi költsége/ nem függ attól, hogy miként oszlik meg az új érték m-re és v-re. Az elosztást minden körülmények között befolyásolják azok a társadalmi erőviszonyok /pl. a szakszervezetek ereje, állami adópolitika, stb./ és egyéb tényezők, amelyek közvetlenül nem függnék össze a termelés viszonyaival, a ráfordítási, technológiai és egyéb tényezőkkel.

3/ A nyereség szerepének általam bírált felfogása fogalmilag nem különbözteti meg a piaci egyensúlyt és az arányosságot. Ennek egyik következményével már Morva Tamás felfogását ismertetve foglalkoztam az előző fejezetben. A másik lehetséges ellenvetés a nyereségnek a gazdasági tisztánlátást biztosító

szerepével kapcsolatosan tehető. Közismert, és egyik legvitatottabb része A tőke III. könyvének a 10., a piaci árakról szóló fejezete.^{34/} Itt Marx a társadalmilag szükséges munka két lehetséges felfogását sugallja. E témakörnek kiterjedt irodalma van.^{35/} Témánk szempontjából azt fontos kiemelni, hogy a piaci ár /amely a birált felfogások szerint a jövedelmezőséget meghatározó alapvető tényező/ ingadozása az értéktörvény utólagos szabályozó hatása miatt a piaci egyensúly ésszerűtlen ráfordítási viszonyok mellett is kialakul/hat/. Ha ehhez még hozzávesszük A tőke III. kötetében bőven tárgyalt monopolhatásokat /Marx megkülönböztette a véletlen-, a természetes- és a mesterséges monopóliumot/ akkor világos, hogy a piaci ár közvetlenül hatékonysági követelmények közvetítésére nem alkalmas.

4/ Végül megkísérlem a Wilcsek Jenő által javasolt rendszer hatásmechanizmusát modellszerűen végigkísérni.

a/ Első lépésben feltételezzük, hogy a nyereség a vállalati tevékenység eredményességét fejezi ki /vagyis a 2. pontban tett megállapítástól itt eltekintek/. A piac kiegyensúlyozott, a vállalatok a neoklasszikus módon viselkednek, a gazdaság zárt.

Lássuk, hogyan működik e feltételek mellett a rendszer!

A termelési tervutasításokról - helyesen - lemondó gazdaságirányításban, a népgazdasági tervezés célja a fő arányok és az eszközök /azok mértékeinek/ a tervezése. A vállalatok azonban - hasonlóan a népgazdasági tervezéshez - nem tudják felmérni a szükségleteket, a kereslet-kinálat viszonya meg bomlik - rugalmas árrendszert feltételezve - a jövedelmezőségi viszonyok az árcsökkenéssel és árnövekedéssel megváltoznak az

adott feszültségpontokon, módosulnak a piaci árak. E változások - a vállalatok közötti termelési kapcsolatok miatt - szerte áramlanak a népgazdaság egészében. /A végső felhasználás területére gyakorolt hatásokat nem vizsgálom./ A termelő szférán belüli jövedelmezőségi hatások esetlegesek, időigényesek, a tevékenységterület jellegétől /pl. megtérülés/, helyzetétől /készletszint pl./ függően eltérőek. Ha feltételezzük is, hogy az egyes területek vállalatainak alkalmazkodóképessége megvan /tartalékok léte, munkaerő megfelelő összetétele, technológiai akadályok hiánya, stb./, akkor is a normatív szabályozó rendszer a rugalmasnak /értsd szabadon változó vagy változtatható árak/ tekintett árrendszeren kivüli elemei a kialakult egyensúlytalanságot felnagyítják. A hatás lényege a következő: a piaci árak változásai bizonyos területek számára átlagprofit alatti jövedelmet, mások részére - a modell feltételei között - átmeneti extraprofitot biztosítanak. Ez meghatározza a vállalatok és így gazdasági területek fejlesztési és bérezési lehetőségeit a multbeli jövedelmezőség alapján, mivel a különböző alapok képzésének szabályai nem változnak. E lehetőségek realizálásával a piaci helyzet megváltozik. A hatás kettős: egyfelől a folyó termelés területén a jövedelmező területen működő vállalatok a termelést bővítik és ezzel növelik a kínálatot. Másfelől ugyanez a terület kapja a fejlesztés lehetőségeit, ezzel - a tényezőáramlás feltételei híján - ugyanezen terület kínálatát bővítve. Így egyensúlytalanság lép föl a piacon, amely kiváltja a szabályozók mértékei megváltoztatásának igényét. E változások a piac működésének utólagos korrekcióját, a termelőterületek közötti eszközáramlás sajátos mechanizmusát jelentik. A piaci egyensúlytalanság ujratérme-

lődése miatt az állami beavatkozásnak ez a formája állandósul. Ezzel előállt az a bizonyítani kívánt helyzet, hogy e rendszer nem alkalmas egy automatikus érdekharmonizálásra.*/

b/ A következő lépésben a reálishoz közelebb álló feltételekből indulok ki. Az előbbi feltételekhez képest új elem, hogy a gazdaságot Kornai értelemben vett hiánygazdaságnak tekintem /kapacitás-tartalékok hiánya, hiány és slack egyidejű jelenléte/ és a vállalati magatartásban is oldom azt a feltételezést, hogy azok neoklasszikus módon viselkednek.**/

A vállalati szerkezetet homogénnek tekintem továbbra is.

Az előző pont alatti hatásmechanizmus így több hatással kiegészül. Egyfelől a hiányhelyzet miatt bizonyos területeken tartós - és nem a fejlettebb technikán alapuló - extraprofit keletkezik, amely normatív szabályozás esetén már nemcsak a multbeli jövedelmezőséget vetíti ki a jövőre nézve, hanem mesterségesen jövedelmezőnek mutat ki nem gazdaságos tevékenységet is. Tartalékok híján a realizált átlagosnál nagyobb jövedelem nyomán nem alakul ki a kínálatot bővítő hatás. Az ilyen extraprofitot nem realizáló terület jövedelmezősége relatíve romlik, amely a vállalati jövedelemszabályozás hatásait az előző modellnél esetlegesebbé teszi. A vizsgált mechanizmus nem tudja ugyanis érzékelni, hogy a hiány milyen

*/ A képet bonyolítaná, ha bekapcsoltam volna a vállalatok profilmegoszlásának hatásait, tevékenységük kapcsolódását, kiegészítő-, helyettesítő- és versenyhatásokat.

**/ Itt utalok arra, hogy amikor a reform-koncepcióban a nyereségérdekeltség rendszerébe az m és v megfelelő megoszlását biztosító fékeket építették be - kimondva vagy kimondatlanul - feltételezték, hogy a vállalat immanens érdekei között ott van a béremelési érdek is.

természetű. A magasabb realizált nyereség hatására a vállalati jövedelemszabályozási konstrukció és más tényezők függvényében a várható vállalati magatartás többféle lehet. Az extraprofit béresítése, a meglévő kapacitások bővített újratermelése, vagy új típusú kapacitások megteremtése, illetve ezek kombinációja. A különböző variánsokhoz különböző típusú használati érték folyamatok tartoznak, amelyek a népgazdaság belső arányossági-egyensúlyi viszonyait különbözőképpen érintik. Ezek megbomlása szintén kiváltják az állami beavatkozást, amely súlyosabb esetekben nem korlátozódhat csupán szabályozó mérték változtatásokra. A korrekció természetesen itt sem automatikus és természetesen ex post jellegű.

c/ A harmadik lépésben - a vitatott cikk feltételrendszerében maradvá, tehát nem vizsgálva a hitelezés és a vállalatok közötti egyéb eszközáramlási formák hatásmechanizmusait - gyakorlatilag a realitásokkal számolok. Vagyis a vállalati szerkezet nem homogén, léteznek olyan nagyvállalatok, amelyek népgazdasági súlya /alapanyagtermelés, exportvolumen vagy más okok miatt/ kiemelkedő. Itt tudatosan nem használom a monopólium - akkor is és ma is használt - kifejezést, mivel a monopóliumot nem szervezeti, hanem termelési viszony kérdésnek tekintem. Ilyen értelemben lehetnek és vannak is kisméretű monopóliumok. A nagyvállalatok ebben az értelemben az érdekvényesítési lehetőségeik miatt érdemelnek kiemelt jelentőséget. Vagyis, ha számukra kedvezőtlen változások alakulnak ki helyzetükben, akkor jelentőségüknél fogva könnyebben megtalálják az utat a megfelelő változtatáshoz. A másik lényeges változás a modellünkben, hogy feladjuk a piac homogenitásának feltételezését vagyis a realitásoknak megfelelően elkülönítem

a szivásos belső, az adminisztratív eszközökkel szabályozott KGST szerződéses kereskedelem piacát, és a tőkés export nyomá-
sos piacát.

Az eddig leirt hatásokat e két tényező hatása tovább színezi:

1/ A piaci feszültségek kompenzálására irányuló állami beavatkozásokat nagymértékben befolyásolja - esetlegesen - a különböző ágazatok, területek, nagyvállalatok nem szabályozott érdekérvényesítő képessége, amely az automatizmusok amugy- is elégtelen szabályozó erejét teljesen az ellenkezőjére fordítja.

2/ Óhatatlanul előáll - most már a végső felhasználás stádiumában is - a különböző értékesítési célok eltérő szabályozásának igénye. Az export pénzügyi ösztönzése a hazai értékesítéssel szemben /és ezen belül a két fő reláció eltérő feltételrendszere/ újabb feszültséget visz a rendszerbe. Mivel a tőkés exportőr és importőr kör nem esik feltétlenül egybe, egy jövedelem-átrendezést is produkál a rendszer a vállalatok között, amely a belső piaci viszonyokat az előző két pontban jelzettnél is bonyolultabbá teszi. A KGST piacot mesterségesen jövedelmezővé tevő gyakorlat és a tőkés export támogatása sajátos inflációt okoz. E hatás azon alapul, hogy a támogatások növelik a költségvetési kiadásokat, a költségvetés hiányát. E tendencia erőssége függ a fizetési mérleg helyzetétől, illetve ezen belül a külkereskedelmi mérleg egyenlegétől. A hatás lényege abban foglalható össze, hogy a külkereskedelem - a szükségszerűen eltérő - szabályozása az előbbieken ismertetett hatásokra ráarakódva, szintén utólagos korrekciókat vált ki a szabályozórendszer egészében.

E néhány hatás áttekintésével úgy érzem, bizonyítottam, hogy a nyereségérdekeltség az idézett szerzők által vázolt rendszere nem alkalmas a vállalati és a népgazdasági érdek automatikus - az állami beavatkozást a "szubjektív tényezőt" kiküszöbölő - összehangolására.

A kérdés nem az, hogy beavatkozni, vagy nem beavatkozni. Az igazi kérdés az, miként lehet hatékonyan, a vállalati érdekeltséget maximálisan kihasználva, a veszteségeket, surlódásokat minimálizálva működtetni a gazdaságot. Vizsgálódásaim csak a javasolt egyszerű modellre vonatkoztak. Nyilván, ha tovább konkretizálnám a rendszert /pl. az általánosan rugalmas termelői árrendszer helyett a "vegyes ármechanizmust" is bekapcsolnám/ a hatásokat is jóval konkrétabban be lehetne mutatni. Így csak logikailag mutatom be azt az empirikusan is igazolható^{*/} összefüggést, hogy a vállalati jövedelmezőséget középpontba állító normatív szabályozás nem alkalmas az arányos-egyensúly biztosítására.^{36/}

Az új mechanizmus vállalati modellje

A Közgazdasági Társaságban lefolytatott vita - egyben az egész reform-vita - másik csomópontja a vállalati modell kérdése. Ahogy arról a disszertáció más részeiben szó van, az egyik ezzel kapcsolatos kérdés úgy vetődött fel, hogy az állami vállalati körben a tulajdonosi jogositványok milyen elosztása felel meg legjobban a reform számára. Egyfelől a jogositványoknak a gazdaságirányítás és a vállalatok között megoszlásának kérdése merült fel. Voltak olyan elképzelések

*/ Pl. A vállalati nyereségtömeg és a nemzeti jövedelem változatlan-áras /tehát volumen szemléletű/ dinamikájának összetevése során arra az eredményre jutunk, hogy a két trend közel sem párhuzamos.

amelyek a csoporttulajdon és ezzel összefüggésben a munkás-önigazgatás irányában keresték a megoldást.^{37/} Voltak olyan felvetések is, amelyek a manager típusu - a hivatalnoki függetelmektől mentes - vállalati vezetés mellett szálltak sikra.^{38/} Végül is a vitában is és a végleges dokumentumokban is az állami vállalat olyan koncepciója kerekedett felül, amelyben az egyszemélyi felelős vezető egyszerre a gazdaságirányító szervek megbízottja és a vállalat, mint gazdasági egység vezetője.

A tulajdonosi jogositványok megoszlásának másik - csak érintett - kérdése az volt, hogy az államnál megmaradó tulajdonosi funkciók hogyan oszoljanak meg a szakigazgatás különböző szervei, illetve a bankok között. E kérdést Zala Julia vetette fel. Szabó Kálmán volt az egyetlen, aki részletesebben foglalkozott is a kérdéssel a beruházások kapcsán. Ő - a már ismerttetett érdekstruktúra felfogásával összhangban - az ágazati minisztériumok tulajdonosi jogositványának teljes megszüntetése, a bankszféra szerepének erőteljes növelése mellett foglalt állást.

Wilcsek Jenő előadásában egy átfogó - a később elfogadott reformkoncepcióval a leglényegesebb pontokon megegyező - vállalatmodellt fejtett ki. Eszerint az új mechanizmus vállalata a folyó termelésre vonatkozó "operatív" önállóságnál nagyobb önállósággal rendelkezik.

A vállalat saját - a népgazdasági tervre és a piaci információkra alapozott - tervet készít. A vállalat nemcsak termel, hanem gazdálkodik, vagyis döntéseit nemcsak műszaki, hanem piaci információk alapján hozza meg. Csak a legszükségesebb mértékben kaphat utasításokat. Saját alapokkal és nyílt tartalékokkal rendelkezik. A vállalat dolgozói érdekeltek munká-

juk eredményében és viselik a gazdálkodás kockázatának jelentős részét. A vállalat fejlesztésében elsősorban saját eredményeire támaszkodik, a központi források csak kiegészítő jellegűek lehetnek. Tevékenységének iránytűjét a központilag megszabott, zömükben stabil, elsősorban pénzügyi jellegű gazdasági paraméterek jelentik. A vállalati tevékenység megítélésének alapja annak hosszú távu tartós jóléte. ^{39/}

E vállalat-felfogás pozitív és mindenképpen maradandó vonása a vállalati önállóság. Ez azon az elvi felismerésen alapul, hogy a társadalmi érdek nem kötődik szervezetekhez. Lehetséges, hogy adott "esetben ... a közvetlen információk birtokában a vállalat ismerheti fel jobban a valóságos társadalmi érdeket." "A központi irányítás fontos feladata tehát, hogy a társadalmi érdek felismerését lehetővé tegye és ne essék abba a hibába, hogy vélt társadalmi érdek címén csorbitja a vállalati önállóságot". ^{40/}

A modell gyengéje tulajdonképpen abból következik, amit a nyereségérdekeltség automatikus egyensúlyteremtő hatásaival kapcsolatban elmondtam. Vagyis implicite feltételezi a neoklasszikus vállalati magatartást. ^{*}/ Másrészt a stabil és normatív vállalati jövedelemszabályozás koncepciója nem számol azzal, hogy az átlagprofitra beállított szabályozás e szint alatti és azt meghaladó nyereségszintet is produkál. A profitráta

^{*}/ A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy a bérszabályozás kérdésében Wilcsek határozottan a központi bérszabályozás fenntartása mellett szállt síkra. Ezt éppen azért tette, mert látta a vállalatok erőteljes érdekeltségét a személyi jövedelmek növelésében. Ez önmagában cáfolja a vélelmezett vállalati magatartást.

kiegyenlítődésére ható objektív tendenciák hiján^{x/} minden politikai meggondolás nélkül is kialakul az objektív tendencia a vállalatok jövedelmi pozícióinak kiegyenlítésére, amelynek az adott helyzetben éppen a szabályozó mértékváltozás és/vagy egyedi pénzügyi kivételek a megfelelő eszközei. Teljes mértékben egyetértek Vajda Imre hozzászólásával, aki nem a normativitásra, hanem az intézményesítésre helyezte a hangsúlyt.

"Zavar uralkodik abban a tekintetben is, hogy fennmaradjanak-e az utasítások, vagy sem. Merem állítani: az utasításokkal kapcsolatban a kritérium nem annyira azok gyakorisága vagy ritkasága, hanem hogy egyéni, a vállalatoknak vagy általános, a népgazdaság egészének szóló utasítás-e? Az egyéni utasításokban rejlik a rendszer rossz működésének egyik lényeges eleme, mert itt adódik az a probléma, amely az egyéni utasítással való játékból ered. Viszont az intézményesen jelentkező utasítás sokkal kevésbé veszélyes".^{41/}

Wilcsek előadásában határozottan olyan álláspontot foglalt el, amely szerint az akkori - tulcentralizált - vállalati szervezeten és a vállalatokon belüli szervezeti viszonyokon nem kell változtatni.

Az itt ismertetett vita - de bátran mondhatom, hogy az egész előkészítő munka - kevés figyelmet szentelt a vállalatokon belüli viszonyoknak. Ebben a tényben is tetten érhető a mechanizmus modellek azon egyoldalú szemlélete, amely a fő kérdést az állam és a vállalatok viszonyában látja.

A vállalaton belüli folyamatok vizsgálata, ezen az alapon a reformnak a vállalatokon belüli viszonyokra kiterjedő kidolgozása komoly hajtóerőt jelenthetett volna a gazdaság működése számára. A belső szervezeti-, munkamegosztási, érdekelt-

^{x/} Arról van ugyanis szó, hogy sem a népgazdaságon belül és méginkább a külpiacon való érintkezés révén nem alakul ki olyan helyzet, amely eszközzáramlással és importhelyettesítéssel arányos egyensúlyt teremti.

ségi viszonyok vizsgálata híján azok korszerűbbé, hatékonyabbá, szervezettebbé tételére a reform-munkálatok e szakaszában javaslatok nem születtek. Így egy megváltozott vállalatirányítási gyakorlat /részben persze a tárgyi feltételek szükségessége miatt/ a változások szelétől érintetlen vállalati szférával találkozott. Mivel a szűkebb értelemben vett termelés viszonyai nem változtak, ezt az alapvetően a forgalom és az elosztás eszközeivel élő ujitások sem tudták érdemben módosítani.

2. A Mechanizmus Bizottság keretein belüli, a végleges koncepciót kialakító viták néhány kérdése

Ebben a részben archiv és publikált forrásokra egyaránt támaszkodom. Két olyan problémakört emelek itt ki, amelyek kevésbé ismertek és amelyek nagyban meghatározták az Irányelvek arculatát, elméleti irányultságát. Mindkét ismertetésre kerülő vitában a kiindulási koncepció kialakítása során felmerült kérdések térnek vissza.

Hasonló súlyú - a források tanúsága szerint nem kevésbé vitatott - kérdés volt az infláció veszélye és hatásai. A reform irányelveinek megítélése szempontjából nagy jelentősége volt a beruházási rendszer körüli elméleti vitáknak. E vitával - terjedelmi okok miatt - a disszertációban nem foglalkozom. Arra utalok csak, hogy a vitákban felmerült egyes álláspontok és ezen álláspontok kompromisszumaként kialakított koncepció egy alapvető feszültségpont adekvát megoldását nem találták meg. A beruházási probléma - ahogyan azt a II. fejezetben közölt trendek is mutatják - magasabb szinten ujratermelődött. Az előbbieket mellett még számos kérdésben került sor éles vitákra a munkacsoporton belül és azok között. E viták azonban az

alapkérdéseket csak áttételesen érintették.

A monopóliumok kérdéséről

A MB 1966. január 14-i kibővített ülésén a vállalatok kérdésével foglalkozó munkacsoport előterjesztését^{42/} vitatták meg. Az előterjesztést nem fogadták el, mert az nem tisztázta kellően a monopóliumok problémáját.^{43/} A tárgykörben az adott időszakban többféle vélemény létezett. A MB a kérdés tisztázása érdekében felkérte Wilcsek Jenőt, hogy önálló tanulmányban fejtse ki véleményét az adott kérdésben.

Az egyik korabeli álláspont szerint a monopólium szervezeti képződmény, amely káros hatásait szervezeti intézkedésekkel, a gazdasági verseny élénkítésével lehet ellensúlyozni. E gondolat körben a monopólium mint a liberálisabb árrendszer lehetőségeivel visszaélő nagyvállalati magatartás jelent meg. Ezt az álláspontot fejtette ki Nagy Tamás és Havas Péter az előző fejezetben ismertetett A tervezési variánsban. E kérdésben hasonló véleménye volt Bognár Józsefnek is. Az előzőekben ismertetett előadásában az árak csökkenése, de legalábbis növekedésük elkerülése érdekében a következő eszközöket javasolta:

"a/ a bürokratikus-adminisztratív monopólium megszüntetése és komplex vertikális jegyében megszervezett nagyvállalatok /trösztök/ versenye,

b/ szándékos tultermeltetés azokból a cikkekből, amelyek árai nem, vagy tulságosan lassan csökkennek,

c/ import elrendelése."^{44/}

Zala Julia^{45/} és Wilcsek Jenő^{46/} az előbbieken jellemzett véleményektől eltérő, jóval árnyaltabb képet adtak a problémáról. Zala - hivatkozott cikkében - a szocialista monopóliumok problémáját két lépésben vizsgálta. A tervutasításos rendszer körülményei között - a szerző felfogása szerint - a vevők kiszolgáltatottsága, amit a monopóliumok tevékenységének tulajdonítanak sokan, az irányítási rendszer logikájából adódó jelenség. Ilyen viszonyok között - mivel a vállalatok önálló árpolitikát nem folytathatnak, saját tevékenységi profiljuk kialakításába gyakorlatilag nem szólhatnak bele - Zala szerint legfőljebb "adminisztratív monopóliumokról"^{47/} lehet beszélni.

A nyereségelv alkalmazását célul kitűző új mechanizmusban számolni kell azzal, hogy a nyereségnövelés vállalati eszközei között - egyebek mellett - ott lehet a monopolhelyezettel visszaélő vállalati magatartás. Ez abban nyilvánulhat meg, hogy a vállalatok kapacitásuk nem teljes kihasználása mellett emelnek árat, ezzel mesterségesen behatárolva az adott termék iránti fizetőképes keresletet. Egy ilyen eset nyilván ellentétes a szocialista gazdaság működési céljaival, hiszen a szükségletkielégítés elé akadályokat gördít. További veszély a vállalatok elkényelmesedése, a műszaki fejlesztés elhanyagolása. "Olyan nagyok-e a monopolveszélyek, - tette fel a kérdést a szerző - hogy a gazdaságirányítási reform megvalósítása során le kelljen mondanunk arról, hogy bizonyos termékeket csak egy-egy termelővállalat állítson elő? Le kell-e mondanunk a specializációról? Rendelkezünk-e megfelelő /és milyen/ eszközökkel arra, hogy megelőzzük, vagy minimumra csökkentsük a monopolhelyezetből fakadó negatív jelenségek keletkezését?"^{48/}

A cikk a monopolhelyzet korlátozásának következő tényezőit, eszközeit említi: importverseny; a helyettesítő termékek versenye; az exportpiacokon jelentkező versenyhelyzet; a vállalatok - az új mechanizmusban - még monopolhelyzetben is érdekeltek a nyereségérdekeltség miatt a költségcsökkentésben; a megrendelők, illetve a felhasználók monopolhelyzete. Ezek mellett kivételként Zala fontosnak tartotta azon lehetőség intézményesítését^{*}, hogy a monopolhelyzettel való visszaélést /amelynek kritériuma, hogy a vállalat kapacitáskihasználatlanság mellett növeli nyereségét/ a felügyelő minisztérium szankcionálja. Zala óvott a "tisztá monopólium" /ármeghatározó vállalat/ és a "szabad verseny" /árelfogadó vállalat/ hamis alternatívájától. Ő az egyensúlyi árat érvényesítő árrendszer megvalósítását tekintette kulcskérdésnek. Véleménye szerint a vállalati szervezetet és méretstruktúrát differenciáltan, a gazdaságos szükségletkielégítés szempontját figyelembe véve, kell kialakítani.^{49/}

Kicsit részletesebben ismertetem Wilcsek Jenő a téma tisztázása céljából, belső használatra készült tanulmányát.^{50/}

A szerző abból indult ki, hogy a monopólium a szocialista gazdaság immanens jellemzője:

"Ha a szocialista gazdaságot a monopóliumok és a monopolisztikus helyzet szempontjából elemezzük, akkor úgy is mondhatjuk, hogy a szocialista gazdaságot általában a totális monopólium jellemzi. A szocialista társadalmi és gazdasági rend kialakítása a szocialista szektor kizárólagosságának, vagy gyakorlati kizárólagosságának biztosítása érdekében folytatott harc alapján ment végbe.

^{*}/ Ebben felfogása különbözött az ideális szabályozott piaci felfogás képviselői álláspontjától.

A szocialista szektor egyeduralkodóvá válása a szocialista termelési viszonyok megvalósításának feltétele. A szocialista szektor egyeduralkodója pedig a totális monopóliumot is jelentette".^{51/}

A reform ebből a szempontból nem más, mint e totális monopólium egyik megjelenési formájának egy másikkal való felváltása.

A tervutasításos rendszer ebből a szempontból:

- a munkaeszközök döntő többsége fölötti központi rendelkezés;
- a munkatárgyak döntő többsége fölötti rendelkezés;
- a fogyasztási cikkek döntő többsége fölötti rendelkezés;
- a feladatok és eszközök olyan központi elosztása a gazdasági egységek között, amelyek ezek versenyét eleve és intézményesen kizárja;
- a külkereskedelem állami monopóliuma;
- a Nemzeti Bank pénzforgalmi-, hitel-, és devizamonopóliuma.

A reform e monopóliumok részleges decentralizálását jelenti.

A reform koncepciója elveti a munkás-önigazgatás alapján szerveződő csoporttulajdon elvét. Annak kiindulópontja az egységes állami tulajdon, de amelyben az állam önként korlátozza beavatkozási jogát. E joggal azonban - Wilcsek szerint - bármikor élhet a tulajdonos állam.

"A vállalati önállóság nagyfoku növelése fontos része a gazdaságirányítási reformnak. Ez az önállóság széles területen a döntési jogok és lehetőségek decentralizálását jelenti, az ezzel együttjáró felelősség és kockázat átvállalása mellett. Semmi esetre sem jelenti azonban a vállalati önállóság magasfoka az állami onnipotencia felváltását a vállalati onnipotenciára".^{52/}

A gazdaság monopol-jellege azért marad fenn, mert az állami tulajdon fennmarad. A változás lényege, hogy "a gazdasági

döntések decentralizálásával lényegében a monopóliumot is decentralizálják". Ez "elvileg megteremti a monopóliumok közötti verseny lehetőségét a struktúra módosítása érdekében". A verseny lehetősége azonban a szerző szerint erősen korlátozott, mivel a lényegesebb szerkezeti változások a jövőben is tervszerűen mehetnek csak végbe. Az érvelés lényege, hogy az anyagi érdekeltség hatásait a monopólium decentralizálása nyomán pozitívan lehet felhasználni a vállalatok működtetésében, de a verseny nemcsak előnyök, hanem veszteségek forrása is lehet. A szerző óv a verseny lehetőségeinek túlértékelésétől. Igazi verseny ugyanis csak különböző tulajdoni szektorba tartozó vállalatok, vállalkozások között értelmes. Még ha meg is lennének a verseny formai kellékei "a szocialista állam nyilván nem nézhetné tétlenül, hogy egyik gazdálkodó egysége - verseny keretében - tönkretegy egy másik gazdálkodó egységét, hiszen ennek az össznépi tulajdon látná kárát. A versenynek ugyanis végső célja a verseny megszüntetése, a versenytársak kizárása a versenyből. Ez a cél a szocialista szektoron belül önmagában vett ellentmondás ...

Minden versenyben valakinek győznie kell, amiből következik, hogy vesztesnek is kell lenniük, nem létezhet olyan verseny, amelynek csak győztesei vannak. A tőkés gazdaságban a konkurrencia harcban a nagyobb és erősebb tőkés győz, de ki győzne nálunk?"^{53/}

A tőkés vállalatok konkurrenciájában a tőkeerő a döntő kérdés. Szocialista vállalatok esetében "valóságos verseny ... csak az egyes vállalatokban végzett munka tekintetében lenne lehetséges, a vezetés és a dolgozók együttes munkájának kü-

lönbözősége nyomán. Azt azonban fel kell tételezni, hogy a szocialista állam valamennyi vállalatát egyformán bírálja el, vállalatainak jó működése egyformán érdeke".

A továbbiakban megállapítja, hogy körülményeink között a verseny a műszaki fejlesztést nem segíti elő, hiszen annak forrása a nemzeti jövedelem ujraelosztott része.

A verseny mindhárom termelési tényezőtől tartalékokat feltételez, hiszen ennek hiányában - függetlenül attól, hogy mennyi termelő van a piacon - a vevők versenye alakul ki.

Általános gazdasági fejlettségünk /pontosabban fejletlenségünk/ miatt "a külföldi és belföldi termékek közötti versenyt különböző célszerű eszközökkel még akkor is korlátozni kell, ha történetesen devizális okok erre bennünket nem kényszerítenének".^{54/} Ezen a ponton a szerző véleménye eltér Zala idézett cikkében kifejtett álláspontjából.

Végül Wilcsek felteszi a kérdést: "a belföldi verseny valóban lényeges feltétele-e az új gazdasági mechanizmus helyes működésének?" Az eddigiek alapján azt a következtetést vontale, hogy egyáltalán nem célszerű a reform fő szabályaként a gazdasági verseny követelményét megfogalmazni. Ehelyett a gazdaságirányítás eszközeinek differentiálását látta helyesnek:

"Olyan iparágakban, ahol a gyártmányok, a technológia és a felszereltség nem indokol feltétlenül nagyüzemi feltételeket, nemcsak azért lehet célszerű a szervezet bizonyos módosítása, hogy enyhítsük a monopol helyzetet, hanem azért is, mert a központi irányítás hatékonysága ilyen módon növelhető. Minden ok megvan annak feltételezésére, hogy a nagyvállalatok és trösztök központi irányítása más eszközökkel és módszerekkel végezhető célszerűen, mint a kis- és középüzemeké. Ez nem azt jelenti, hogy e kis- és középüzemek kötöttségeit szigorítani kellene, ellenkezőleg, lehetséges, hogy egyes iparágakban éppen ezeknek az üzemeknek lehet célszerű még a nagy üzemekénél is nagyobb szabad mozgási lehetőséget biztosítani".^{55/}

Az ismertetett tanulmány több szempontból is izgalmas. Egyfelől igen jól érzékelteti a reform-munkálatok azon sajátosságát, amit úgy lehetne érzékeltetni, hogy a koncepció formálódása során a megvalósításhoz való közeledéssel annak árnyaltsága fokozódott. Wilcsek esetében - a két másik ismertetett írásával való összevetés alapján - állitható, hogy a problémák elemzése kapcsán egyre közelebb került a reális probléma-megoldásokhoz és egyre inkább elvetette az elvont modellekben való gondolkodást.

Az anyagban nem került sor ugyan a monopólium mély közgazdasági elemzésére, annak formáit sem különböztette meg. Sőt a szocialista gazdaság általános jellemzésével hajlik annak "parancs-gazdaság"-kénti felfogásra, amelyben elvileg nem fér meg a centrális irányítás és a helyi önállóság.

A gazdasági verseny kérdéseinél tulajdonképpen felvette azt az alapvető kérdést, hogy mi lehet az egységes szocialista tulajdon körülményei között a hatékony gazdálkodás hajtóereje. Érvelésében kimutatta azt, hogy a hagyományos konkurrencia nem lehet pozitív hajtóerő. A kérdés megválaszolásával azonban adós maradt. Az anyag pozitív vonása, hogy az irányítás eszközrendszerét - az adott területek sajátosságaival összhangban - differenciáltan képzei el.

A monopólium és verseny összefüggéseivel kapcsolatosan Wilcsekéhez hasonló állásponton volt Zala Julia:

"A jövőre vonatkozóan nem az látszik megoldásnak, hogy azonos terméket több vállalat gyártson. Ez ugyanis - a termelőerők és a nemzetközi munkamegosztás jelenlegi színvonala mellett - egyáltalán nem a legésszerűbb..."^{56/}

A két ismertetett vélemény tanulságát a következőkben látom: Először is dokumentálható, hogy a reform-közgazdaságtan egyik

alapvető kérdésében a vizsgált időszakban a vélemények sokszínűsége volt jellemző. A viták során a verseny fetisizálása nem volt uralkodó álláspont. Az ismertetett álláspontok - és a IV. fejezetben idézett Morva és Turánszky irások - a gazdaság fejlettségét, reális viszonyait tekintették kiindulópontnak a probléma megítélésénél. Másodszor, Wilcsek tanulmánya gyakorlatilag felvetette azt a gondolatot, hogy a gazdasági hatékonyság növelésére rendszerspecifikus megoldások keresésére van szükség, mivel az átvételre ajánlottak nem jelentenek adekvát mechanizmust.

Harmadszor az ismertetett álláspontok gyakorlati javaslatokat is tettek. Mindenképpen pozitívnak tekintem a differenciált, a technológiai sajátosságokhoz igazodó, a szükséglet-kielégítés gazdaságosságát szem előtt tartó azon javaslatot, amely a vállalatok profiljára és méretére vonatkozott. Az irányítás differenciált jellegének erősítésére vonatkozó elképzelést is reálisnak tartom.

A két ismertetett álláspont nemcsak az ideális szabályozott piac verseny-felfogásától különítendő el, hanem maguk is sok ponton különböznek.

Wilcsek elemzése nemcsak a neoklasszikus illúziókból ábrándítja ki az olvasót, de - a verseny lehetősége híján - a racionálisan megszervezhető szocialista gazdaság is megkérdőjeleződik pozitív alternatíva híján.

Zala a kérdést a vállalati magatartás oldaláról közelítette meg és álláspontjában a verseny /különösen a külpiacok/ pozitív hatásaival kapcsolatosan bizonyos illuzórikus elemek lelhetők fel.

Koncepciójának sajátos belső ellentmondására hívnám fel a figyelmet. Egyfelől hangsúlyozta az egyensulyi ár fontosságát, amely a piaci egyensuly kategóriája, másfelől - szerintem helyes - kritériumot adott a monopolisztikus viselkedésre, amely az arányosságon alapul.

A kettő ellentmondásban van, hiszen a monopolisztikus viselkedés nyomán kialakulhat egyensulyi ár, vagyis az arányosság és a piaci egyensuly nem feltétlenül esik egybe.

Ez az ellentmondás is világosan bizonyítja, hogy a jövedelmezőség és a hatékonyság ellentmondásba kerülhetnek egymással.

Az Irányelvek című dokumentumnak a reform elvi összefüggéseivel foglalkozó része külön alfejezetben foglalkozik a verseny és a monopóliumok kérdésével. Ez az anyag jól tükrözi az előbbieken ismertetett árnyaltabb felfogásokat, bár az igazi kérdéseket nyitva hagyja:

"Az ipar számos területén /ágában/ a termelés koncentrációjának, specializációjának, tömegszerűségének előnyei célszerűvé teszik olyan nagyvállalatok /vagy vállalati egyesülések, trösztök/ létrehozását, amelyek - különösen kis ország esetében - szervezetiileg monopolhelyzetben vannak, vagyis az adott termékeknek lényegében kizárólagos termelői az országban. A szocialista államnak elő kell mozdítania ezt a haladó jellegű folyamatot, ügyelve arra, hogy ne önkényesen, hanem a gazdasági fejlődés objektív törvényei szerint járjon el, ne teremtsen /bizonyos speciális kivételektől eltekintve/ hatóságilag biztosított kizárólagosságot és ne adjon vállalatoknak hatósági jogkört más vállalatokkal szemben. A vállalat szervezetiileg monopolista helyzete azonban a gazdaság szempontjából hátrányokkal is járhat, amennyiben elkényelmesedésre, a műszaki fejlesztés elhanyagolására, a vevők kiszolgáltatottságára, árfelhajtó törekvések érvényesülésére vezethet. A gazdasági mechanizmus reformjánál tehát törekedni kell mindazoknak az eszközöknek, versenyformáknak a biztosítására, amelyekkel e hátrányok kiküszöbölhetők, vagy legalábbis erősen csökkenthetők".^{57/}

A gyakorlati megoldásokból és a későbbi elméleti igényű megközelítésekben ez a differenciáltság azonban hiányzott.

A külkereskedelmi mechanizmussal kapcsolatos koncepcionális vita

A szocialista gazdaságirányítás nemzetközi irodalma alapján a nagyobb tévedés kockázata nélkül megállapítható, hogy a belső és a külső piac összekapcsolásának gondolata^{x/}, illetve ennek megvalósítása egyike a reform legoriginálisabb elemének. Ezen eszközrendszer kialakítása rengeteg elvi- és gyakorlati szempontokat felvető, érvényesítő vitával járt. Az Irányelvek többek között megállapítja, hogy az ország adottságai, az elért fejlettségi színvonala és a tudomány- és technika fejlődése "parancsolólag követeli meg mindazoknak az előnyöknek és lehetőségeknek a kihasználását, amelyeket a nemzetközi munkamegosztás, vagyis a tudomány és technika elért eredményeinek, az áruknak és szolgáltatásoknak a cseréje, a termelési kooperáció, a valutáris, hitel- és egyéb nemzetközi kapcsolatok nyújthatnak ...

... Az új gazdasági mechanizmusnak szerves kapcsolatot kell teremtenie a belső piac és a külföldi piacok között. Fokoznia kell a külső piaci impulzusok hatását a hazai termelésre, értékesítésre és fogyasztásra, az export és import struktúrájára".^{58/}

Ehelyütt éppen ezen összekapcsolódás egy lényeges elvi összefüggésével kapcsolatos vitára szeretnék kitérni. Ezt annál is

^{x/} Itt csak utalhatok arra, hogy emögött egy teljesen "ki nem hordott" gazdaságirányítási elképzelés állt. Az elképzelés megvalósult, amennyiben az objektív kényszer és a kedvező világpiaci konjunktúra a nyitás irányába vitte a gazdasági vezetést. Amiért a dolog csak félig tekinthető "kihordottnak" az nem más, mint az a tény, hogy a nyitás az akkori világpiaci széljárást uralkodó széljárásként tétélezte. Ez többek között elodáztá a szükséges szerkezeti változások megkeresését és ezzel összefüggésben az ország, egyáltalán a szocialista világ világ gazdasági pozíciójának tudományos igényű végiggondolását.

lényegesebbnek tartom, mivel a sok alaposan megvitatott szakmai részletkérdés /mint pl. a belföldi és világpiaci árak összekapcsolási lehetőségei, az egységes valutaszorzók átlag- vagy hatásráfordítási jellege, stb./ mellett nem került végiggondolásra az alapvető probléma: népgazdaságunk külgazdasági problémái alapvetően irányítási rendszer specifikusak-e vagy az okok mélyebbek, a tőkés világgazdaság szerkezetével vannak-e összefüggésben elsősorban.*

Ezen elvi kérdés megválaszolása több szempontból is fontos:

- A közvetlen kérdés - és ez a reform-munkálatok elindításának egyik fontos mozgatórugója volt - úgy szólt, és szól, hogy az ország folyó fizetési mérleg problémái rugalmas és liberális gazdaságirányítási rendszerrel hosszú távon megoldhatók-e?

- A másik, az előzővel összefüggő probléma a különböző külgazdasági relációk folyamatainak irányítása. A megoldandó kérdés az volt, hogy a három fő reláció /fejlett tőkés, fejlődő, KGST/ mennyiben követel egységes irányítási eszközrendszert, vagy eleve differenciált eszközökre van-e szükség?

- A kérdés legmélyén azonban az egész reformkonceptiót érintő dilemma van. Ha az új mechanizmus a piac hatásainak felhasználására alapoz, akkor nyilván a piac - különösen egy kis méretű, nyitott gazdaság esetében - nem lehet korlátozott, nemzetgazdasági keretek közé szorított.

*/ Ez a kérdésfeltevés természetesen nem zárja ki, hogy az irányítási rendszer változtatásával törekedjünk az adott mozgástér keretein belül minél optimálisabban kihasználni lehetőségeinket. Hogy mennyire fontos a kérdések végiggondolása, az adekvát megoldások keresése, jól bizonyítja az a tény, hogy a 70-es évek elején komolyan felmerült a forint konvertibilitásának megteremtése.

Ha a piac csak "Hegyeshalomtól Záhonyig tart", akkor értékeit szűkséggéppen korlátoztak, nem mennek végbe azok a kiegyenlítődési folyamatok, amelyeket jól ismerünk Marx műveiből. Így az érték - és ebből következően az árviszonyok szükségszerűen torzulnak. Ezen a felismerésen alapultak azok az elképzelések, amelyek a világpiaci árbázis megvalósítását szorgalmazták. A dilemma lényege, hogy a gazdaságirányítási rendszer melyik külpiac értékeit "fordítsa le" és milyen mértékben. Ez a terv és piac probléma egy új dimenzióját teszi láthatóvá. Míg a piac önszabályozó jellegét elismerő és valló felfogás álláspontja nyilván a külpiac értékeit viszonylag nyílt érvényesítését követeli meg, addig a tervezés aktív szerepét vallók ebben az összefüggésben egy aktív világ-gazdasági alkalmazkodás hívei, amely tudatosan vállalja vagy éppen nem vállalja a világpiaci hatásokat azoknak a népgazdaságra gyakorolt konkrét következményei függvényében. A szabályozott piaci, illetve az ideális szabályozott piaci koncepciónak adekvát világgazdaság-képe is van. Ezen elvont összefüggések rögtön gyakorlati értelmet nyernek, ha pl. az importverseny lehetőségeit, a komparatív előnyök érvényesíthetőségeit vizsgáljuk.

Az 1966-os reform-koncepció szándékát tekintve az önszabályozás talaján állt. Egyik vezető teoretikus a következőképpen jellemezte ezt:

"A gazdasági reform külkereskedelmi vonatkozásban is új helyzetet teremt. Ezen új helyzet lényege abban foglalható össze, hogy a belső értékviszonyokat és ösztönzési rendszert fokozatosan közelíteni kell a világpiaci értékviszonyokhoz és impulzusokhoz".^{59/} Majd később: "A bevezetésre kerülő gazdasági mechanizmus tehát biztosítja az export növelésének belső

feltételeit és közelíti egymáshoz a három piac /belső, KGST-országok, és a világpiac/ normáit, következményeit és hatásait".^{60/}

Ez szorosan összekapcsolódik azzal a felfogással, amelyet a MB a magáévá tett, amelynek lényege, hogy a gazdaságirányítási rendszer változása lehetővé teszi az állandósult egyensúlyzavarok megoldását. Nem indokolt tehát abból kiindulni, hogy devizális nehézségek vannak, mivel egy észszerűbb szabályozás ezt a helyzetet megszünteti.

Bognár József már többször idézett 1965 őszén elhangzott előadásában a várható pozitív hatások /a tartalékok felszabadulása, pótlólagos exportkapacitások jelentkezése/ mellett felhívta az új gazdaságirányítási rendszer működése bizonyos veszélyeire is a figyelmet.^{61/}

- a belföldi áralakulás az itteni értékesítést jövedelmezőbbé teheti, s ezzel potenciális exportkapacitás nem válik valóságos exporttá;

- az egységes devizaszorzó az export bizonyos részét veszteségessé teheti;

- az importigények megnövekedése nem biztos, hogy beindítja a többlet-import nyomán kialakuló többlet-export spirált;

- a belső piac működése növelheti a belföldi fogyasztás importigényét.

Míg Bognár e veszélyeket elsősorban az átmenet időszakára vonatkoztatja, addig Akar László a külkereskedelmi munkacsoport tagja benyújtott különvéleményében az általam vázolt elvi problémát és annak konkrét gyakorlati következményeit átfogóbban elemzi:

"Ugy vélem, az importtervek telteljesítése, fizetési mérlegünk egyensúlyi problémája rendkívül bonyolult kérdés és ebben nagyon sokféle ok játszik szerepet. Ilyennek gondolom: népgazdaságunk öröklött gazdasági szerkezetét. Lényegében fejlődő ország vagyunk, alapvetően saját erőforrásaink terhére történik a fejlesztés, az iparosítással egyidőben jelentős mértékben nőtt a lakosság életszínvonala is, és ezek együttesen, mint a világon minden más fejlődő országnál, krónikus eszközigényt és a fizetési mérleg egyensúly problémáit hozza magával; gazdaságpolitikánk nem vette mindig figyelembe népgazdaságunk nyílt jellegét, export és import érzékenységet.

Szerepe van továbbá az egyensúlyi problémákban a rossz gazdálkodásnak, vagy ha úgy tetszik a mechanizmus hibájának is.

Bizottságunk feladata az volt, hogy csak ez utóbbival foglalkozzék. Kritikai elemzésünk ennek kapcsán számos megállapítást tett. Magam részéről most a javaslati szakaszban látom azonban azt a hibát, amit csak az egy-siku, kiragadott elemzés jelenthet, arra gondolok ugyanis, hogy a gazdálkodásban ténylegesen meglévő fogyatékokat abszolutizáljuk és ezek kiküszöbölésétől szinte automatikusan az egyensúlyi helyzet helyreállítását várjuk".^{62/}

Amiért itt részletesebben idéztem az anyagot, annak oka az, hogy Akar világosan megfogalmazta az egyoldalú "mechanizmus szemlélet" veszélyeit. E felfogás rokon az előző fejezetben közölt Morva Tamás-féle állásponttal, aki a tervezés kérdésében vitatkozott ezzel a szemlélettel és mutatott rá az egyoldalú "mechanizmus szemlélet" veszélyeire.

A "Kiinduló irányelvek" "társadalmi" vitája

A KB 1965. novemberi ülése úgy döntött, hogy "a gazdaság-irányítási rendszer reformjának kiinduló irányelveit a párt-, a társadalmi és a tudományos szervek, a gazdasági vezető fórumok körében vitára bocsátja".^{63/} E döntés előkészítését a MB végezte. 1965. szeptember 23-i ülésén a következőket határozták:

"Javaslatot kell készíteni a Bizottság részére arról, hogy milyen körben kell vitákat szervezni a KB ülése után a Kiindulási Irányelvekről. A javaslat kidolgozásánál abból kell kiindulni, hogy a vitákat központilag irányítottan a párt- és szakszervezeti bizottságok megfelelő szintjén, tudományos és értelmiségi szervezetekben kell megrendezni".^{64/}

A dokumentum központi bizottsági elfogadása után a javaslat konkretizálódott:

"Az irányelvek különböző fórumokon történő megvitatásának programját /készíti a Propaganda Bizottság/ a Mechanizmus Bizottság legközelebbi ülésén meg kell tárgyalni.

A program jelölje meg a javasolt előadókat és a szükség szerint meghívandó szakembereket. A megyei és szakszervezeti aktívákat 1966. január 5 - február 6 között kívánatos lebonyolítani. Ezután kerüljön sor a minisztériumokban és egyébütt történő megvitatásra, beleértve a HNF-et is".^{65/}

Politikai Bizottsági döntés után 1966 januárjában elkezdődtek a viták. A rendelkezésre álló anyag lehetővé teszi, hogy betekintsünk a párt-, a gazdaságirányító-, egyes érdekképviselői szervek és a tudományos élet vezető szerveiben lefolytatott eszmecserékbe.

Az MSZMP különböző szerveiben zajlott viták

A források szerint az anyagot a megyei, illetve budapesti kerületi végrehajtó bizottságok kibővített ülésein, helyenként aktiva üléseken vitatták meg. A reform szükségességével általános volt az egyetértés. Az eszmecserékről készült összefoglaló anyagok tanúsága szerint - kevés kivételtől eltekintve - a hozzászólók a dolgot a praktikus oldalról közelítették meg. Az általános egyetértés mellett, számos bíráló ellenvélemény, kérdés és pontosítási javaslat hangzott el. Érdekes tény - és ez megkönnyíti az ismertetést -, hogy

a felvetések eléggé tipikusak.*/

A legnagyobb sullyal jelentkező probléma a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus összefüggéseinek az irányelvekben való elhanyagolásával és egyáltalán a gazdaságpolitikai koncepció hiányával kapcsolatos:

"Ismerve a KB által kiadott irányelveket, felvetődött az a kérdés, hogy a gazdaságirányítási rendszer megváltoztatásával kapcsolatban nem szorul-e felülvizsgálatra a párt gazdaságpolitikája. Mert elolvasva az anyagot, feltételezhető, hogy a párt gazdaságpolitikája is felülvizsgálatra szorul".^{66/}

"Egyes közgazdászok nyilatkozataiból arra lehet következtetni, hogy a gyakorlati gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus problémáinak kidolgozása nincs eléggé összehangolva. Több felszólaló rámutatott az ebből származó veszélyekre. Némely közgazdász azt hangsúlyozza, hogy az új gazdasági mechanizmus csak meghatározott gazdaságpolitikai feltételek mellett működhet jól, viszont nem látható, hogy ezek a feltételek biztosítva lesznek-e?"^{67/}

A véleményeket összesítő írásos anyagok szinte mindegyike fölveti, hogy a politikai rendszer oly fontos elemei, mint a párt és a szakszervezetek szerepe a kiinduló irányelvekben nem került tisztázásra. Voltak olyan vélemények, amelyek szerint a párt szerepének kidolgozásába a párttagságot is be kellene vonni. Tisztázatlannak ítélték a felügyelő bizottságok szerepét, kidolgozatlannak a szervezeti kérdéseket. Voltak, akik az ágazati irányító szervek ellenállására mutattak rá:

"A reform gyakorlati végigvitelének egyik elsőrendű akadályozó tényezőjét a központi állami apparátusok ... ellenállásában látják a felszólalók ... Ha fent

*/ Ezen általános jellemzők a többi, a következőkben ismertetésre kerülő anyagra is érvényesek.

ehhez nem nyulnak, a reform egyik alaptétele, a helyi önállóság kerül veszélybe."68/

Ezzel összefüggésben felvetették az adminisztratív apparátusok leépítése szükségességét és utaltak arra a veszélyre, hogy a tervbürokráciát egy pénzügyi és bankbürokrácia válthatja fel.

A pártszervezetek vitájában nagy hangsúlyt kaptak azok az aggodalmak, amelyek az új mechanizmus várható negatív hatásaival voltak kapcsolatosak. A munkanélküliség, az infláció veszélye, az elért ellátási színvonal megőrzésének feltétlen szükségessége merült föl a leggyakrabban. Kételyek kaptak hangot a központi akarat érvényesülésére, érvényesíthetőségére vonatkozóan. Felvetették több helyen azt is, hogy a tervezett új irányítási rendszer nem differenciál eléggé az ágazatok és a vállalatok eltérő műszaki színvonala szerint. Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni, hogy elsősorban elméleti-ideológiai jellegű ellenvetések is felmerültek:

"Miért nem szerepelnek az irányelvekben ott említett közgazdasági kategóriák negatív oldalai? Pl. válság, munkanélküliség, infláció".69/

"A felszólalók egy része hiányolta, hogy az anyagból nem tűnik ki világosan; a szocialista gazdaság fejlődése során sokféle és változó módszereket és eszközöket használ az irányításban, így a következőkben nagyobb mértékben használja fel az áru- és pénzviszonyokat, illetve értéktörvényt, ez azonban a gazdasági fejlődés meggyorsítására és nem valamiféle kapitalisztikus vonások erősítésére szolgál".70/

Az érdekképviselői szervek véleménye

A SZÖVOSZ által benyújtott véleményben felmerült a gazdaságpolitika, a párt, a szakszervezetek helyének, szerepének nem kielégítő tisztázottsága. Érdekes volt annak felvetése, hogy a reformot sokan csodaszernek tekintik, és attól

- indokolatlanul - sokat várnak. "Erre való tekintettel helyesebb volna, magában az irányelvekben megmondani, hogy a problémák egyik napról a másikra való megszüntetését a reformtól várni nem lehet".^{71/}

Ugyanez az anyag érdekes kérdésként veti fel, hogy "az irányelvek nem foglal állást tekintetben, hogy az állam és a szövetkezeti csoporttulajdon jelenlegi aránya véglegesnek tekinthető-e, nincs-e olyan terület, ahol a szövetkezeti forma alkalmasabbnak mutatkozik, mint az állami. Különös tekintettel a szövetkezésnek mint a társadalmi öngazgatásnak egyik formájára".^{72/}

A legnagyobb súlya - az érdekképviselői szervek között - nyilván a SZOT elnöksége véleményének volt. A már említett problémákon /gazdaságpolitika, életszínvonalpolitika, teljes foglalkoztatottság védelme, szervezeti ügyek tisztázatlansága, felügyelő bizottságok/ túl két dolgot érdemes kiemelni az általuk készített anyagból.

Felvetődött egyrészt, hogy a differenciáltabb és hatékonyabb irányítás érdekében, a gazdaság tényleges működési sajátosságainak megfelelően helyes volna bizonyos alapanyagtermelő és kommunális ágazatok kivonása a nyereségérdekeltség főszabálya alól.

A másik felvetés - ezt idézni is érdemes - a reform tömegbázisa kérdéséhez kapcsolható. A Kiindulási Irányelvek életszínvonal-politikai fejezete a következőképpen fogalmaz:

"A rétegenkénti jövedelemelosztás központi szabályozásánál az egyik irányelv legyen, hogy társadalmunk két alapvető osztályának, a munkásosztálynak és a parasztságnak az életviszonyai úgy alakuljanak, hogy eközben a parasztság életszínvonala fokozatosan közelítsen a munkásosztályéhoz".^{73/}

A SZOT Elnökség a kérdést a következőképpen vetette fel:

"A tömegek felé a reformintézkedéseket úgy lehet eredményesen indokolni és magyarázni, ha az új gazdaság-irányítási rendszer szükségességét a munkásosztály, a dolgozó tömegek oldaláról világítjuk meg".^{74/}

Ez gyakorlatilag az életszínvonal hosszú távu emelése feltételei megteremtését jelenti. Az életszínvonalpolitikával kapcsolatban az anyag a következőképpen fogalmazott:

"Megítélésünk szerint csak a munkásosztály életszínvonalának emelésével együtt kerülhet sor a parasztság reáljövedelmének növelésére. A két osztály jövedelem arányainak közelítésére politikailag más megoldás nem választható. Ezért a nivellációt, a nemzeti jövedelem növekedésének ütemét figyelembe véve csak hosszabb időszak alatt célszerűes lehetséges megvalósítani".^{75/}

Az államigazgatási szervekben lefolyt vitákról

Az előbbieknél változatosabb képet mutatnak e viták. Ez érthető, hiszen óhatatlanul több szakelem került a véleményekbe. Az sem elhanyagolható, hogy e szféra bizonyos része - joggal - bizonytalanul érezte magát az adott helyzetben. E szférában a viták kereténél a főhatóságok kollégiumai és párt végrehajtó bizottságai együttes ülései szolgáltak. Az előbbieken már ismertetett - és szinte kivétel nélkül itt is előkerült - vélemények mellett néhány markáns felvetés típus jelent itt meg. A minisztériumok egy része a vitát saját - vélt vagy valódi - érdekeinek képviselőjére is felhasználta. Talán két legtipikusabb eset a KKM anyaga, amely az egységes, nyilván saját felügyeletű külkereskedelmi hatáskör megteremtését szorgalmazta és az Élelmezésügyi Minisztérium anyaga. Ez utóbbi gyakorlatilag a feldolgozó és értékesítési tevékenységnek a termelőszövetkezetekhez való decentralizálása ellen szólt.

E szférában lezajlott vitákon több helyen felmerült a monopólium és a verseny kérdése.

Szóba kerültek alapvető koncepcionális kérdések is. Péter György a KSH elnöke például a tervezés aktív szerepére hivta fel a figyelmet:

"A javasolt reform közvetlen gazdasági kapcsolatba hozza a felhasználót a termelővel, a vevőt az eladóval. Csakis ez a módszer biztosítja a szükségletek legjobb kielégítését. Nem lehet általában szükségletekről beszélni. A szükségleteket rangsorolni kell... Ebben van a gazdálkodás lényege: azt eldönteni, hogy milyen termékekre, beruházásra, importra, stb. van leginkább szükség".^{76/}

Ugyanezen a vitán a hozzászólók általában helyeselték a nyereségérdekeltség bevezetését, de "ugyanakkor hangsúlyozták, hogy nem szabad a nyereség jelentőségét tulbecsülni, fetisizálni. A nyereség ugyanis abból is adódhat, hogy rendkívül nagy az egyes ágazatok értékesítési adottságai, és egyes vállalatok technikai színvonala közötti különbség".^{77/}

A KGM és a NIM a kiinduló irányelvek nem kellő elvi megalapozottságára hívták fel a figyelmet:

"Az irányelvekkel kapcsolatban elhangzott olyan kifogás, hogy kevés az elméleti alátámasztás, s ami van gyakran homályos, sok a feltételezés, absztrakció".^{78/}
"Az értéktörvénynek a szocialista gazdálkodásban való érvényesülése és ennek a központi irányítással való összefüggése - az anyagból is kitűnően - elméletileg, politikai gazdaságtanilag nem kellően kidolgozott. Joggal merül fel tehát az a probléma, szabad-e a közeljövőben a piaci kapcsolatoknak elsődleges szerepet tulajdonítani?"^{79/}

Ez utóbbi vélemények nemcsak arra jelentenek bizonyítékot, hogy "az üléspont meghatározza az álláspontot". E vélemények mutatják azt is - és ezt a következő anyagok is bizonyítani fogják -, hogy a vitatott anyag elméletileg nem konzisztens,

többféle értelmezése lehetséges. Ez részben kompromisszumos jellegét, részben kiérleletlenségét tükrözi.

Végül érdemes a KGM azon véleményét idézni, amelyben a reform előkészítésének módját tették kifogás tárgyává:

"Nem helyeselhető az a megoldás, hogy szűkkörű viták után születessenek döntések és csak azt követően kerüljön sor széles körben lényegében - vita helyett - ismertetésre".^{80/}

A tudományos szféra vitái

Az MTA Közgyűlésén 1965. november 24-én tárgyalta a mechanizmus elvi problémáit. Az ülésen Bognár József előadásához^{*}/ négy korreferátummal csatlakozott Kiss Árpád, Erdei Ferenc, Lévai András és Vajda Imre.

Kiss Árpád mondanivalójából érdemes kiemelni azt a gondolatot, hogy TTF hatásai alól a magyar népgazdaság sem vonhatja ki magát. A változások alapvetőek és hosszú távúak, amelyek meghatározzák lehetséges fejlődésünket is. "Ha a növekedési célok megállapításánál e célok eléréséhez szükséges anyagi és szellemi erőforrások tervszerű kialakításával nem gondoskodunk jó előre a tudományos technikai haladás nyomán szükségszerűen bekövetkező változásokhoz való alkalmazkodás feltételeiről, akkor a közvetett szabályozás rendszerével sem tudjuk gazdasági tevékenységünket hosszabb távon a társadalmi célok teljes értékű megvalósítására orientálni".^{81/}

Vajda Imre nagy nyomatékkal huzta alá, hogy a nemzetközi munkamegosztás súlypontja mindinkább az ipari termelésen belüli munkamegosztásra tolódott át. E két gondolat kiemelését

^{*}/ Az előadás megegyezik a Közgazdasági Társaságban elmondott referátummal.

azért tartom fontosnak, mert olyan problémák felvetését jelentik, amelyeket az új irányítási rendszer /sem/ tudott mindmáig megoldani.

Az MSZMP KB felkérésére a különböző egyetemek és az MTA 1966 februárjában vitatták meg a kiinduló irányelveket. A Közgazdaságtudományi Egyetem, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, a Budapesti Műszaki Egyetem, a Mezőgazdasági Ökonomiei és Üzemszervezési Bizottság, az MTA Közgazdasági Bizottsága és a Közgazdasági Társaság Választmányának együttes ülése után az MTA Elnöksége kibővített ülésen tárgyalta meg a dokumentumokat. Ezen eszmecseréken felmerült rendkívül sok gondolat összefoglalására nincs mód. Kézenfekvő azonban, hogy ismertessem azokat az elméleti jellegű felvetéseket, amelyek a reformmal való elvi egyetértés mellett, néhány alapkérdés tisztázatlanságát is bizonyították.

- Az egyik ilyen a terv és piac viszonya. E témakörben többféle vélemény hangzott el, amiből kitűnt, hogy van még mit tisztázni a kérdés körül. A Közgazdasági Intézet vitáján a problémák súlya világosan megmutatkozott:

"Mi fogja biztosítani, hogy a gazdasági eszközök valóban a központi elgondolások érvényesülése irányában hassanak? Felvetették például, hogy nem világos a vállalatoknak a népgazdaság egész szervezetével való kapcsolata: hogyan illeszkedik be a viszonylag nagy önállósággal tevékenykedő vállalatok működése a népgazdasági célok megvalósításának irányvonalába. Mikor a tervlebontás és a tervutasítás helyébe az önálló egyéni és kollektív kezdeményezés lép, akkor a mechanizmus nem egyszerűen közvetít, hanem bizonyos feladatokat át is vesz a gazdasági vezetéstől.

A mechanizmusnak van bizonyos önmozgása, a saját törvényei szerint működik, s ez a működése esetenként összeütközésbe kerülhet a gazdaságpolitikával. Az új mechanizmusnak kell tehát olyan szabályozóinak lennie /illetőleg e szabályokat részletesebben ki kell munkálni/, amelyek az esetleg helyenként és időnként felmerülő feszültségeket, problémákat megoldják.

- Egy másik hozzászóló szerint azok az aggályok - hogy ti. hogyan lesz a központi akaratból végül is vállalati tevékenység - azért jogosak, mert az irányelvek a változás legfontosabb lényegét az áru- és pénzviszonyok kiszélesítésében jelöli meg és nem mondja ki világosan, hogy itt a központi irányításnak és az önálló vállalati gazdálkodásnak az egységéről van szó".^{82/}

- Sok szó esett az árszinvonal-alakulás, az infláció kérdéséről is. A vélemények e kérdés körül is sokfélék voltak. Az egység megmutatkozott abban, hogy az inflációs tendenciák létét, hatását mindenki elismerte. A vita részben az okok megítélése, de még inkább akörül alakult ki, hogy mennyire kell, mennyire ésszerű az inflációt vállalni. Többen hangoztatták, hogy mivel az infláció hatásában káros, az irányítási rendszert úgy kell kialakítani, hogy az pótlólagos inflációt ne gerjesszen.

- A mezőgazdasági bizottság üléséről két - egymással összefüggő - probléma érdemel kiemelést. Egyfelől sokan rámutattak arra, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a vállalatszerű gazdálkodás megteremtése nehéz, ellentmondásos feladat. Ez a tsz-ek belső viszonyainak átrendezését igényli oly módon, hogy ez ne gyengítse, sőt inkább erősítse az öngazgatási jegyeket. Felvetődött másfelől az az igény, hogy a tsz-ek kiegészítő tevékenységét ne egyszerűen megtűrt, a gyenge adottságu üzemeket kiegészítő eszközként értelmezzék, hanem népgazdaságilag szükséges tevékenységként. A mezőgazdasági termékek helyi feldolgozása és önálló forgalmazása - hangzott el - az élelmiszertermelést népgazdasági szinten optimálisabbá teheti.

Az Akadémia kibővített elnökségi ülésén vitaindítót Friss István, korreferátumot Erdei Ferenc, Vajda Imre, Cukor György tartottak. E vitán fölmerült kérdések közül csak egyre

térek ki. Hegedüs András hozzászólásában többek között a következőket vetette fel: "A mostani irányítási, tervezési és árrendszerünk tulajdonképpen tolerálja az elmaradottságot és azt beterveztük. Ha valamilyen termék önköltsége magas volt, akkor csak el kellett érni, hogy ez a magas önköltség az árban realizálódjék és természetesnek is vette társadalmunk, hogy ezt realizálta az árban. Az új irányítási rendszerben ettől térünk általában el. Ez rendkívül fontos, nagyon meggyorsíthatja egész népgazdaságunk dinamizálását. Ez azonban természetesen a problémák egész sorát veti fel. Az új irányítási rendszert legkülönbözőbb oldalakról érik majd támadások. Kétirányú támadásra kell számítani előre: az egyik, amely az elmaradott vállalatoknál toleráltatni akarja az elmaradást. Teljesen érthető, reális törekvése lesz ez bizonyos típusú vállalatoknak. A másik az az aggodalom, hogy vajon a jól funkcionáló vállalatoknál helyes-e, hogy nagyobb nyereség akkumulálódik, nem kell-e azt elvonni, nem kellene-e megakadályozni, hogy ilyen vállalatokhoz menjenek a jó szakemberek".⁸³

E szavak látnokinak tűnnek, hiszen a felvetett, "megjósolt" feszültségek léteztek, léteznek. Amikor mégis azt állítom, hogy a probléma megfogalmazása csak a felszín, akkor arra gondolok, hogy itt a gazdaság szerkezetének lényeges, valódi és nehezen megszüntethető belső ellentmondása az, amit a "jó" és "rossz" vállalatok ellentétével sokan azóta is aposztrofálnak. Az eltérő szektorális és vállalati technikai fejlettség minden gazdaság normális jelensége. A probléma lényege tehát nem az, hogy a jó irányítási modellre ellentmondásos és retrográd reakciók várhatók. A lényeg az, hogy a normatív modell nem alkalmas e probléma kezelésére. E kezelés természe-

tesen nem egyszerően az elmaradottság tolerálását kell jelentse^{x/}, hanem olyan aktív irányítási magatartást, amely folyamatosan oldja e belső ellentmondásokat.

^{x/} Ilyen gyakorlat természetesen volt az elmúlt husz év gazdaságirányítási gyakorlatában.

VI. fejezet

Egy politikai és szervezeti reform körvonalai =====

Közismert, hogy végülis az 1966-os reformkoncepció a politikai rendszer és a gazdaságirányítási szervezet működésében alapvető változást nem hozott. Ennek következményei az elmúlt husz év folyamán megmutatkoztak. E fejezetben arra vállalkozom, hogy a rendelkezésre álló anyagok alapján áttekintsem az e téren elindult munkálatokat, azok irányait, majd e munka elhalását. Hangsúlyozni szeretném azt, hogy e fejezet - a dolgozat egészéhez képest méginkább adalék jellegű. Miért tartom fontosnak a még közel sem teljes kép felvázolását? Az ok egyrészt az, hogy bemutassam azokat a markáns elképzeléseket, amelyek ebben az időszakban is felismerték, hogy önmagában életképtelen és féloldalas egy közgazdasági reform. A másik ok az, hogy az 1984-es szervezetrendszeri reform nagyban támaszkodhatott ezen időszak eredményére, így érdemes megismerni ezeket.

Az ÁGB 1964. július 21-i határozata egyértelműen a gazdasági mechanizmus és szervezet felülvizsgálatáról beszélt. "Maguknak a vizsgálandó problémáknak a felsorolása szintén félreérthetetlenül kétféle típusú témákat tartalmaz:

- olyanokat, amelyek a szocialista népgazdaság szervezeti felépítésére, gazdasági intézményeink típusára vonatkoznak /a vállalatok és az irányító szervek típusai, a társadalmi szektorok/;

- és olyanokat, amelyek a szűkebb értelemben vett gazdasági mechanizmusra /tervezés, árak, munkadijazás-anyagi

érdekeltség, anyag- és munkaerő-gazdálkodás vonatkoznak".^{1/}

Az 1965 januárjában létrehozott 11 munkacsoport egyike volt a Hegedüs András /ebben az időben az MTA Szociológiai Kutatócsoport igazgatója/ vezette munkacsoport, amely elnevezése "A dolgozók bevonása az irányításba" volt.* / A munkacsoport létrehozásának célja - és ezt megerősítik Benke Valéria és Jandek Géza visszaemlékezései - hogy az a reform gazdaságon kívüli, mai szóhasználattal élve, társadalmi összefüggéseivel foglalkozzon. A munkacsoport által készített, a MB 1965. február 25-i ülésére benyújtott "Tervezet"-ben a következőket olvashatjuk:

"A feladat értelmezése: A dolgozók gazdaságirányítási funkcióba való bevonásának problematikája nem korlátozódik az ipari vállalatokra, bár ez az alapvető kiindulópont, hanem magában foglalja a vállalati szintet meghaladó, illetve ezekből a keretektől kilépő /pl. tanácsi/ gazdasági döntéseket is. Több szempontból sem lenne célszerű a feladatokat a vállalati problematikára korlátozni, részint mert így nagyon fontos lehetséges megoldási módok figyelmen kívül maradhatnak, részint mert a vállalat nem vizsgálható attól a szervezeti rendszertől elszakítva, amelyben működik".^{3/}

Ugyanez az anyag a következő problémakörök kidolgozását javasolta, megjelölve a kidolgozásért felelős bizottsági tagot is:

1/ A dolgozók politikai-közgazdasági tudatának fejlődése. /Benke Valéria/

2/ A dolgozók tájékoztatása az egyes gyakorlati intézkedésekről és döntésekről. /Hegedüs András/

3/ A fontosabb vállalati döntési folyamatok elemzése a dolgozók irányítási rendszerbe való bevonása szemszögéből. /Szecskő Tamás/

* / A munkacsoport tagjai a következők voltak:

Bakos Zsigmond	az MSZMP VI.ker.Bizottsága első titkára
Benke Valéria	a Társadalmi Szemle főszerkesztője
Erdei Ferenc	a Hazafias Népfront főtitkára
Jandek Géza	SZOT főosztályvezetője
Molnár Géza	a Csepel Művek MSZMP Bizottsága titkára
Páles Gyula	a KNEB elnökhelyettese
Schmidt Péter	MTA Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársa
Sós Vilmos	MTA Filozófiai Intézet tudományos munkatársa
Szecskő Tamás	MTV főmunkatársa. ^{2/}

4/ A vállalati szakszervezeti szervek hatásköre és működése és a dolgozók vállalati irányításba való bevonásának egyéb problémái. /Jandek Géza - Molnár Géza/

5/ A termelési értekezletek munkájának értékelése és a dolgozók irányításba való bevonásának problémái műhelyszinten. /Jandek Géza - Molnár Géza/

6/ A termelőszövetkezeti demokrácia speciális problémái. /Erdei Ferenc/

7/ A bejelentések különböző típusai, mint a gazdasági ellenőrzés módszerei. /Páles Gyula/

8/ A népi ellenőrzés rendszere, mint a dolgozóknak a gazdaság irányítása ellenőrzésébe való bevonásának módja. /Páles Gyula/

9/ A vállalatok vezetői állományának összetétele és a kiválasztás problémái. /Bakos Zsigmond - Sós Vilmos/

10/ A dolgozók gazdasági irányításba és ellenőrzésébe való bevonásának jogi előírásai a különböző szocialista országokban. /Schmidt Péter/

A MB ülése néhány kiegészítő megjegyzéssel elfogadta a dokumentumot. Fontosnak tartotta a testület annak hangsúlyozását is, hogy a munka célja a bürokrácia gyökereinek, a demokratizmus formálissá válása okainak feltérképezése. Elengedhetetlennek ítélte továbbá a vállalati és tanácsi szintű gazdasági döntések vizsgálatát. A programban megjelölt témák keretében a párt és a KISZ szerepét csak vállalati szinten tartották szükségesnek vizsgálni. "Külön pontként célszerű előirányozni a jugoszláv "önigazgatás"-i tapasztalatok megvizsgálását és értékelését".^{4/} - fejeződik be az ülésről készült feljegyzés.

A reformmunkálatok komplex - tehát a politikai és gazdasági folyamatok összefüggéseit vizsgáló - irányultságát a többi munkacsoport előzetes témavázlatai és munkatervei is tükrözik. Példaként a Tervezési munkacsoport munkaterv-vázlatából idézek:

E szerint a munkacsoportnak vizsgálni kell, hogy "milyen összefüggés van a tervet érintő kérdésekben /pl. ágazati fejlesztési kérdések/ a tervezési munkafolyamaton kívül hozott felsőszintű gazdasági döntések, s a tervezés során hozott gazdasági döntések között? A népgazdasági szintű gazdasági döntések /végleges tervjavaslatok egyeztető tárgyalásai, a GB határozatok, tervkonzultációs tárgyalások/ megalapozottsága a döntések mely csoportjában tekinthető kielégítőnek és

melyekben nem, mik a hiányosságok megnyilvánulási formái és fő okai? Miért kerül egy kérdés sokszor tárgyalásra? ...

... Mennyiben és miért gátolja a tervezési rendszerünk a folyamatosan felmerülő, a gazdaságpolitikának megfelelő helyes elgondolások figyelembevételét, megvalósulását? Biztosítja-e a tervezés és gazdálkodás rendje a horizontális szervek megfelelő kooperációját?"^{5/}

A Hegedüs-bizottságban folyó munkálatok - az adott időszakban szinte példa nélkül álló esetként megjelenő - külső jelzése volt az a vitasorozat, amelyet az Élet és Irodalom című hetilap 1965 januárjában indított és ugyanezen év júniusáig tartott. A sorozat címe "Vita a munkáról" volt. A vitában, amely Erdei Ferenc vitaindítójával^{6/} kezdődött, a sok hozzászóló között ott találhatunk többeket a Hegedüs-bizottság tagjai közül. Hozzászóltak írók, munkások és más foglalkozási ágak képviselői is. Két ankétot is rendeztek ezen időszakban a témáról. /A Csepel Vas- és Fémművekben, illetve Aszódon/. A sorozat alkalmas keret volt a lap olvasóin keresztül a reform gondolatának a társadalmi közvéleménybe való "becsempészéséhez". A vita ismertetése szétfeszítené a tanulmány kereteit, ezért csak a munkabizottság tagjainak hozzászólásaira térek ki, mivel ez segítség lehet a csoporton belüli viták feltérképezéséhez.

Erdei Ferenc vitaindítójában négy, egymással összefüggő kérdés megvitatását javasolta. Ezek:

- a munka általános társadalmi megbecsülése;
- a fizikai munka megítélése;
- az anyagi érdekeltség és az erkölcsi ösztönzők összefüggése;
- az elidegenedés problémája.^{7/} Ez utóbbival kapcsolatban a következőket vetette fel:

"Vajon az elidegenedésre vonatkozó általános történeti tendencia felment-e bennünket az alól, hogy az állami vállalatok és szövetkezeti vállalati keretei között felismerjük a konkrétan jelentkező elidegenedési tendenciákat és céltudatosan keressük a feloldásukhoz vezető hatékony és reális utakat-módokat?"^{8/}

A kérdésre a cikk egésze nemleges választ adott. Vizsgálja ennek kapcsán a főbb foglalkozási csoportok szempontjából a felmerülő szerinte fontos kérdéseket. A munkásosztállal kapcsolatban szerinte a legfontosabb kérdés, hogy:

"milyen üzemvezetési és munkaszervezési, díjazási és ösztönzési módszereket kell kifejlesztenünk ipari, építőipari, közlekedési és kereskedelmi vállalatainkban, milyen normákat alkalmazzunk a munkahelyen kívül végzett munkára, s milyen érdekeltséget, felelősségérzetet és társadalmi megbecsülést tudunk ténylegesen megvalósítani az alkalmazott fizikai dolgozók számára üzemben belül és kívül?"^{9/}

A termelőszövetkezeti parasztsággal kapcsolatban a szövetkezeten belüli érdekeltségi viszonyok erősítését /munkadíjazás, szövetkezeti demokrácia, háztáji tevékenység/ és e mellett a szövetkezetek technikai fejlettségét, üzemi szervezettségét elősegítő eszközöket kell vizsgálni.

Az önálló kisárutermelők vonatkozásában, akik munkájára szükség van, a kérdés lényege az, hogy a gazdaságban milyen mértékben van rájuk szükség. Ugyanígy merül föl a kérdés az adott korban a bürokrácia fő forrásának tekintett adminisztratív irodai dolgozók vonatkozásában is.

Az államigazgatási és gazdasági vezetők szempontjából a kérdés úgy merül fel, hogy megfelelőek-e irányítási módszereink és mennyire jó a vezetők kiválasztása.

A műszaki irányítók és szakalkalmazottak szempontjából a munkájukat akadályozó bürokratikus akadályok leküzdésének mikéntjét, a felelősségvállalást, az alkotó légkör megteremtését

fogalmazta meg megoldandó problémaként.

A megközelítés módja két szempontból érdekes. Egyrészt a fő foglalkozási ágak szerinti differenciálás kísérlete egy reális vizsgálódás lehetőségét sejteti. Másrészt fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a reformmunkálatok során ennyire explicit módon nem merült fel a reform társadalmi bázisának kérdése.

Hegedüs András - aki rögtön másodikként szólt a vitában - mondanivalójának lényege, hogy a fő kérdés a tulajdonviszonyok továbbfejlesztése. Erdei - az ő megítélése szerint - helytelenül a nevelésre, a tudati viszonyok fejlesztésére helyezi a hangsúlyt. A tulajdon továbbfejlesztéséről a következőket olvashatjuk:

"Ennek a tényezőnek a jelentőségét csak az becsüli le, aki a tulajdonviszonyokban csak jogi formákat lát, s nem ténylegesen létező társadalmi viszonyokat, s aki a gyárak államosítását ilyen alapon nem a tulajdonviszonyok szocialista fejlődése kezdetének tekinti, hanem - legalábbis az ipar területén - teljes megvalósításának. Talán legfontosabb ebből a szempontból a dolgozók egyre szélesebb rétegeinek bevonása a gazdaságirányításba és ellenőrzésbe."10/

Látható tehát, hogy a munka kezdeti szakaszában felmerült egy széles körű tulajdoni reform koncepciója. A reform irányelvei és gyakorlati megvalósítása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek esetében az önigazgatás és a vállalatszerű gazdálkodás kereteinek és tartalmának megvalósításával tulajdoni reformot jelentettek. Az ipar területén azonban végül is nem történt döntő változás. Érzékelni lehet különböző jelekből,*/ hogy

*/ Pl., hogy Hegedüs A. - Schmidt P. a MB felkérésére tanulmányt készítettek a jugoszláv önigazgatás tapasztalatairól. A Kiinduló Irányelvek véglegesítése során fölmerült e szisztémához való viszony kérdése.

ebben az időben az elképzelések között helyet kapott a jugoszláv öngazgatási rendszer kiterjesztése az iparra is. A Hegedüs-munkacsoport anyagai nem tartalmazták egy ilyen irányu elmozdulás tervét.

Az Élet és Irodalom hasábjain folyó vitában Bakos Zsigmond^{11/} azt hangsúlyozta, hogy a mechanizmus változtatása önmagában kevés. Szükségesnek tartotta a gazdasági vezetés színvonalának ezzel párhuzamosan történő emelését is.

Erdei vitazáró cikke már jól tükrözi a témával kapcsolatos döntés lényegét, a széles körű tulajdoni reform elvetését, amikor azt írta, hogy a vita nem adott új programot, hanem alátámasztotta a párt- és állami programot. A három legfőbb tennivaló - Erdei szerint - a szocialista tervgazdálkodás mechanizmusának javítása, a munkaügyi jogi szabályozás továbbfejlesztése, a tudatformálás erősítése.^{12/}

Egy tulajdoni reform körvonalai

A Hegedüs-munkacsoport koncepciójának jellemzését - amely korántsem tekinthető koherensnek - több írás alapján rekonstruálom.^{13/} Az elképzelés lényegét jól kifejezi annak a cikknek a címe /Optimalizálás és humanizálás/, és gondolatmagva, amelyet 1965 márciusában a Valóság hasábjain publikált a munkacsoport vezetője, és amelyben a csoport által benyújtott kritikai elemző tanulmány jónéhány megállapítása fellelhető. A cikk kiindulópontja az, hogy az állam, mint elkülönült közhatalom az elidegenedettség bizonyos jegyeit

viseli. Ezen az alapon a gazdasági reform kettős feladatot kell, hogy betöltsön. Egyfelől meg kell teremtenie az optimális gazdasági működés feltételeit. Ezt azonban az adott helyzetben nem lehet praxeológiai feladatként megoldani, mivel a társadalom tagolt, ahol a "társadalmi érdek felismerése is - legalábbis a fejlődés mai szakaszában - tulajdonképpen nem más, mint különböző társadalmi rétegek érdekét kifejező vélemények ütközéseinek terméke".^{14/} Ezzel szorosan összefügg az irányítási rendszer humanizálásának feladata, amely a döntésekben való társadalmi részvételt és a társadalom tagjai alkotó energiájának kibontakoztatási lehetőséget, az államnak /pontosabban az igazgatásnak/ a társadalom tagjai által való ellenőrzését jelenti. Hosszasan elemzi a szakszerűség és a demokratizmus lehetséges ütközési pontjait és arra a következtetésre jut - azt gondolom elvileg helyesen -, hogy a reform csak akkor lehet sikeres, ha a két szempontot egyszerre, egymást erősítő módon sikerül összeegyeztetni.^{15/}

A Hegedüs által kifejtett tételek - bár a probléma felvetésével, a megoldás irányainak keresésével egyetértek - két ponton bírálhatók:

- Az elidegenedettség tényét egyoldaluan az állam működésére szűkíti le, nem utal elég sulylyal arra, hogy ennek alapja a gazdaság adott fejlettségében található meg. Ezzel a helytelen exponálással megteremtődik az elvi alapja annak a tézisnek, amely a vizsgált cikkben is előfordul szórványosan, hogy a politika gyüri maga alá a gazdaságot, hogy a politika tulsulyossá vált. Ebből logikailag következik az a későbbiekben megfogalmazott álláspont, hogy a reform lényege

a piac működését gátló akadályok eltakarítása.^{x/} Nem tagadva a tulállamosítás és a bürokratikus tendenciák tényét, a tervutasításos gazdaságirányítási rendszer működésében a kérdés lényegét nem a teljes piacositásban látom, hanem a gazdaság jellegének megfelelő differentiált és így hatékony központi irányítás és a helyi önállóság kombinációjának kialakításában.

- A másik - az előbbiekkal összefüggő - probléma, hogy a kérdést nem differentiáltan vizsgálja. Nem veszi figyelembe - a később ismertetésre kerülő javaslatokban sem -, hogy a termelőerők eltérő fejlettsége miatt a különböző gazdasági területek társadalmasodottsága eltérő, így maga a társadalmi kontroll lehetősége és lehetséges intézményei különbözők.

Erdei Ferenc a kérdést árnyaltabban kezeli: A MB felkérésére írt tanulmányában több egymással összefüggő kérdést vet fel:

- Felveti, hogy az adott feltételek mellett a szövetkezetek nem alkalmasak-e egy sor területen, nem lennének-e optimálisabb keretek a gazdasági feladatok megoldására?

"népgazdaságunk adott viszonyai között, a szocialista fejlődés következő időszakában nem alkalmas-e a szövetkezeti szektor nagyobb feladatokra a termelés, a kereskedelem és a szolgáltatások egyes területein, s hogy nincsenek-e kiaknázatlan tartalékaink a szövetkezetek fejlesztésében?"^{16/}

- Másodsorban a vállalati szervezet megváltoztatásának kérdését veti föl oly formán, hogy az állami vállalatok esetében az egyszemélyi felelős vezetés merevségeinek lazítása szükséges. Ezt a párt- és szakszervezeti szervektől független

^{x/} Ezt kifejti később a "Gazdasági reformok és a szocialista társadalmakban kialakult gazdálkodási rendszer alaptípusai" c. cikkében. Ld. Közgazdasági Szemle, 1970. 5.sz.

testület és a vállalati igazgató közötti hatáskör megosztással gondolta megoldhatónak.

A szövetkezetek esetében azok vezetői, testületei hatáskörének reális kialakítása és az egyéni vezetők felelősségének erősítése szükséges.

- Az állami gazdaságirányítási szervezet fejlesztésével kapcsolatban a szocialista állam közhatalmi-hatósági, illetve tulajdonosi-rendelkezési funkcióinak egészségtelen egybeolvadását, illetve azok elválasztása szükségességét vetette fel. Az ágazati minisztériumok az általuk igazgatott területek igazgatási és /az akkori helyzetben/ szükségszerűen érdekképviselői szervei. Ilyen módon a felügyeleti hatáskörükbe nem tartozó területeket, a tanácsi és szövetkezeti ipart nem sajátukként kezelik és így képtelenek országos, általános gazdaságpolitikai funkció ellátására. Javaslatai lényege az igazgatási és tulajdonosi funkciók szervezeti elválasztása e minisztériumoknál.

Fontosnak tartotta továbbá, "hogy - legalábbis kísérleti jelleggel - az igazgatási szervek mellett, szakértői és képviselői tagokból álló testületek működjenek, amelyek mint független és az össznépi tulajdon képviselőjében eljáró szervek véleményezzék az illető vállalatcsoport tevékenységét."¹⁷ Erdei hangsúlyozta, hogy e szervezeti lépések a kampányszerűség elkerülésével, fokozatosan vezethetők be.

Itt utalok arra, hogy a IV. fejezetben ismertetett az A és a B tervezési variáns vitájában Morva Tamás mindkét variáns közös fogyatékosságának tartotta a szervezeti-jogi kérdések,

a gazdaságirányítási szervezet és hatáskörök, az igazgatási és vállalati funkciók tisztázatlanságát. Egyetértett Erdei Ferenc azon javaslatával, hogy e kérdések tisztázására munkacsoportot kell szervezni.^{18/}

A Hegedüs-csoport kritikai elemző tanulmányába némileg más hangsúlyok fogalmazódtak meg, amelyek egy pont kivételével hasonlítanak a jugoszláv önigazgatás rendszerére. Az eltérés lényege, hogy a javasolt munkásellenőrzés vállalati szervét az állam, mint osztálytulajdonos korlátozhatja.

Az anyag utal az 1956-57-es magyarországi munkástanácsok intézményére azzal, hogy azok a maguk idejében alternatív politikai hatalmat jelentettek. Ez a politikai diszkreditáció nem kell, hogy egyszer s mindenkorra elfeledetté tegye a munkás-önigazgatás gondolatát.

"Most, amikor megérték a feltételei az irányítási rendszer jelentős reformjának, érthetően felmerül az a probléma, hogy milyen lehetőségei vannak a dolgozók bevonásának az irányítás rendszerébe és e tekintetben milyen intézmények létrehozása látszik célszerűnek. A gazdasági reform feltehetően abba az irányba halad - ez ma már a szocialista világban nemzetközi tendenciaként is felfogható -, hogy növekszik a vállalatok önállósága és egyben az igazgatás felelőssége is az ügyek intézéséért. Ebben a helyzetben különös jelentőséggel bír a dolgozók bevonásának szükségessége az igazgatási rendszerbe és a dolgozók ilyen értelmű jogainak hatékony intézményes biztosítása. Enélkül ugyanis a vállalatok igazgatási apparátusa az új, megnövekedett jogkör révén nagy hatalomhoz jut ..."^{19/}

Az anyag szerzői felteszik a kérdést, hogy a vállalaton belül kik kapják a nagyobb jogokat? A válasz lényege az, hogy a vállalat működésében el kell kerülni mind a korlátlan igazgatói /igazgatási/ hatalmat, mind a kollektív korlátlan tulajdonosi jogait jelentő rendszert. Az államnak, mint osztálytulajdonosnak, megvan a joga arra, hogy korlátozza a kollektív

vagy az öt képviselő testület tulajdonosi önigazgatását.

"Ez a kettősség - véleményünk szerint - objektív szükségyszerűségként jellemzi a szocialista gazdaság irányítását: ebből következően a döntések egy része a felsőbb szervek és a saját kollektívája felelős igazgató kezében kell, hogy maradjon, míg a döntések másik része szükségképpen átadandó a kollektíva által választott testületeknek".^{20/}

Az elképzelt testület - amely a Felügyelő Bizottság nevet kapta - összetételére vonatkozóan a következőkben foglalt állást az anyag:

"A kollektíva által választott testületekben lényegében három erő az, amelyek kölcsönös hatásaként a döntések megszületnek: az igazgatás, a dolgozók legprogresszívebb elemeit képviselő pártszervezet és a dolgozók legkülönbözőbb csoportjainak partikuláris érdekeit képviselő szakszervezet. Ha a dolgozók által választott testületi szervekben ezen erők közül bármelyik privilégiumhoz jut - vagyis olyan helyzetbe, hogy álláspontját nem meggyőzés útján is érvényesítheti -, akkor természetesen a dolgozók irányítási rendszerbe való bevonásának ezek az intézményei szükségyszerűen formálissá válnak".^{21/}

A kritikai elemző tanulmány szerint a dolgozók bevonásának társadalmi feltételei a következők: A dolgozók közgazdasági tudata; saját üzemük tevékenységéről való megfelelő informáltság; a vállalati vezetők kettős /a központi gazdaságirányító szervektől és a dolgozók kollektíváitól/ függősége; valamint a vállalati önállóság és érdekelttség megfelelő szintje. Ez utóbbival kapcsolatban a következőket olvashatjuk:

"A legkedvezőbb helyzetet voltaképpen az teremtené, ha a vállalatok kollektívájának bére nagymértékben függne a vállalatok eredményességétől ... Ha ez az érdekelttség és ezzel szükségyszerűen együttjáró vállalati önállóság nem alakul ki, akkor feltétlenül számolni kell azzal, hogy a bér munkástudat fennmaradásának és bizonyos mértékig konzerválódásának a gazdasági viszonyok objektív alapot adnak ..."^{22/}

Látható tehát, hogy itt egy óvatos, kompromisszumos, de a jugoszláv uton való elindulás lehetőségét magában rejtő álláspont született. Ezt az irányt markánsabban fogalmazza

meg a különvélemény, amelyet Sós Vilmos csatolt az anyaghoz.

Itt többek között az fogalmazódik meg, hogy

"Az osztályadalmi érdek nem valamennyi ember adott pillanatnyi és közvetlen érdeke és nem is minden mozzanatában előre pontosan meghatározott és különösen valamely szervezet által előre látott és deklarált valami, hanem a partikuláris érdekek részben spontán, részben tudatos mozgásából adódó összmozgás ...
... Nem arról van szó, hogy az egész kollektiva döntson mindenről és közvetlenül az osztályadalmi problémákról, de döntésük lényeges kérdésekre, köztük a vezetők kiválasztására is vonatkozzék".^{23/}

Az előterjesztést tárgyaló MB ülésről készült emlékeztető szerint az anyagot nem fogadták el, mind elvi, mind gyakorlati szempontból további tisztázást tartottak a MB tagjai szükségesnek. Tisztázatlannak ítélték meg a dolgozók bevonása kategóriát /a dolgozót mint tulajdonost vagy alkalmazottat kell itt érteni - tették fel a kérdést/, a szakszervezetek szerepét és a dolgozók és az egyszemélyi felelős vezetés viszonyát.^{24/}

A "Kiindulási irányelvek" koncepcionális tisztázásánál a jugoszláv típusu öngazgatás felé való elindulást elvetették. Ennek pontos körülményeit dokumentálni nem tudom.*/

A publikus források alapján is világos azonban a végeredmény. Nyers Rezső az MSZMP központi egyéves pártiskoláján 1965 késő tavaszán a következőket mondta:

"Ha kiindulópontnak vesszük, hogy a dolgozók a szocialista vállalatokban részben mint tulajdonosok, részben mint alkalmazottak vagy dolgozók vesznek részt, akkor az állami vállalatoknál az figyelhető meg, hogy a

*/ Érdemes itt arra utalni, hogy 1965 tavaszán tárgyalta az MSZMP KB az Ideológiai Irányelveket. Ebben az időszakban folytak a társadalmi viták. Érdekes - nyilván e folyamatoktól nem független tény -, hogy 1965 nyarán Hegedüs Andrászt leváltják a Valóság főszerkesztőjének posztjáról és funkcióját Ortutay Gyula /szerkesztőbizottsági elnök/ és Wirth Ádám főszerkesztő vette át.

dolgozóknak, mint alkalmazottaknak a bevonása az ügyek intézésébe a szakszervezeteken keresztül alapjában rendezett, alapjában - de nem teljesen, mert nagyon sok a probléma, s lehet ezt jobban csinálni. Mint tulajdonosoknak a bevonása a vállalat ügyeibe azonban még mindig nem kielégítő, úgyhogy ezt alaposan át kell gondolnunk. Meg kell keresnünk, hogyan lehet a dolgozókat mint tulajdonosokat is jobban érdekeltté tenni a vállalat működésében. Az állami vállalatoknál a tulajdonosi viszonyok kapcsán nem azt hibáztathatjuk, hogy nem érvényesítik az ugynevezett önigazgatási elvet, amely szerint az adott vállalat kollektíváját tekintenénk az állami vállalat tulajdonosának vagy vállalkozójának. Az adott vállalat kollektívája ugyanis nem tulajdonosa ennek az állami vállalatnak, a vállalat az állam tulajdona és lényegében a vállalkozó is az állam, minden feltételt a munkához biztosít. Helytelen csupán abból a szempontból kritizálni a jelenlegi mechanizmust, hogy az állami vállalatok saját dolgozóiknak nem biztosítják kielégítően a tulajdonosi beleszólást. Abból a szempontból lehet kritizálni, hogy részben az adott vállalati kollektíváknak, de részben mindazoknak, akik érintettek a vállalat egész tevékenységében - tehát a vállalat termékeinek fogyasztói, felhasználói, a kapcsolódó állami vállalatok szervezetei, a bank, a tervezők -, nem biztosítja azt, hogy tulajdonosi minőségükben is jobban beleszólhassanak a vállalatok munkájába".^{25/}

Itt már megfogalmazódott a "Kiinduló irányelvek" koncepciója és emellett a Felügyelő Bizottság, mint ellenőrző szerv is új megvilágításba került. A "Kiinduló irányelvek" a következőket tartalmazza:

"Az igazgatók munkájának hatékonyabb felügyelete és a vállalati teljesítmény komplex értékelése céljából a nagyvállalatoknál /vagy több kisvállalatra kiterjedő hatáskörrel/ felügyelő bizottságokat kell alakítani. Ezeket úgy kell összeállítani, hogy komplexen képviseljék az össztársadalmi érdeket és szempontokat. Vegyenek részt bennük választás útján az adott vállalat dolgozóinak, delegálás útján a párt- és tanácsi szervezeteknek, ki nevezés útján pedig a bankoknak, a felhasználó vállalatoknak a képviselői".^{26/}

A tulajdoni reform kérdését Schmidt Péter cikke elvileg is lezárta:

"Végkövetkeztetésem ezek alapján az, hogy a jelenlegi társadalmi-politikai feltételek között hazánkban csak

egyes nagyon átgondoltan kiválasztott területeken lehet a társadalmasítás módszereivel növelni a szocialista állami demokráciát. A jelenlegi feltevések között a szocialista állami demokrácia fejlesztésének fő iránya az államszervezet felépítésének és működésének belső tényezőin keresztül kell, hogy haladjon. Ennek eszközei: az állam magatartási normaalkotó tevékenységi területének fenntartása /nem pedig ennek szűkítése/, a szocialista törvényesség minden irányu biztosítása, a képvisleti szervek ellenőrző és irányító tevékenységének fokozása ..."^{27/}

A "Felügyelő Bizottságok" körüli viták

A "Kiinduló Irányelvek" Politikai Bizottság általi elfogadása nem jelentette az összes szervezeti probléma lezárását. A nyitva hagyott kérdéseket összegezi egy anyag, amelyet a MB 1965. december 11-i ülésén tárgyalta. A téma szempontjából ezek közül a következőket emelem ki:

"1. A párt és a pártszervek, továbbá a szakszervezetek gazdasági feladatai és ezek megoldásának módszerei az új gazdasági mechanizmus körülményei között.

Kidolgozza a pártközpont közvetlen irányítása alatt működő és általa létrehozandó bizottság.

Ezzel kapcsolatban felmerül a Hegedüs-féle munkacsoport kérdése. Célszerűnek látszik a munkacsoportot továbbra is fenntartani az eredeti feladat megjelöléssel, noha bizonyos átfedések fognak kialakulni az előbb említett Bizottság munkájával és a Gadó-féle munkacsoporttal /például a vállalati Felügyelő Bizottságok problémáját nemcsak a Hegedüs-csoport, hanem a Gadó-csoport is vizsgálja/. Az átfedések azonban a nézőpontok különbözősége miatt inkább előnyösnek tekinthetők".^{28/}

Az anyagban a fent ismertetett a következő szervezeti jellegű problémák kerültek említésre: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek területi középírányító szerveinek /igazgatóságok, egyesülések/ létrehozása; a tanácsok, mint a területi gazdaságpolitikai irányítószervek feladatai; a népgazdasági tervezési és operatív gazdaságirányítói funkciók szervezeti

szétválasztása, az Országos Tervhivatal átszervezése; a vállalati, illetve szakmai Felügyelő Bizottságok szerepe és összetétele.

Az előterjesztés vitájának eredményeképpen a MB a következőket határozta el:

"- Munkacsoportot kell létrehozni a szakszervezetek szerepének vizsgálatára az új mechanizmusban. E munkacsoport megszervezése megbeszélendő Gáspár elvtárssal és a PTO-val. A Titkárság koordináló szerepe erre a munkacsoportra is terjedjen ki. A Hegedüs-féle munkacsoport továbbra is foglalkozzék a vállalati Felügyelő Bizottságokkal, a Népi Ellenőrzéssel és a szövetkezetek belső demokratizmusának fejlesztésével.

- A párt felsőszinten fog foglalkozni a pártszervezetek szerepével az új mechanizmus viszonyai között, valamint az állami gazdaságirányító szervek szervezetével. Az irányítási szervezet stabilitása fontos szempont. A munkacsoportoknak viszont kötelességük olyan problémákkal is foglalkozni, hogy az új mechanizmus milyen követelményeket támaszt a gazdaságirányító szervek funkcióival, munkamódszerével, belső felépítésével szemben".^{29/}

A Hegedüs-féle munkacsoport 1966 legelejére készítette el azt a viszonylag rövid anyagot,^{30/} amelyet a MB a Gadó-féle anyaggal^{31/} együtt 1966. január 15-én tárgyalta meg.

A Hegedüs-féle anyag a társadalmi ellenőrzés problematikáját három csomópontban ragadta meg:

- A társadalom tulajdonosi jogainak képvisellete, vagyis a társadalom tagjainak joga arra, hogy a vállalatvezetés tevékenysége felett közvetlenebbül, saját társadalmi szerveik segítségével is ellenőrzést gyakorolhassanak.

- A vállalati kollektívának joga arra, hogy a vállalatok vezetése fölött kontrollt gyakoroljon, amely igényt megerősíti az a tény, hogy az új mechanizmus körülményei között a dolgozók érdekeltek vállalatuk eredményességében.

- A vállalati dolgozóknak mint "bérmunkásoknak" érdekvédelme, a szakszervezetek útján.

A munkacsoport - mivel az utolsó kérdéskörben nem kompetens - az első két probléma megoldására tett javaslatot.

A javaslat lényege, hogy Felügyelő Bizottságokat /a továbbiakban FB/ kell létrehozni, mint e feladatok ellátására alkalmas intézményt. Már itt megjegyzem, hogy ez a javaslat tartalmában eltér mind a Hegedüs-munkacsoport az előzőekben ismertetett felfogásától, mind a Kiinduló Irányelvekben megfogalmazottaktól és lényegesen különbözött a Gadó-féle előterjesztéstől is. Ezek után lássuk a koncepció lényeges jellemzőit! A FB nem az önigazgatás szerve, hanem a szakigazgatás hatékony társadalmi ellenőrzését szolgálja, azt a szakigazgatást ellenőrzi, amelytől az adott kollektiva egzisztenciálisan függ.

A FB-k a vállalati vezetés tevékenységét értékelik, de feladatmeghatározási joggal nem rendelkeznének.

"Mindennek kategorikus kimondása azért szükséges, mert egyébként a felügyelő bizottság korlátozná a szakmai igazgatás jogkörét és átvinné tőle a felelősség egy részét. Ez viszont részben olyan állapotnak a kialakulásához, illetve fenntartásához járulna hozzá, amikor is a vállalat tevékenységéért - büntetőjogi eseteket kivéve - voltaképpen senkit sem terhel felelősség, részben pedig magának a felügyelői funkciónak a teljesítését is gátolná, mert szükségszerűen összeolvadás következne be a szakmai igazgatást és a felügyeletet gyakorló intézmények között. Ez az összeolvadás ma jól megfigyelhető a minisztériumi és a vállalati igazgatás között, és többek között ez is megakadályozza azt, hogy a minisztériumok hatékony felügyeleti szervként tudjanak működni".^{32/}

A FB-k hatásköre az, hogy az általuk készített éves értékelések alapján a felsőbb szakigazgatási szerv hatáskörébe tartozó kérdésekben javaslatot tehet. Nevezetesen a vállalati

ti vezetés alkalmasságának, kinevezésének, jövedelme megállapításának, fegyelmi felelősségre vonásának és leváltásának kérdésében. A FB-k hatékonysága nem azok hatáskörétől függ - folytatódik az anyag -, hanem attól, hogy ezek véleménye mögött mennyire sorakoznak fel a dolgozók. Ezért e jelentéseket nyilvánosan kell kezelni, meg kell vitatni a vállalati pártszervezetekben és termelési értekezleten stb. A FB-k jelentésüket az előbbieken túl kötelesek átadni az igazgatóknak, a felügyeleti szervnek és az Országgyűlés /továbbiakban OGY/ illetékes /pl. ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági, stb./ bizottságának. Az FB-knek az OGY megfelelő bizottságával való intézményes kapcsolatait esetén kizárható volna azok függése a szakigazgatás /vállalati és miniszteriális/ szerveitől. A FB-k elnökeit az OGY, illetve tanács illetékes bizottsága nevezné ki. Tagjai 50 %-át a dolgozók közül /5 évnél több munkaviszony a választhatóság feltétele/ a dolgozók titkos szavazással választanák ki. A másik 50 % szakértőkből állna, akik függetlenek a vállalattól és annak irányító szervétől. Őket egy országos listáról delegálnák a testületbe. A javaslat szerint a párt- és társadalmi szervek automatikusan ne delegáljanak tagokat, de tagjaik természetesen választhatók.

A munkacsoport - olvashatjuk - "nagy aggodalommal nézi az olyan javaslatokat, amelyek szerint a felügyelőbizottságokat a felettes szakigazgatási szervek képviselőiből kell összeállítani, szinte kizárólag azzal a feladattal, hogy ezek a különböző természetű szakigazgatási ellenőrzési tevékenységet koordinálják. Ezekben az elképzelésekben bürokratikus tendenciák jelentkezését látjuk, olyan törekvéseket, amelyek a szakigazgatási apparátus sok tekintetében monopol helyzetének nemcsak a megtartására, hanem megerősítésére irányulnak".^{33/}

A Gadó-féle munkacsoport a Kiinduló irányelvekhez közelebb álló, az előző javaslattal a legtöbb ponton ütköző fel-

fogást fejtett ki: A FB e gondolatkörben a vállalati tevékenység komplex ellenőrzésének szerve. A vállalati igazgató, akit az állam nevezi ki, az államnak mint tulajdonosnak képviselője egyben partikuláris érdekeket is képvisel, "amelyek különböző esetekben és formákban ellentétbe kerülhetnek a népgazdasági érdekekkel, vagy a népgazdasági terv célkitűzéseivel ..." Ezért szükséges "hogy az irányító szerv a tulajdonosi-népgazdasági érdekek érvényre jutását ellenőrizze, illetőleg ebben segítséget nyújtson".^{34/}

A FB feladata, hogy ellenőrzött adatok alapján értékelje a vállalati tevékenységet, realizált eredményeit, fejlődésének irányát abból a szempontból, hogy mindezek a népgazdasági érdekekkel és a terv célkitűzéseivel, továbbá a vállalati demokrácia szellemével milyen viszonyban vannak.

Ezen értékelés orientálja a vállalatot és az irányító szervet.

A FB betölthet konzultációs szerepet is fontosabb vállalati döntések véleményezésében. Az értékelés kiterjed a jogszabályok betartásának ellenőrzésére, a vállalati tevékenység és a népgazdaság távlati fejlődése közötti összhang vizsgálatára, időnként bizonyos vállalati résztvékenység áttekintésére és megfelelő időközönként munkájának értékelése. E funkcióból adódik, hogy legyen adott a delegáló szervek köre /irányító szerv, pénzügyi szervezet, külkereskedelmi minisztérium, a hatáskörileg illetékes pártszerv, ágazati szakszervezet, OMFB, és OT, és kiemelkedő fontosságú vállalatok esetében a kormány/ és e szervek jelöljék ki a tagokat.

A vállalaton belüli demokrácia formáival kapcsolatosan a tervezet az üzemi tanácsok működését javasolja. Szembeötlő, hogy a FB-k e felfogása gyökeresen más, mint az előzőekben

ismertetett koncepcióé. A politológiai különbség úgy fogalmazható meg, hogy a második felfogásban a szakigazgatás intézményes kontrollja nem történik meg. A közgazdasági tartalom ennél érdekesebb. Arról van ugyanis szó, hogy az FB a gazdaságirányító szervek kezében lévő vészfék a folyamatok kézbe tartására, a nemkívánatos tendenciák korrigálására.

Az anyagok vitája előtt a különböző munkacsoportok előzetesen véleményezték a két tervezetet. Az iratok tanúsága szerint a mezőgazdasági és az állami vállalatok munkadíjazási kérdéseivel foglalkozó csoport az első, a műszaki fejlesztési csoport a második elképzeléssel értett egyet.

A MB az anyagokat megvitatva úgy foglalt állást, hogy egyetért a FB-k létrehozásával azzal, hogy ezek a társadalmi tulajdon komplex képviselőiként kiegészítsék a vállalatok egy-személyi vezetését. Feladatuk a vállalati tevékenység átfogó értékelése úgy, hogy nem avatkozhatnak be a vállalatok gazdasági tevékenységébe. A MB úgy döntött, hogy az FB ne foglaljon állást kinevezési és jutalmazási kérdésekben. Az ülésen nem alakult ki egységes álláspont az FB-k összetételére vonatkozóan, ezért a javaslatot két variánsban magasabb politikai fórumok elé utalták. Az egyik javaslat úgy szólt, hogy a FB az állami érdekek szakszerű és sokoldalú képviselője legyen, tehát a vállalat dolgozóinak választott képviselői ne vegyenek részt abban. A dolgozók beleszólását másként kell megoldani. A másik javaslat-variáns szerint a FB a társadalmi érdek szakszerű és demokratikus képviselői szerve. Összetétele ennek megfelelően úgy alakuljon, hogy egyharmad-egyharmad részben az állami irányító szervek képviselői, független szakemberek

és a vállalati dolgozók választott képviselői vegyenek benne részt.

A FB-k taglétszáma mindkét variáns szerint 15-20 fő lehet. A FB-k által készített értékeléseket az igazgatóknak, a felügyeleti szerveknek, az egyéb irányító szerveknek, a KNEB-nek kell eljuttatni és ismertetni kell a vállalat dolgozóival.^{35/}

Az elfogadott Irányelvekben végül is a MB által javasolt első variáns került be. A dokumentum nem mondja ki a FB-kkel szemben azt a követelményt, hogy azok tevékenysége segítheti a vállalati- és népgazdasági érdek ütközéseinek rendezését.^{36/}

A párt és a szakszervezetek szerepéről

Látható, hogy a Hegedüs által felvetett tulajdoni reform lekerült a napirendről. A reform alapkonceptiójába a managerizmus, a racionális működtetés szempontja került. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy miként alakult a párt és a szakszervezetek szerepéről vallott felfogás. Ez annál is inkább érdekes kérdés, mivel a Kiinduló irányelvek ezzel a problémakörrel gyakorlatilag nem foglalkozott és annak elfogadása után a dolgozók bevonásával foglalkozó munkacsoport tevékenységén is kívül került a kérdés. A dokumentum országos vitáján pártszervezetekben és pártintézményeknél a hozzászólók ezzel kapcsolatban hiányérzetüknek adtak hangot:

"Elégge általános érdeklődés nyilvánult meg a pártszervezetek szerepét és tevékenységét illetően, részben a gazdasági reform végrehajtásával, részben annak működésével összefüggésben. Ennek kapcsán több felszólaló kitért a politikai mechanizmus vizsgálatának és megfelelő átalakításának szükségességére".^{37/}

"A javaslatok és vélemények többsége azzal foglalkozott, hogy a pártszervezetek az adott mechanizmusban nincsenek kellően elhelyezve, csak a Központi Bizottság feladatköre van meghatározva, az alsóbb pártszervek feladata, munkamódszerének meghatározása nem világos".^{38/}

"Sokan szóvá tették, hogy az irányelvekben a dolgozó tömegek részvétele a gazdaságirányításban című rész nem eléggé kidolgozott és mai formájában nem elég megnyugtató. Javasolták e probléma alaposabb kidolgozását és pontosabbá tételét, hogy az irányelvek egyértelműen tükrözzék a dolgozó tömegek növekvő részvételének fontosságát a gazdaságirányításban. Ezzel együtt javasolták jobban kidolgozni és meghatározni a párt szerepét a gazdasági területen".^{39/}

Lássuk a szakszervezetek szerepével foglalkozó anyagot.

A Hegedüs-csoport anyagának - gyakorlati - elvetése után létrejött Beckl Sándor vezetésével egy, a szakszervezetekkel foglalkozó bizottság. Ennek munkájában - visszaemlékezések tanúsága szerint - részt vett a PTO részéről Hári Béla és a SZOT részéről Jandek Géza. A rohammunkával elkészült anyag^{40/} lényegét a következőkben lehet összefoglalni:

Az új gazdasági mechanizmus működése - a dolgozók logikája szerint - a vállalatokat eltérő helyzetbe hozza és mivel a dolgozók jövedelme függni fog a vállalati teljesítménytől, a dolgozók helyzetében is nőni fog a differenciáltság. Ez megköveteli a szakszervezetek újszerű hozzáállását.

A feladat többrétű:

- "A szakszervezeti szervek feladata a vállalati kollektívák olyan képvisellete, amelyben a vállalati érdekek egyben a társadalmi érdekek kifejezői is. Ennek hangsúlyozása szükséges, mivel fokozottabban fennáll a lehetősége a vállalati jövedelmezőség minden áron való növekedésének".^{41/}

Már itt megjegyzem, hogy ez a kérdés más összefüggésben is megjelent.

- "Továbbra is döntő fontosságú feladatuk, egyben kötelességük a szakszervezeti tagok, az egyes dolgozók érdekeinek képviselete és védelme is".^{42/}

- "A dolgozóknak a vállalatok vezetésébe való bevonása a szocialista tulajdoni viszonyokból fakadóan szükségszerű. Az új gazdaságirányítási rendszer szükségszerűvé és lehetővé is teszi ezen elv gyakorlati érvényesítését. Ezt a szakszervezetek keretében kell megvalósítani. Mindez a vállalatoknál a szakszervezetek eddigi tevékenységének fejlesztését és megváltoztatását is igényli".^{43/} Az anyag ennek kapcsán elsősorban a vállalati vezetők kinevezésével kapcsolatos véleményezési és javaslattevő jogokat említi.

A párttal kapcsolatos elképzelésekre, vitákra - egyéb forrás híján - Lakos Sándor tanulmányára^{44/} támaszkodom. A szerző bevezetőjében utal a témakörben folyt és folyó vitákra. Az álláspontok szélsőségesek. Vannak olyanok - írja - akik mindent változatlanul hagynának. De léteznek olyan felfogások is, amelyek a párt gazdasági szerepét tagadva, a gazdaság depolitizálását hirdették. A helyes álláspont megragadása az új helyzetben nem egyszerű dolog. Lakos Sándor helyteleníti az olyan elképzelést, amely szerint a párt a gazdasági vezetés ellenpólusa legyen. Ez nem időszerű. Biztos az is, hogy az operatív, ügyintézői magatartás is elvetendő, amely a működő /"régi"/ irányítási rendszer logikájából következett és amely szerep végül is "kijáráásokra" sekélyesedett és így a helyi pártszervek a partikuláris érdekeket szolgálták és fokozták az irányítási rendszer okozta anarchiát.^{45/}

Lakos bírálta a technokrata megközelítést, amely szerint a fejlett technika korában és konszolidált társadalomépítési szakaszban a viszonyok nem igénylik a párt beleszólását a gazdaság dolgaiba.

A cikk szerint a párt vezető szerepére növekvő mértékben szükség van, mivel az anyagi érdekeltség nem old meg minden problémát, szükséges a demokratizmus kiszélesítése és a tudat fejlesztése.

"A termelés megszervezésének szocialista módja elválaszthatatlanul magában foglalja a legfejlettebb dolgozók szervezeti tömörítését, egybehangzó fellépését, a többi dolgozóra kifejtett kollektív hatását, a leghaladóbb, legkövetkezetesebb osztályálláspont képviselőjét".^{46/}

Az új mechanizmus bevezetése - a gondolatmenet szerint - a következő pontokon igényli a párt fokozott gazdasági szerepvállalását:

- a felsőszinten, hagyományosan a gazdaságpolitika elveinek megfogalmazásában;
- a népgazdasági és a helyi érdek ütközéseinek levezénylésénél.

"A közgazdasági irányítási eszközök nem szabhatják meg olyan részletességgel a feladatokat, hogy látszólag, illetve helyileg /azonos gazdasági eredmények elérése esetén is/ ne lehessen választani a népgazdaság számára többé vagy kevésbé előnyös változatok között. A megnövekedett vállalati önállóság helyenként feltehetően erősíteni fogja a partikuláris, helyi érdeket, és ez néhol tulsúlyba is kerülhet. A pártszervezeteknek mint politikai testületeknek nagy szerepük lesz ilyenkor a helyes álláspont kialakításában. Általában persze nem várható el / és nincs is szükség arra/, hogy a helyi pártszervek saját üzemük érdeke ellen lépjenek fel ... De amikor a helyi törekvések nyilvánvalóan, szemlátomást sértik a népgazdaság érdekeit ... akkor a politikailag legfejlettebb embereket magában tömörítő pártszervezet felléphet és ilyen esetekben fel is kell lépnie ezek ellen".^{47/}

- A politikailag nemkívánatos mellékhatások /anyagiaság, nyereszkesedés, stb./ korrigálása, valamint az öntevékenységek feltételeinek megteremtése.

- Az új mechanizmus előkészítése és bevezetése. A gazdasági mechanizmus-reform alapvető irányvonalának érvényesítése és a bevezetési időszakban annak segítése. "Már ma is utalnak bizonyos jelek, hogy egyes hivatalok többnyire a másik portáján látnak racionalizálási lehetőségeket, de olykor oroszládként küzdenek a saját hatáskörük megtartásáért. Az irányelvek helyes, torzításmentes megvalósulását első sorban a párt ereje, szervezett fellépése biztosíthatja".^{48/}

A FB-k Gadó-bizottság általi felfogása, a szakszervezeti anyag, a Lakos cikk közös gondolata annak felvetése, hogy a nyereségérdekeltségi rendszer tökéletlen érdekharmozó hatásaként létrejövő érdekütközéseket valahogy intézményesen kell kezelni. Ez a probléma nem jelent meg sem a Kiinduló irányelvekben, sem a végleges Irányelvekben. Felmerült viszont a kérdés - az ellenőrzés szükségessége és jellege oldaláról - a "Statisztikai és könyvviteli munkacsoport" egyik anyagában.^{49/} Az anyag abból indult ki, hogy a minisztériumok felügyeleti jogköre nem elégséges ahhoz, hogy felelhessenek a rájuk bízott terület gazdaságpolitikai fejlődéséért. A munkacsoport álláspontja szerint ugyanis a nyereség növekedése nem fejezi ki a vállalati tevékenység minden összefüggését, ezért szükséges a vállalatoknak az irányító szervek általi komplex ellenőrzése. Az anyag szerzői vitatkoznak azzal a felfogással, amely szerint "a közvetett gazdasági szabályozók jól összehangolt rendszere mellett csaknem szükségtelenné válik a vállalatok gazdálko-

dásának külső ellenőrzése", hogy ez sérti a vállalati önállóságot. Ha a vállalat teljesíti az állammal, a tulajdonossal szembeni kötelezettségét, akkor annak nincs oka a vállalat belső - vagy annak látszó - ügyeibe való beleszólásra.^{50/} Amiért erre a momentumra kitértem, az az, hogy ebben az ellenőrzés szükségességével szemben hozott érvelésben visszaköszön az ideális szabályozott piaci koncepció két, elvileg és a reform-koncepcióban gyakorlatilag is megoldatlan kérdése. Az egyik a tulajdonprobléma. Arról van ugyanis szó, hogy a felfogás implicit az állam és a vállalat között egy sajátos bérleti viszonyt tételez, amelyben az államnak igazán szerves gazdasági szerepe nincs, hiszen ha megkapta a megfelelő bevételt, indokolatlan beleszólni a vállalatok tevékenységébe.^{*/} Hogy az állam és a vállalat viszonya mennyivel bonyolultabb, azt az előző fejezetekben igyekeztem tisztázni, így most erre nem térek ki.

A másik megoldatlan kérdés az érdekharmonizálás kérdése. Az ismertetett anyagok mindegyik ráérez arra, hogy ezt valahogy intézményesen - tehát a szubjektivizmus lehetőségét maximálisan kizáróan - kellene megoldani. Az Irányelvekben - és ilyen értelemben az anyag az ideális szabályozott piaci koncepció talaján áll - a politikai rendszer elemei és az ellenőrzés rendszere nem jelentenek ilyen intézményt.

A fejezet összefoglalásaként a következőket tartom szükségesnek elmondani:

^{*/} Ez a felfogás a tervezéssel kapcsolatban úgy jelent meg, hogy az állam gazdasági szerepét állami beavatkozásként tárgyalták.

- A politikai-szervezeti reform az ismertetett anyagokban, elképzelésekben három összefüggésben merült fel.

1. A Hegedüs és Sós által felvázolt tulajdoni reform. Ez az állami iparra vonatkozó elképzelés volt. Sok tekintetben emlékeztet az 1984-es állásfoglalásban megfogalmazott önkormányzó vállalati felfogásra. E felfogásban pozitív elemnek tartom a vállalaton belüli viszonyok átalakításának igényét, a három politikai centrum /vállalati igazgatás, párt-szervezet, szakszervezet/ szerepének "helyretételét". További pozitívumnak tartom - és e két ponton az 1965-ös felfogást az 1984-esnél jobbnak tartom -, hogy az önkormányzat feltételeként a bruttójövedelem-érdekeltséget jelölték meg. Ezen pozitívumok ellenére az ipar fejlettségének adott fokán az önkormányzó vállalat koncepcióját történelmileg korainak tartom.

2. A második - 1965 második felében kialakult - felfogás a szakigazgatás hatékony ellenőrzését tartotta a szervezeti-politikai reform céljának. Ezt a megközelítést történelmileg időszerűnek tartom, a konkrét javaslatban azonban - megítélésem szerint - visszalépést jelentett a pártszervezet és a szakszervezet intézményes kizárása a FB-ből.

3. Az ismertetett anyagok egy további gondolata /ld. Gadó és Huszár munkacsoport és Lakos tanulmánya/, hogy a nyereségérdekeltség nemkívánatos hatásainak korrekciójára alkalmas lehet a politikai érdekegyeztetés.

- A reform-koncepció végül is a dolgozók bevonása témakört a szakszervezetek keretében igyekezett megoldani. Ezen a területen végül is valódi eredmény volt az egyszemélyi felelős vezetés ellenpontjaként a szakszervezeti jogositványok

kiterjesztésére /véleményezési jog, egyetértési jog, vétő-jog, önálló szabályozási jog, ellenőrzési jog/ került sor. Ezen a bázison kísérelték azután meg az un. üzemi demokrácia kiszélesítését, de ez már egy másik időszakba vezetne át.*/

- A párt szerepe nem került kielégítően tisztázásra. Ez azt is jelenti, hogy mivel a politikai rendszer központi eleméről van szó, ezzel eleve lehetetlenné vált egy a gazdasági reform mellett egy politikai reform végrehajtása.

- Igen lényeges hiányosságnak érzem - és ez az előbbiekkel összefüggésben van -, hogy a gazdaságpolitikai döntési rendszer nem volt vizsgálat tárgya.

*/ Az álláspontot a következő idézet jól dokumentálja:

"A felügyelő bizottság állami szerv. Vezetőjét és tagjait a vállalattal kapcsolatban álló szervek szakértőiből a vállalat felügyeleti szerve nevezi ki. A felügyelő bizottság az állami érdekek szakszerű és sokoldalú képviselőként értékelje a vállalat rendeltetésszerű, gazdaságos működését, a vállalat külső kapcsolatait és a vállalat igazgatójának /helyetteseinek/ tevékenységét.

A felügyelő bizottság nem avatkozhat be a vállalat belső tevékenységébe. Nem feladata javaslatok tétele és a vállalat szakértőivel való konzultáció sem. Értékelését az illetékes állami, gazdasági vezetőkön /szerveken/ túl a vállalati szakszervezeti szervezeteknek is rendelkezésükre kell bocsátani, a dolgozókkal való ismertetés céljából.

A felügyelő bizottságban a szakszervezetek, illetve a dolgozók képviselete nem szükséges."

A SZOT Elnökségének észrevételei az MSZMP KB "a gazdaság-irányítási rendszer reformja" vonatkozó irányelvekhez.^{51/}
Bp. 1966. március 4."

VII. fejezet

Összefoglaló megjegyzések
=====

A munkálatok végeredménye

Az ismertetett munkálatok és viták eredményeként 1966 májusára két dokumentum^{*/} készült el. Az első dokumentumot a MB Titkársága tagjai és az illetékes munkacsoportok vezetői fogalmazták meg, a másodikat az ÁGO munkatársai, az előző anyag felhasználásával, szerkesztették.^{3/} A két anyag a harmadik ötéves terv irányelveivel együtt került a KB elé. A testület az előterjesztéseket beható vita után elfogadta. A vitában harmincan szólaltak fel, köztük Kádár János is. Az ülésen úgy határoztak, hogy nyilvánosságra Nyers Rezső előadói beszédét és a határozatot hozzák.^{4/} Az Irányelvek az un. sárga-barna - belső használatra szánt - könyvben jelent meg.^{**/}

A következő értékelő megjegyzések a két elfogadott dokumentum tartalmára, nem azok megvalósítására vonatkozik. Ez utóbbi elemzése egy másik dolgozat tárgya lehet. Az Irányelvek értékelése azért fontos, mert mindmáig ezt tekintik "kályhának" a reform különböző továbbfejlesztési periódusai-ban. Mindenekelőtt arra szeretnék rámutatni, hogy az elfogadott dokumentumok kompromisszumos jellegűek. Itt rögtön

*/ Az MSZMP Központi Bizottságának irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára.^{1/}

Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a gazdasági mechanizmus reformjáról.^{2/}

**/ A gazdasági mechanizmus reformja. Az MSZMP KB 1966. május 25-27-i ülésének anyaga. Kiadta az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya.

szeretném aláhuzni, hogy ez a megállapítás önmagában semmiképpen nem jelent negatív értékitéletet. Egy politikai dokumentumban feltétlenül tükröződik az aktuális politikai helyzet. E mellett a dokumentumok tükrözik az előkészítés és a véglegesítés során felmerült - több ponton a dolgozatban is ismertetett - véleményeket, elképzeléseket, módosítási javaslatokat, stb. A politikai vezetés e kompromisszumos jelleget tudatosan vállalta. Kádár János a reformot előkészítő bizottságok záróülésén mondta a következőket:

"Minél igazabban tudós valaki, annál "veszedelmesebb", mert annál konzekvensebben halad a maga tudományos meggyőződésének útján, annál szenvedélyesebben képviseli meghatározott kérdésekben a maga tudományos álláspontját. Ez természetesen igen tiszteletre méltó vonása a tudósnak. A gyakorlatban azonban a tudományos igazság soha nem érvényesül tökéletes pontossággal. Különösen áll ez az olyan társadalomtudományi ágak képviselőinek tételeire, mint a közgazdaságtudomány. Ezért a társadalomban az a szereposztás, hogy kellenek olyan emberek, akik a kompromisszumokat megkötik. Lám, erre jók ezek a pártbürokraták."^{5/}

A reform további sorsa szempontjából a leglényegesebb kompromisszum, hogy mind az ideális szabályozott piaci, mind a szabályozott piaci felfogás elemei megtalálhatók a tárgyalt anyagokban. Ez is oka annak, hogy míg a munkálatok első időszakában egy egyszeri radikális reform terve szerepelt napirenden, addig a valóságban permanens reform-továbbfejlesztési munkálatoknak lehettünk és lehetünk tanúi.

Nyers Rezső írta a következőket 1965-ben:

"Mindebből /t.i. a gazdaságirányításnak a termelőerők fejlődéséhez való igazításának szükségességéből V.A./ semmiképpen sem következhet azonban a "permanens reformok" elve, mert a gazdaságnak óhatatlanul szüksége van a hosszabb ideig változatlan működési formákra, nem bírja és nem türi az állandó változtatásokkal együtt járó bizonytalanságokat. Tehát egyrészt érezzük, hogy most reformokra van szükség és eszerint kívánunk cselekedni. Másrészt tudjuk, hogy olyan reformok vezetnek csak előre, amelyek hosszabb időre szólnak és a gazdasági fejlődésre stabil körülményeket biztosítanak."^{6/}

Már az állami vonalon történő konkretizálás során felmerült bizonyos alapvető kérdések újra átgondolásának igénye:

"A felvetett gondolat körben különösen a szabályozott piaci koncepció igényel további tisztázást. Egyfelől abból a szempontból, mennyire sikerült a piac objektív működésének feltételeit megteremteni és milyen további lépések szükségesek a piac aktív szerepének kibontakoztatására. Másfelől abból a szempontból, mennyire felel meg a kialakított szabályozási rendszer adott viszonyainkkal összefüggésben a felé támasztott követelményeknek."7/

Az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottsága 1968. szeptember 30-án állást foglalt a reform továbbfejlesztése mellett. Ezért - mint azt egy 1969 elején készült javaslatban olvashatjuk - szükséges olyan elvi elemző-kutató tevékenység elindítása, "amely gazdaságirányítási és szabályozó eszközrendszerünknek a reform kibontakozására, kiegészítésére, lehetséges variációinak hosszútávú felvázolására irányul."8/

A vizsgált dokumentumok kompromisszumos jellegét több - egymással természetesen összefüggő - szempont alapján ki lehet mutatni.

A szabályozott piaci és az ideális szabályozott piaci koncepció keveredése

A legnyilvánvalóbb elvi tisztázatlanság éppen a terv és a piac összefüggéseiben, kapcsolatuk jellegének megítélésében volt. Az elfogadott hivatalos álláspont az volt, hogy az új mechanizmus a piac hatásainak felhasználását jelenti a tervezés elsődlegessége mellett. A tervezés feladata a népgazdasági fejlődés fő céljainak és arányainak meghatározása, valamint az irányítás eszközeinek /a gazdasági szabályozók/ megtervezése. Arra a kérdésre, hogy mitől szervezett

a szocialista piac /mi biztosítja a szabályozott piaci mechanizmusban a tervszerű fejlődést/ a korabeli irodalomból szinte egyöntetű választ kapunk. A szocialista piac szervezettségét - e felfogások szerint - az biztosítja, hogy 1./ az állam tulajdonosként rendelkezik a termelőeszközökkel; 2./ az állam kezében összpontosulnak a bővített ujratermelést biztosító erőforrások, a tiszta jövedelem egy része; 3./ az állam kezében lévő irányítási eszközök /árszabályozás, költségvetési politika, beruházások szabályozása, bank- és hitelrendszer, stb./; 4./ az egyes termelőegységek közvetlen anyagi érdekeltsége a termelési tényezők legracionálisabb felhasználásában. A két vizsgált dokumentumban is egyszerre, egymás mellett találunk olyan megfogalmazásokat, amelyek a piac egyensúlyt teremtő erejét hangsúlyozzák, míg mások a piaci működés abszolutizálásától óvnak. Ez abból is következik, hogy a különböző fejezeteket különböző szerzők irták.^{10/} A tervezési fejezet például sok vonatkozásban a szabályozott piac álláspontján van, amíg a vállalati jövedelemszabályozással foglalkozó rész inkább az ideális szabályozott piac koncepcióját tartalmazza.^{*/}

Érdekes, hogy a két koncepció ütközése kimutatható egy látszólag távol eső területen az érdekfelfogás és politikai rendszer kérdésében kialakult álláspontokban is. Érdemes felfigyelní arra, hogy a dolgozat VI. fejezetében ismertetett vitákban Sós Vilmos az ideális szabályozott piac, míg Lakos Sándor a szabályozott piac álláspontján volt.^{**/}

Fontosnak tartom arra is felhívni a figyelmet, azok az álláspontok, amelyek a piac szabályozását, korlátozását annak

^{*/} A dolgozat terjedelme nem engedi meg, hogy ezeket a dolgozat részletes idézetekkel alátámasszam.

^{**/} Ld. e dolgozat 192. és 203. oldalait.

kedvezőtlen gazdaságon kívüli /politikai, erkölcsi, kulturális, stb./ hatása miatt tartják szükségesnek, akarva, akaratlan az ideális szabályozott piac koncepció talaján állnak, hiszen az árutermelés belső ellentmondásait nem veszik figyelembe, és a piac működésének egyensúlyt teremtő funkciót tulajdonítanak. E felfogás, amely a társadalmi tervezés egyik koncepcionális alapja is, - sokszor szándéka ellenére - azt sugallja, hogy a szocialista gazdaság működtetésének alapdilemmája, hogy társadalmi céljainkkal mikor és meddig egyeztethető össze a gazdasági racionalitás.^{11/} A szociológiai irodalom ezt úgy tárgyalja, hogy össze kell egyeztetni a különböző létszférák racionalitását.^{12/} A reform-közgazdaságtan a problémát úgy veti föl, hogy hol húzzuk meg a versenyszféra határait.^{13/}

Az ilyen típusu megközelítéseket nem tartom megfelelőnek, mivel elfeledkeznek arról, hogy a társadalom totalitás, az alap és felépítmény kölcsönösen feltételezik egymást. A mai termelők a gazdaság relatív önállóságát egyre inkább megszüntetik, a fejlődés a piacon tuli gazdasági kapcsolatok, a termelési viszonyok új típusai felé mutat.

A piac általam bírált felfogása egyben rugalmasan kezelhető visszavonulási terepet biztosít az ideális szabályozott és az önszabályozó piaci felfogások képviselői számára. A gyakorlati kudarcokért ugyanis - a bíralt logika keretei között maradva - a piac hatókörének nem megfelelő kijelölését /a versenyszféra nem megfelelő kijelölését/ és/vagy a piaci eszközök nem következetes alkalmazását teszik, tehetik felelőssé.

Az ideális szabályozott piaci koncepcióból - és ez a témával kapcsolatos utolsó megjegyzésem - logikailag következik az a néhány éven belül felbukkanó álláspont, amely a piaci önszabályozás zavartalan működésének feltételként a különböző részpiacoknak a pénz általi összekapcsolását, a pénz funkcióinak kiteljesítését tartotta szükségesnek. E felfogást korábbi munkámban a gazdaság monetarizálása koncepciójának neveztem.*/

Az Irányelvek és a határozat viszonya

A formális elemzés is világosan megmutatja, hogy a két dokumentum tartalmilag nem fedi le egymást. Ebből a szempontból a terjedelmi különbségen túl lényegesebb a két anyag eltérő szerkezete. A határozatban - eltérően az Irányelvektől - önálló fejezetként nem kerülnek kifejtésre olyan problémakörök, mint a műszaki fejlesztés**/, a hitel- és pénzforgalmi rendszer, belföldi áruforgalom, a központi gazdaságirányítás és a vállalatokkal kapcsolatos szervezeti kérdések, a gazdasági ellenőrzés és információ és az áttérés időszakának problémái. Az eltérések oka egyfelől nyilván az volt, hogy a határozat publikussá válása miatt nem tartották célszerűnek bizonyos potenciális feszültségpontok előzetes közzétételét. Másfelől világos az is, hogy a vezetés bizonyos kérdésekben nem akarta magát

*/ Ez természetesen nem azonos a monetarizmus azóta divatossá vált felfogásával. ld. Vigvári /1985/.

**/ Itt meg kell jegyezni, hogy az Irányelvek ezen része elég kevés konkrétumot tartalmaz.

véglegesen elkötelezni.

"Kádár elvtárs rámutatott arra, hogy a legfontosabb elvi kérdésekben egység van a jelenlévők közt. Részletkérdésekben azonban már vannak eltérések. Van olyan fajta aggodalom is, hogy sok minden, ami a részletkérdések körébe tartozik, nincs kimondva a Központi Bizottság határozatában; szerepel ugyan az irányelvekben, a belső intenciók világosak is, de mert a határozatban tételenen nincs kimondva, kérdéses, vajon nem lesz-e torzulás a végrehajtásban. Sok részletet terjedelmi okokból sem lehetett felvenni a határozatba, de azért sem, mert a további kimunkáláshoz viszonylag szabad kezdet kell hagynunk magunknak és azoknak az intézményeknek, amelyekre a pontos szabályozási feladat hárul."^{15/}

A két dokumentum tartalmi eltérései közül két momentumot emelek ki. A szervezeti kérdések témakörében a határozat egyértelműen ágazati minisztériumokról szól, míg az irányelvek differenciáltan szól a különböző típusú irányító szervek, OT, PM, gazdasági minisztériumok, Nemzeti Bank szerepéről.^{16/}

A gazdasági szabályozás elvi kérdései kapcsán a határozat a hangsúlyt az ágazatspecifikus megoldásokra helyezi, míg az Irányelvek a normativitást vallja.^{17/}

A gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus összefüggése.

Igen érdekes eredményre jutunk, ha összehasonlítjuk a reform-munkálatokat elindító, kiinduló indoklást és kitűzött célokat^{*/} a kész dokumentumok és a beterjesztő KB titkár előadói beszédének megfelelő részével. Míg az 1964 augusztusában kelt kiinduló anyagban a konkrét, megoldandó gazdaságpolitikai problémák kerültek megfogalmazásra, addig a vizsgált dokumentumok indokló passzusai eléggé általános megfogalmazást nyertek. Nyers Rezső előadói beszédében a koncepciót kialakító

^{*/} Ld. e. dolgozat 61. oldalát, illetve a Dokumentumnak 307-308. illetve 454-455. oldalait.

munkálatok kiinduló kérdéseit a következőkben foglalta össze:

1/ Milyen jellegzetességei lesznek gazdasági fejlődésünk következő szakaszának?

2/ Milyen okai vannak a tapasztalható objektív problémáknak és gazdasági hibáknak, azoknak, melyek nem véletlenszerűek, hanem ismétlődőek?

3/ Merre, és milyen irányban fejlődik a testvéri szocialista országok tervgazdasága?

4/ Hogyan függ össze a javasolt reform eddigi és jelenlegi általános politikánkkal, valamint gazdaságpolitikánkkal?^{18/}

E forrásokból - és az előző fejezetekben ismertetett vitákból - kitűnik, hogy a kiindulás konkrét jellegétől eltérően a végeredmény egy sok ponton tulságosan általános, a gazdaság konkrét adottságaival kevésbé számoló elvi koncepció alakult ki. Ugyanakkor e mellett az új mechanizmus néhány konkrét megoldása a harmadik ötéves terv néhány alapvető gazdaságpolitikai célját /pl. a mezőgazdaság kiemelt fejlesztése, a külkereskedelmi forgalom további bővítése/ közvetlenül szolgálta.

Mérleg

Az eltelt több mint husz esztendő nemcsak lehetővé, de szükségessé is teszi az Irányelvek és a Határozat értékelését. A következőkben, támaszkodva a disszertációban feldolgozott anyagokra és elemzéseimre, néhány szemponttal ehhez szeretnék hozzájárulni, segítve a reform továbbfejlesztésére irányuló munkálatokat.

1/ Kétségtelen, hogy a tervgazdálkodás konkrét magyarországi rendszere az 1960-as évek elején hozzájárult az ismertetett gazdasági nehézségek kialakulásához. Ebben az értelemben égetően aktuális volt a reform. Ahogyan arról a II. fejezetben irtam, a gazdasági feszültségek egy tágabb, a gazdaságirányítási rendszeren kívül a gazdaságpolitikai döntési rendszert és a gazdaságfejlesztési stratégiát is érintő lényeges /reform-jellegű/ változásokat igényeltek volna. Magam is osztom tehát azt a véleményt, hogy az 1966-os koncepció döntően gazdaságirányítási reform volt és nem érintette a gazdasági mechanizmus egészét. Véleményem szerint - és ebben eltérek a többségi állásponttól - a gazdasági mechanizmus egészét érintő reformnak gyökeresen meg kellett volna változtatnia: a/ a gazdaságpolitikai döntési rendszert, megteremtve ennek intézményes társadalmi kontrollját /ez egyben a tervezés reformját is jelentette volna/; b/ a vállalatokon belüli viszonyokat, növelve a szervezettséget és rugalmasságot; c/ a gazdasági alapegységek közötti kapcsolatok jellegét, erősítve az azok közötti együttműködést. Nem osztom tehát azt a nézetet, amely szerint a mechanizmus egészét érintő reform lényege a piaci viszonyok teljessé tétele. A piac ugyanis közvetlenül nem szolgálja a társadalmi szervezettség növekedését. A piac nem a gazdasági tevékenység hatékonyságát kifejező stabil mértékrendszer, hanem szereplőinek érdekérvényesítési terepe. A politikai reform feladata a társadalmi szervezettség növelése és nem a piac működését akadályozó vélt tényezők lebontása.

Annak okát, hogy az 1966-os dokumentumok végül is megmaradtak a gazdaságirányítási rendszer mellett, két dologban látom. Egyfelől a közgazdaságtudomány /ld. az I. fejezetben tárgyalt modellek/ akkori eredményei - azok lényegi meghaladása nélkül - ezirányu gondolkodást tettek lehetővé.

Másfelől az ismerttetett dokumentumok alapján állitható, hogy a MB felhatalmazása erre a dologra korlátozódott.

2/ El kell mondani, hogy a kodifikált koncepció sok tekintetben ellentmond a gazdaságirányítási rendszerrel kapcsolatos konzisztencia-követelményeknek:

a/ Az ország termelőerőinek konkrét fejlettsége, a fejlesztés kívánatos irányai két egymással összefüggő igényt támasztottak a gazdálkodás és a gazdaságirányítás rendszerével kapcsolatosan. Egyfelől az infrastruktúra fejlesztésének adekvát irányítási, gazdálkodási mechanizmusait.^{19/} Másfelől annak biztosítását, hogy a tudományos-technikai fejlődés eredményeit a termelő ágazatok /elsősorban az ipar/ adaptálni tudják.

A gazdaság földrajzi területenkénti és népgazdasági áganként, ágazatonként eltérő fejlettsége - figyelembevéve természetesen a különböző területek, ágazatok fejlesztésének szükségességét, és lehetőségét - differenciált, igen finom eszközökkel "dolgozó" irányítási rendszert feltételez. Mivel a reform kidolgozása során ezeket a szempontokat legfeljebb csak érintőlegesen vették figyelembe, a vizsgált koncepció e követelményeket nem elégithette ki.

b/ A tervteljesítésben való érdekeltség helyett a nyereségtömegben való érdekeltség előrelépést jelentett, hiszen rugalmasabb vállalati- és irányítói magatartást tett lehetővé. Ugyanakkor világosan látnunk kell a következőket:

- a nyereség tömegében való érdekeltség rövid távu érdekeltséget jelent, így nem volt alkalmas a stabil vállalati tevékenység, és így a vállalatközi kooperációk kialakulását biztosítani. M.Dobb híres hasonlatával élve, ez az érdekeltség "a biciklistát követő kutya magatartását" táplálta a vállalatvezetők fejébe;

- ahogy már az V. fejezetben bizonyítottam, a nyereség önmagában nem képes a hatékonysági követelményeknek a vállalati szféra felé közvetíteni és nem alkalmas automatikus érdekharmonizálásra. Ebből az következik, hogy az aktív gazdaság-irányító tevékenység elengedhetetlen a gazdasági egyensúly fenntartására és szükséges konkrét hatékonysági követelményeknek a vállalati szféra felé való meghatározása. A mai szocialista gazdaság adekvát irányítási rendszere egy részleteiben is kidolgozott szabályozott piaci rendszer.

c/ A belső konzisztencia követelménye is csorbát szenvedett, hiszen a koncepcióban és a megvalósításban is a hangsúly a szabályozásra helyeződött. Egy sajátos szabályozási illúzió^{20/} alakult ki.

A tervezésbeli változások, a kétszintű tervezés megteremtése, a közép- és hosszútávú tervezés előtérbe kerülése, bizonyos módszerbeli /"tervezéstechnológiai"/ megújulás történt, de ezek nem voltak átütőek.

A tervezés "rendszerspecifikus" vonásait erősítette volna annak társadalmibbá tétele, információs bázisának, látókörének kiszélesítése. Egy ilyen irányu elmozdulás a tervezés eddigi ex post érdekrangsoroló funkcióját, amelyet sokszor a tervezés résztvevőinek háta mögött töltött be, ex ante érdekegyeztetéssé, érdekrangsorolássá teheti.

Az intézményi- és döntésjogi rendszer lényegi változatlan-sága is a koncepció súlyos tehertétele.

Lehetséges ellenérv értékelésem ezen pontja ellen, hogy túlságosan maximalista vagyok, egyszerre ennyi változás nem mehet végbe. Ezzel kapcsolatban az a véleményem, hogy egy elvi iránymutatást adó - és így ideológiai platformnak is tekinthető - dokumentumnak komplexen, átfogóan kell megragadni a megváltoztatandó valóságot.

Az 1968-72 közötti, a reform továbbfejlesztését célzó munkálatok az általam felvetett hiányosságok többségének felszámolását nem tüzték ki célul.

Más kérdés természetesen a koncepció bevezetése. Ebben a tekintetben a folytonosság szem előtt tartása természetes és helyes politikai reflex.

3/ Az ismertetett viták maradandó, káros "eszmei öröksége" a gazdasági reform és általában a reformok kérdésében tapasztalható dichotom gondolkodás, a harmadik ut lehetőségének tagadása. Egy túlhaladott társadalmi-gazdasági állapotot nemcsak egyféleképpen lehet meghaladni. A disszertációban bizonyítom, hogy az előkészítés során több tudományos koncepció ütközött meg. A politikai döntés egy koncepciót tett

uralkodóvá. A vizsgált munkálatok fontos tanulsága, hogy a tudomány sem egyetlen koncepciót tett a politika asztalára. Ezért /is/ növelte volna a reform-koncepció megalapozottságát egy tényleges társadalmi vita.

4/ Az elfogadott koncepció kompromisszumos jellegéből következik annak lezáratlansága, kifutásának beláthatatlansága.

A koncepció értékelésének igazi alapja a megvalósítás gyakorlati tapasztalatainak értékelése, elemzése. Igaz, hogy a megvalósulást a koncepció belső ellentmondásai mellett befolyásolják a befogadó közeg reakciói is. De ez már egy másik dolgozat tárgya lehet.

J e g y z e t e k

A dolgozat jellegéből következően bőséges hivatkozásra van szükség. A jobb áttekinthetőség kedvéért a jegyzeteket fejezetenként közlöm. Néhány gyakran használt forrásnál egyszerűsített elnevezést alkalmazok. Ilyen az MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archivumának anyagai /a továbbiakban P.I./; az Új Magyar Központi Levéltár anyagai /a továbbiakban Levéltár/; a Magyar Szocialista Munkáspárt határozata és dokumentumai 1963-1966 című kötet /a továbbiakban Dokumentumok/. Az alapművekre - amelyek az irodalomjegyzékben szerepelnek - a szerző és évszám megjelöléssel hivatkozom. A többi esetben a hivatkozások a szokásos formában történnek.

Bevezetés

- 1/ Ld. Marx és Engels művei 13. kötet, 7. oldal.
Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- 2/ Vigvári András: A gazdaságirányítási rendszer egyes kérdései - elmélettörténeti megközelítésben.
Politikai gazdaságtan füzetek 47.
Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály, 1985.
- 3/ Az 1950-es évek reform-gondolatainak elemzésével magam is foglalkoztam "Gazdasági reform-koncepciók és viták az 1950-es években Magyarországon" Tájékoztató
1983. 6. szám című tanulmányomban.

I. fejezet

- 1/ Ezekről magyar nyelven ld.
Brus /1966/ 38-55. oldal
Kornai János /1978/
Morva Tamás: A tervgazdaság Lange-féle piaci modellje
Közgazdasági Szemle, 1966. 2. szám.
Morva Tamás: A tervgazdaság modelljei
in. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülásszaka. /1967/
Kossuth, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968. 116-145. oldal
Wiener György: A szocialista gazdaság és politika elméleti modelljei.
Társadalmi Szemle, 1982. 5. szám.
- 2/ Brus /1966/ 9. oldal.
- 3/ Brus /1966/ 11. oldal.
- 4/ Brus /1966/ 231. oldal.

- 5/ Brus /1966/ 169. oldal.
- 6/ Brus /1966/ 169. oldal.
- 7/ Brus /1966/ 173. oldal.
- 8/ Brus /1966/ 223. oldal.
- 9/ Brus /1966/ 226. oldal.
- 10/ Brus /1966/ 226-227. oldal.
- 11/ Brus /1966/ 228. oldal.
- 12/ Antal László kandidátusi védésének anyagaiban Nagy Tamás és Antal László azon véleménye olvasható, amely szerint a szabályozott piaci modell nem tekinthető sem elméletileg, sem gyakorlatilag önálló modelltipusnak. A decentralizált modell csak önszabályozó piaci modellként értelmezhető. A megvalósult un. magyar modell egy átmeneti indirekt irányítási modell, amely vagy továbbfejlődik a decentralizált modell irányába, vagy recentralizálódik.
Ld. Külgazdaság, 1986. 9. szám.
Már itt előrebocsátom, hogy az e kérdés körüli vita végigkísérte az 1966-os reformkoncepció kialakítását is.
- 13/ Ld. Sárközy /1973/ 145. oldal.
Sárközy /1986/
- 14/ Sárközy /1973/ 193-194. oldal.
- 15/ A hetvenes évtized a magyar történelemben.
Kossuth Könyvkiadó, 1980.
Kovács István hozzászólása 233. oldal.
- 16/ Ld. Sárközy /1981/ 228. oldal.
- 17/ Ld. Bársony /1987/ 24. és 34. oldal.
- 18/ Farkas Péter: Megjegyzések a tudományos kifejtés rendszeréről a vulgarizmus kérdésköréről A tőke alapján.
Kézirat MKKE, 1980.
- 19/ Ld. uo. 67. oldal.
- 20/ Ld. pl. Liska /1963/
- 21/ Szabó Kálmán: Tanulmányok az új gazdasági mechanizmus problémaköréből. Akadémiai doktori értekezés. 121. oldal.
Kézirat, 1967.
- 22/ Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. Bp. 154. oldal.

- 23/ Ld. pl. Bauer Tamás: A kelet-európai tervgazdálkodás politikai-
ökonómiai értelmezéséhez Medvetánc
1982. 2-3. szám. 188-198. oldal.
- 24/ Ld. Csikós-Nagy Béla: A magyarországi árvita két szakasza
Közgazdasági Szemle, 1966. 4. szám 393-404. oldal.
- 25/ Ld. im. 400. oldal.
- 26/ Ld. uo.
- 27/ Ld. Bauer im. 198. oldal.
- 28/ Ld. Wiener /1982/ 120. oldal.
- 29/ Ld. K. Marx: A politikai gazdaságtan birálatának alapvo-
nalai.
Második rész, Kossuth, 1972. 168-169. oldal.
- 30/ Ld. ezzel kapcsolatban Marx: Gazdasági-filozófiai kéz-
iratok 1844-ből.
Kossuth, Budapest, 1970. Magántulajdon és kommunizmus.
- 31/ Szabó Kálmán könyve nyomán a magyar politikai gazdaságtan
oktatásban alaptétel volt, hogy a mai viszonyokra jellemző
a termelés tárgyi és személyi feltételeinek újszerű össze-
kapcsolása.
Ld. A szocialista termelés alapvonásai.
Kossuth Könyvkiadó, 1964.
- 32/ Ld. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.
Kossuth, 1970. Magántulajdon és kommunizmus.
- 33/ Ld. Wiener /1988./
- 34/ J. Wiatr: A politikai viszonyok szociológiája.
Kossuth Könyvkiadó, 1980. 196. oldal.
- 35/ Erről ld. bővebben Tulajdon és gazdálkodás.
MSZMP Budapesti Bizottsága Oktatási Igazgatóság
Műhelytanulmányok 4. kötet. 1987.
Nagy Sándor és Wiener György előadásait.
- 36/ A szakirodalom a mindennapi tapasztalatok alapján viszony-
lag korán felismerte e felfogás tarthatatlanságát, de az
érvrendszerben nem jutott el a tulajdon és a vállalati ma-
gatartás összefüggéseinek feltárásáig.
Ld. pl. Zelkó Lajos: Vállalatelmélet és politikai gazdaság-
tan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978.
- 37/ Hasonló módon fejti ki Antal László több helyen, pl. /1979/
16. oldal és /1985/ 40-41. oldal a gazdasági mechanizmus
fogalmát.
- 38/ Ld. Kornai /1971/ 202. oldal.

- 39/ A gazdasági mechanizmus fogalmat tudomásom szerint magyar közgazdászok először egy 1954 novemberében keltezett belső vitaanyagban használták. Itt az árrendszert, a bérrendszert, a pénzügyi és hitelrendszert értették alatta.
Ld. Tézisek a gazdaságpolitikai munkaprogram kialakításához. P.I. Archivum 176. fond 65/256. öe.
- 40/ Ezt a felfogást vallotta többek között Szabó Kálmán is.
Ld. Tanulmányok az új gazdasági mechanizmus problémaköréből.
- 41/ W.Narojek: A tervező társadalom.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 26. oldal.
- 42/ Kornai /1971/ 176. oldal.
- 43/ Gács-Lackó: A népgazdasági szintű tervezési magatartás vizsgálata.
Közgazdasági Szemle, 1974. 3. szám. 259. oldal.
- 44/ Andics Jenő: A tervezés érdekviszonyai és a szocializmus politikai rendszere.
Társadalmi Szemle, 1981. 7. szám. 92. oldal.
- 45/ Szorcsik Sándor: A társadalmi tervezésről.
MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1977. 189. oldal.
- 46/ Ld. Andics im. 97. oldal.
- 47/ Ld. pl. A szocialista gazdasági mechanizmus jellemzői és fejlődése. Antal László kandidátusi értekezésének védéséről.
Külgazdaság, 1986. 9. szám.
- 48/ Ld. Szentés Tamás: Szocializmus és világgazdaság.
Társadalmi Szemle, 1984. 10. szám 84-85. oldal.
- 49/ Ld. Kozma /1978/ 364-365. oldal.
- 50/ Ld. Kozma /1987/ 300-301. oldal.
- 51/ Ld. pl. Petschnig Mária: Gazdaságunk alkalmazkodásának korlátai.
Valóság, 1987. 8. szám.
- 52/ Ld. Bársony /1987/ 15. oldal. Hasonló nézeteket vall Balogh /1987/ 426-427. oldal.
- 53/ Ld. Bauer /1982/ 33. oldal.
- 54/ Ld. Bauer /1987/ 533-534. oldal.
- 55/ Ld. Beszámoló "A gazdaságpolitika továbbfejlesztésének tudományos megalapozása OTTKT Kutatási főirány 1977-1986 között végzett kutatási tevékenységéről" /Rövidített szöveg/.
Közgazdasági Szemle, 1987. 5. szám. 605-606. oldal.

- 56/ Ld. "Megélt gondolkodás /1971/"
Világosság, 1986. 8-9. szám. 514. oldal.
- 57/ A L' Unitának adott, 1966. augusztus 28-án megjelent
interju.
Világosság, 1986. 8-9. szám 516. oldal.
- 58/ Huszár István: Gazdasági reform és tudomány.
Világosság, 1986. 8-9. szám. 475. oldal.
- 59/ A demokratikus centralizmus problémáival foglalkozik
Gervai Pál /1981/.

II. fejezet

- 1/ Ld. pl. Berend /1979/
Berend /1983/
Pető-Szakács /1985/
- 2/ Ld. Nagy Sándor /1987/ A dolgozatban szereplő adatok
"A népgazdasági fejlődés összefoglaló mutatóinak 1981. évi
árszinten egységesített idősorai 1950-1985." című, az
Országos Tervhivatal által készített anyagból valók.
A továbbiakban közölt ábrák az idézett tanulmányból valók.
- 3/ Ld. Levéltár XIX-A-16-a 817. doboz 129. tétel.
- 4/ "A célok részletes elemzése /ti. az iparátsszervezés céljai/
azt mutatta, hogy az érvek és indítékok között nemcsak nyil-
vánosan, de a belső anyagokban sem szerepelt egy - akár táv-
latilag bevezethető - szabályozott piaci mechanizmus elkép-
zelése, ellenkezőleg, mint bizonyítani próbáltam, az össze-
vonások éppen az ilyen jellegű változtatások helyettesíté-
sére voltak hivatottak".
Ld. Voszka Éva: Érdek és kölcsönös függőség.
/Átszervezési tapasztalatok/
Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1984. 264. oldal.
- 5/ Ld. Simon /1988/ 37-38. oldal.
- 6/ Ld. Dokumentumok 97. oldal.
- 7/ A táblázat forrása a KSH adatai.
- 8/ A táblázat Pető-Szakács /1985/ 403. oldalán található,
a szerzők számításai alapján.
- 9/ Az elképzelések szerint a központi gazdaságirányító szervek
jogosítványainak egy részét a vállalati és irányítói funk-
ciókat egyszerre betöltő nagy gazdasági szervezetek vették
volna át ezzel javítva az irányítás hatékonyságát.
Ld. erről Sárközy /1981/ 228. oldal.

- 10/ Ld. Jelentés a budapesti foglalkoztatottság és az ipar-telepítés helyzetéről /dr.Sághy Vilmos OT elnökhelyettes, Fock Jenőnek a GB elnökének/.
Levéltár XIX-A-16-a 850. doboz 151. tétel.
/a kiemelés tőlem V.A./
- 11/ Ld. Lajtai /1983/ műve részletesen kifejti ennek hatásait az új gazdasági mechanizmus működésére.
- 12/ Ld. pl. Feljegyzés a gépipar helyzetéről, a távlati fejlesztés egyes kérdéseiről.
Levéltár XIX-A-16-a 817. doboz 102. tétel.
- Előterjesztés a Politikai Bizottság részére "Főbb megállapítások a gépipar fejlődéséről" /1964. december 3./-
Levéltár XIX-A-16-a 820 doboz 202. tétel.
- 13/ Az országgyűlési bizottságokban elhangzott felszólalások.
Levéltár XIX-A-16-a 800. doboz 152. tétel.
- 14/ Apró Antal 1963 áprilisában egy KGST VB ülésről szóló, a Kormány részére írt tájékoztatójában a következőket írta:
"A szakosítás terén fennálló hiányosságok, azok okai és a szükséges teendők tekintetében - lényegében a magyar véleménnyel egyező - egységes álláspont alakult ki. Eszerint a szakosítást eddig - különösen a gépiparban - a termelésnek csak kis részét érintette és nem vezetett komoly gazdasági-műszaki eredményekre".
Levéltár XIX-A-16-a 780. doboz 53. tétel.
- 15/ Ennek érdekében a célországokba gazdasági delegációk utaztak abból a célból, hogy felderítsék a konkrét lehetőségeket.
Ld. Összefoglaló jelentés a fejlett tőkésországokban járt delegációk munkájáról.
Levéltár XIX-A-16-a 807. doboz 127. tétel.
- 16/ Ld. Bognár /1964/ 7. oldal.
- 17/ Ld. Pető-Szakács /1985/ 652. oldal.
- 18/ Ld. Nyitrai Ferencné: Népgazdaságunk importigényessége.
Közgazdasági Szemle, 1967. 4. szám.
- 19/ Hedri Gabriella: Külkereskedelmünk fejlett tőkésországokkal.
Közgazdasági Szemle, 1966. 1. szám.
- 20/ Ld. Berend /1983/ 416. oldal.
- 21/ Ld. Bálint József: Gazdasági fejlődésünkről és feladatainkról. Társadalmi Szemle, 1965. 11. szám.
- Fock Jenő: Gazdasági fejlődésünk időszerű kérdései.
Társadalmi Szemle, 1965. 10. szám.

22/ Vita a külgazdasági kapcsolatok fejlesztéséről:

- 1/ Ausch Sándor: Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus.
Közgazdasági Szemle, 1965. 7-8. szám.
- 2/ Balassa Ákos: Az érdekelttség problémája a KGST-országok közötti gyártásszakosításban.
Közgazdasági Szemle, 1965. 9. szám.
- 3/ Balassa Ákos: Szabályozott piaci verseny a KGST-országok vállalatai között.
Közgazdasági Szemle, 1965. 11. szám.
- 4/ Tallós György: A KGST-országok közötti kereskedelem módszereinek fejlesztéséről.
Közgazdasági Szemle, 1966. 1. szám.
- 5/ Ausch Sándor: A KGST-országok együttműködésének fejlesztése.
Közgazdasági Szemle, 1966. 3. szám.

Vita a hosszú távu tervezés kérdéseiről:

- 1/ Csapó László: Hosszu távu növekedéstervezés nyitott gazdaságban.
Közgazdasági Szemle, 1965. 11. szám.
- 2/ Cukor György: A távlati tervezés néhány kérdése.
Közgazdasági Szemle, 1966. 1. szám.
- 3/ Balassa Ákos: A távlati tervezés problémáinak vitájához.
Közgazdasági Szemle, 1966. 2. szám
- 4/ Máriás Antal: Népgazdaságunk strukturája és gazdaságfejlesztési céljaink.
Közgazdasági Szemle, 1966. 4. szám.
- 5/ Páldi András: Hozzászólás a távlati tervezés vitájához.
Közgazdasági Szemle, 1966. 5. szám.
- 6/ Mandel Miklós: Hosszu távu tervezés és gazdasági valóság.
Közgazdasági Szemle, 1966. 6. szám.
- 7/ Csapó László: Hosszu távu növekedés-tervezés nyitott gazdaságban. /Válasz a vitában felmerült néhány főbb ellenvetésre./
Közgazdasági Szemle, 1966. 9. szám.
- 8/ Hetényi István: Vita a hosszú távu növekedés tervezéséről.
Közgazdasági Szemle, 1966. 10. szám.

Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy Vajda Imre az adott időszakban figyelemreméltó, eredeti gondolatokkal gazdag írásokat publikált a gazdaságstratégia témakörben.

- 23/ Ld. Szirmai István előadói beszéde a KB 1965. március 11-i ülésén.
Társadalmi Szemle, 1965. 4. szám.
- 24/ Szirmai István: Az ideológiai irányelvek vitájáról.
Társadalmi Szemle, 1965. 11. szám.
- 25/ Ld. im. 7. oldal.
- 26/ Friss István: Gazdaság és ideológia.
Valóság, 1965. 1. szám.
- 27/ A nagyon szerteágazó, sok témakört érintő viták közül két vonulatra hívom fel az olvasó figyelmét. Az 1926-os értéktörvény vitára, illetve a hosszú távu tervezés kérdéseiről az 1920-as évek második felében lezajlott vitára.
Az előbbiről ld. Az 1926-os vita az értéktörvényről Szovjetunióban. /Politikai Gazdaságtan füzetek 25. Oktatási Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály, Szerkesztette: Mihalik István./
Az utóbbiról ld. Barla-Szabó Ödön: A hosszú távu tervezés genetikai és teleológiai elvéről folytatott vita a Szovjetunióban. /Egyetemi Szemle, 1980. 2. szám./
- 28/ Ezekről részletesebben ld. Morva /1966/, /1967/
Wiener /1982/
Kornai /1987/.
- 29/ A jugoszláv öngazgatás gazdasági teoretikusa volt ebben az időben Borisz Kidrics. Magyar nyelven hozzáférhető írások a jugoszláv mechanizmus gazdálkodás termékei közül.
A társadalmi igazgatás Jugoszláviában. Cikkek és beszédek gyűjteménye 1950-1960.
Fórum Könyvkiadó, Novi Sad.
- 30/ Ld. erről Barla-Szabó Ödön: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés az MDPKV 1953. júniusi ülése után.
Párttörténeti Közlemények, 1981. 2. szám.
- 31/ Ld. erről A magyar közgazdasági gondolat ..., Berend /1983/,
Pető-Szakács /1985/, Vigvári /1983/.
- 32/ Erről ld. A magyar közgazdasági gondolat ...
- 33/ Ezek közül legjelentősebbek
„Brus /1966/, ami lengyelül 1960-ban jelent meg először;
Ota Sik: A szocialista áruviszonyok.
Kossuth és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.
- 34/ Ld. A magyar közgazdasági gondolkodás ... 34-40. oldal.
- 35/ Csikós /1963/ 1077. oldal.
- 36/ uo. 1078. oldal.
- 37/ Ld. Nagy Tamás /1963/ 1087. oldal.

- 38/ uo. 1091. oldal.
- 39/ uo. 1092. oldal.
- 40/ Nagy Tamás: Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban.
Közgazdasági Szemle, 1964. 7-8. szám.
- 41/ Ripp Géza: A szocialista gazdasági rendszer modelljeiről.
Közgazdasági Szemle, 1964. 7-8. szám.
- 42/ Ld. uo. 918. oldal.
- 43/ Csikós-Nagy Béla: A szocialista gazdaság "két modell" elmélete.
Közgazdasági Szemle, 1964. 9. szám.
- 44/ i.m. 1099. oldal.

III. fejezet

- 1/ Berend /1983/ 452-453. oldal.
Nyers Rezső írja a következőket:
"... a gazdaságpolitika kialakítását két szinten végeztük, a két szint sajátos összekapcsolásával. A Központi Bizottság Államgazdasági Bizottsága volt a döntéselőkészítő, összehangoló és politikai ellenőrző szerv ... Sokkal kötetlenebb formában, bizonyos rendszerességgel, de nem előkészített napirenddel működött a második szint, amolyan gazdaságpolitikai elemző, hosszabb távu koncepció - érlelő "agytrösztként", ebben voltak pártonkívüliek is, tudósok és gyakorlati emberek egyaránt". Ld. Nyers Rezső: Péter György a kommunista és a reformer.
Medvetánc, 1984. 2-3. szám, 249. oldal.
- 2/ Irányelvek a szélesebb értelemben vett gazdasági mechanizmus felülvizsgálatára. /Bp., 1964. augusztus 21./
P.I. 288. f. 23/1966/40. őe.
- 3/ Dokumentumok 107. oldal.
- 4/ Összesen nyolc tanulmány készült, szerzőik - a megírás sorrendjében - Kopátsy Sándor, Wilcsek Jenő, Péter György és Zala Julia, Turánszky Miklós, Vajda Imre, Hont János, Erdei Ferenc, Bognár József voltak.

Ld. A magyar közgazdasági gondolat. 314. oldal.
- 5/ A vitaanyag megjelent. Az árképzés közgazdasági alapjai. /Az MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközösségének vitái./
Kossuth Könyvkiadó, 1965. Bp.
- 6/ Ld. Az 1968. évi árreform dokumentálása./Készítette: MTA KTI részvételével az OÁÁH és a PM/. Bevezetés, és Az ármechanizmus munkacsoport ideiglenes programjának tervezete.
P.I. 288. f. 23/1966/41. őe.

- 7/ Javaslat a gazdaságirányítás rendszerének tökéletesítését előkészíteni hivatott munka megszervezésére. /1964. november 26./
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/41. öe.
- 8/ Feljegyzés a Bizottság 1964. november 26-i üléséről.
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/41. öe.
- 9/ Morva Tamás közlése alapján.
- 10/ Javaslat a gazdasági mechanizmus reformjával kapcsolatos tájékoztatási tevékenység irányelveiről. /1965.március 10./
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/41. öe.
- 11/ Feljegyzés a Bizottság 1965. február 25-i üléséről.
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/41. öe.
- 12/ Javaslat a gazdaságirányítási rendszer reformjának propaganda munkájáról.
Ld. P.I. 288 f. 23/1966/42. öe.
- 13/ Ld. Javaslat a Közgazdaságtudományi Intézetben elvégzendő munkára. /1965. január 4./
P.I. 288. f. 23/1966/41. öe.
- 14/ Feljegyzés a Bizottság 1965. február 25-i üléséről.
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/41. öe.
- 15/ Jegyzék a gazdasági mechanizmus tökéletesítésére kidolgozott, illetve kidolgozás alatt álló javaslatokról./1965. március 10./
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/41. öe.
- 16/ Timár /1968/ 131. oldal.
- 17/ Tájékoztató a gazdaságirányítás rendszerének felülvizsgálatára és korszerűsítésére szervezett munkacsoport részére. /1965. január 7./
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/40. öe.
- 18/ Emlékeztető a Mechanizmus Bizottság 1966. február 18-i üléséről.
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/42. öe.
- 19/ Javaslat a mechanizmusreformot előkészítő munka további menetére. /1965. szeptember 23./
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/42. öe.
- 20/ A Mechanizmus Bizottság 1965. szeptember 23-i üléséről készített emlékeztető.
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/42. öe.
- 21/ Javaslat a mechanizmusreformot előkészítő munka további menetére. /1965. szeptember 23./
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/42. öe.

- 22/ Emlékeztető az MB 1965. szeptember 23-i üléséről.
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/42. öe.
- 23/ Javaslat a "Jelentés" V. fejezetéhez felsorolt szervezeti problémák megvizsgálásának módjára és egy ipari konzultatív bizottság létrehozására.
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/42. öe.
- 24/ Emlékeztető ... ld. uo.
- 25/ Javaslat a "Jelentés" V. fejezetében felsorolt szervezeti ...
Ld. uo.
- 26/ Ld. Emlékeztető a MB 1966. február 18-i üléséről.
- 27/ Ld. uo.
- 28/ Ezen eseményről tudósított a Társadalmi Szemle 1966/7-8. száma. "Kádár János és Nyers Rezső elvtárs felszólalása a gazdaságirányítás reformját előkészítő bizottság záró-értekezletén".
- 29/ Ld. P.I. 288. f. 23/1964/111. öe.
- 30/ A közelmúltban könyv formájában is megjelent.
Ld. Liska /1988/

IV. fejezet

- 1/ Feljegyzés a Bizottság 1965. január 7-i üléséről.
P.I. 288. f. 23/1966/41. öe.
- 2/ Ld. Dokumentumok 231-272. oldal.
- 3/ Itt az ismertetésre kerülő dokumentum mellett felhasználtam a munkacsoportok kritikai elemző tanulmányait.
Ld. P.I. 288. f. 23/1966.

Tervezési munkacsoport 43 öe.
Export-import munkacsoport 45 öe.
Belkereskedelmi munkacsoport 46 öe.
Ármechanizmus munkacsoport 47 öe.
Műszaki fejlesztési munkacsoport 48 öe.
Beruházási munkacsoport 49 öe.
Tanácsai munkacsoport 50 öe.
Termelőszövetkezeti munkacsoport 51 öe.
Állami vállalatok dolgozóinak díjazása munkacsoport 53 öe.
Vállalatok szerepe munkacsoport 54 öe.
A dolgozók bevonása munkacsoport 55 öe.

- 4/ Ld. Nyers Rezső: Gazdaságirányítási rendszerünk problémái.
Ld. Nyers /1968/ 118. oldal.

- 5/ Lakos Sándor: A gazdasági mechanizmus reformjának egyes kérdései.
Kossuth Könyvkiadó, 1966. Bp. 7. oldal.
- 6/ Ahelyett, hogy itt most publikus anyagokból, vélekedésekből idézeteket sorakoztatnék fel, ehelyett egy 1969 februárjában kelt anyagból idézek:
- "Célszerű volna
- a gyakorlati tapasztalatokat is figyelembe véve finomítani és kiegészíteni a szabályozott piaci irányítás elvi modelljét,
 - megvizsgálni a gazdasági modellel kapcsolatban eddig még nem eléggé tisztázott elméleti kérdéseket /pl.: a nyereségérdekeltség rendszere a tulajdonviszonyok milyen vonásait erősíti, melyek a szocialista társadalom célkitűzéseivel összhangban álló és azokkal szemben álló piaci hatások, stb./."
- Ld. Javaslat a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó tematikára és a munka szervezésére.
P.I. 288. f. 15/158. Őe. MSZMP KB GPO
- 7/ Tájékoztató a gazdaságirányítás rendszerének felülvizsgálatára és korszerűsítésére szervezett munkacsoportok részére. /Bp.1965. január 7./
P.I. 288. f. 23/1966/40. Őe.
- 8/ Ld. "Emlékeztető a Bizottság március 10-i üléséről" és "A Mechanizmus Bizottság üléseinek terve 1965. május közepéig".
P.I. 288. f. 23/1966/41 Őe.
- 9/ Ld. Emlékeztető a Mechanizmus Bizottság 1965. május 28-i üléséről.
P.I. 288. f. 23/1966/42. Őe.
- 10/ Szamuely László a mechanizmusreform előkészítése eme mozzanatára utal "A mechanizmusvita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon" /Gazdaság, 1985/2./ 104-105. oldal és "A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978" című kötethez írt "Bevezetés"-ben 44-45. oldal. Megítélésem szerint azonban az itt festett kép leegyszerűsített, ugyanis éppen a következőkben tárgyalt vita évrendszerűt hagyja figyelmen kívül.
- 11/ Feljegyzés a Mechanizmus Bizottság részére. Vita a "Kiindulási koncepció" első variánsával /Bp.1965. június 9./.
Készítette: Morva Tamás /továbbiakban Feljegyzés I./
- Feljegyzés a Mechanizmus Bizottság részére. Vita a "Kiindulási koncepció" második variánsával /Bp.1965. június 9./.
Készítették Nagy Tamás és Havas Péter /továbbiakban Feljegyzés II./
- Mindkettőt ld. P.I. 288. f. 23/1966/ 42. Őe.

- 12/ Vö. Szamuely i.m. 44-45. oldalával, ahol az ő álláspontja szerint a hagyományos tervlembontásos és az új reformkoncepció ütközéséről volt szó.
- 13/ Ld. Feljegyzés I.
- 14/ Ld. Feljegyzés II.
- 15/ Nagy Tamás: Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban.
Közgazdasági Szemle, 1964. 7-8. szám. 790-807. oldal.
- 16/ Ld. uo.
- 17/ Ld. Feljegyzés I.
- 18/ Ld. Feljegyzés II.
- 19/ Ld. Kornai /1971/
Kornai /1980/
Bródy András: Ciklus és szabályozás.
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
Szegő /1982/
- 20/ Ld. Morva Tamás: Tervszerűség és piaci mechanizmus a szocializmusban.
Közgazdasági Szemle, 1966. 3. szám. 281. oldal.

/Az idézet Marx: A tőke II. 341. oldal.
Kossuth, Bp. 1961./
- 21/ Ld. uo.
- 22/ Feljegyzés II.
- 23/ Ld. uo.
- 24/ Ld. uo.
- 25/ Ld. Feljegyzés I.
- 26/ Ld. uo.
- 27/ Ld. uo.
- 28/ Ld. uo.
- 29/ Idézet az A variánsból ld. Feljegyzés I.
- 30/ Ld. Feljegyzés II.
- 31/ Ld. Feljegyzés I.
- 32/ Ld. uo.
- 33/ Paul Bairoch: Europe's Gross National Product: 1800-1975.
Journal of European Economic History 1976. 2. szám 308. oldal
- 34/ Ld. Feljegyzés I.

- 35/ Turánszky Miklós: Irányítás és beruházás.
Valóság 1965. 4. szám 33. oldal.
/Az én kiemelésem V.A./
- 36/ Morva Tamás: A tervgazdálkodás modelljei. /in. A Marx
Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Tudományos ülés-
szaka KJK./
Kossuth, Bp., 1968. 132. oldal. /Saját kiemelés/
- 37/ Ld. Feljegyzés I.
- 38/ Morva Tamás: Tervgazdálkodás, tervezés és irányítási
módszerek.
Közgazdasági Szemle, 1965. 4. szám. 409. oldal.
- 39/ Ld. Feljegyzés I.
- 40/ Ld. uo.
- 41/ Ld. Turánszky im. 33. és 34. oldalak.
- 42/ Ld. Hoch /1985/ 5. oldal.
A gazdasági mechanizmus vagy gazdaságpolitika dilemma
explicit formában jelen volt az 1956-os ellenforradalom
leverését követően létrehozott Közgazdasági Bizottságon
belüli vitákon, illetve az e Bizottság álláspontjával
vitatkozó közgazdászok nézeteiben.
- 43/ Ld. uo. 8. oldal.
- 44/ Feljegyzés az új gazdasági mechanizmus bevezetésének éve-
iben követendő gazdaságpolitika egyes kérdéseiről. /Bp. 1967.
február 10. Morva Tamás/
Levéltár XIX-A-16-c 2. doboz. 34 t.
- 45/ Ld. uo.
- 46/ Ld. uo.
- 47/ Ld. Emlékeztető a Mechanizmus Bizottság 1965. július 29-i
üléséről.
P.I. 288. f. 23/1966/42 öe.
- 48/ Ld. Csikós-Nagy Béla: A nyereségérdekeltség új vonásai.
Pénzügyi Szemle, 1965. 5. szám.
Esze Zsuzsa: Termelékenységi és vállalati nyereség.
Pénzügyi Szemle, 1965. 9. szám.
Wilcsek Jenő: A tervszerű irányítás és a vállalati önállósá-
g kérdései az ipari átszervezés után.
Pénzügyi Szemle, 1965. 6. szám.
- 49/ Ld. Emlékeztető a Mechanizmus Bizottság 1965. július 29-i
üléséről.
P.I. Archivum 288. f. 23/1966/42 öe.
- 50/ Ld. Csikós-Nagy Béla: A nyereségérdekeltség új vonásai.
Pénzügyi Szemle, 1965. 5. szám. 363. oldal.

- 51/ Esze Zsuzsa: Termelékenység és vállalati nyereség. Pénzügyi Szemle, 1965. 8-9. szám. 688-689. oldal.
- 52/ Ld. Emlékeztető a MB 1965. július 29-i üléséről. uo.
- 53/ Ld. "Merenghetünk mi jobb, túlesni egy válságon, vagy nem kihordani egy válságot". Beszélgetés Nyers Rezsővel. /Ferber Katalin-Rejtő Gábor/ Ötlet, 1987. 4. szám.
- 54/ Ld. Emlékeztető a Mechanizmus Bizottság 1965. szeptember 23-i üléséről. P.I. 288. f. 23/1966/42. Őe.
- 55/ Ld. Javaslat a "Jelentés" V. fejezetében felsorolt szervezeti problémák megvizsgálásának módjára ... u.o.
- 56/ Ld. Dokumentumok 236. oldal.
- 57/ Ld. Dokumentumok 133. oldal.
- 58/ Ld. Dokumentumok 237. oldal.
- 59/ Ld. Dokumentumok 240. oldal.
- 60/ Ld. Dokumentumok 249. oldal.
- 61/ Ld. Dokumentumok 250. oldal.
- 62/ Ld. Dokumentumok 254. oldal.

V. fejezet

- 1/ A vita szerkesztett anyagát publikálták a "Vita a magyar gazdasági mechanizmus reformjáról. /A Magyar Közgazdasági Társaság Közgyűlése 1965. november 11-12./ Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. c. kötetben.
- 2/ Ld. "Vita ..." 11. oldal.
- 3/ Ld. uo.
- 4/ Ld. im. 9. oldal.
- 5/ Ld. im. 144. oldal.
- 6/ Ld. uo.
- 7/ Ld. im. 147-148. oldal.
- 8/ Bognár József tanulmányát ld. "A magyar közgazdasági gondolkodás ..." 348. oldal.
- 9/ Ld. "Vita ..." 62. oldal.

10/ Ld. im. 146. oldal.

11/ Ld. im. 112-113. oldal.

12/ Ld. im. 44. oldal.

13/ Ld. uo.

14/ Ld. im. 45. oldal.

15/ Ld. im. 47. oldal.

16/ Ld. im. 68. oldal.

17/ Ld. im. 72. oldal.

18/ Ld. im. 71. oldal.

19/ Ld. im. 75. oldal.

Nyers Rezső visszaemlékezése szerint Péter György "Erős és meggyőződéses hive volt a reformnak, de nagyon is jól tudta, hogy az nem tekinthető amolyan "Bölcsék kövének", amely önmagában minden gond és fogyatékoság automatikusan ható gyógyírja lenne ..."

Ld. Nyers Rezső: Péter György a kommunista és a reformer. Medvetánc, 1984. 2-3. szám. 250. oldal.

20/ Ld. im. 78. oldal.

21/ Ld. uo.

22/ "A kérdés az: tervgazdálkodás-e az, amit én javaslok, igen vagy nem? Már a mult alkalommal egy kissé merész hasonlatot kockáztattam meg, amit most szabadjon megismételnem ... Ha egy bűvész egy kártyacsomagot odaad valakinek, hogy huzzon a csomag elejéről, közepéről, vagy a végéről egy lapot, de amit kihuz, az biztosan a zöld alsó lesz, kérdem: tervgazdálkodás-e ez ebben a vonatkozásban, igen vagy sem? Hiszen bármit huzhat, biztosan azt a lapot fogja kihuzni, amit a bűvész akar huzatni. Ha ez így van, akkor ez tervgazdálkodás".

Varga István hozzászólása a Közgazdasági Bizottság 2. ülésén, 1957. március 9-én.

Ld. "A magyar közgazdasági gondolkodás ..." 205. oldal.

23/ Ld. "Vita ..." 81. oldal.

24/ Wilcsek Jenő: A nyereség szerepe a vállalatok irányításában.
Társadalmi Szemle, 1965. 2. szám.

25/ Ld. im. 28. oldal.

26/ Ld. im.

27/ Ld. im.

28/ Ld. im.

29/ Ld. im.

30/ Ld. Wilcsek Jenő: A tervszerű irányítás és a vállalati önállóság kérdései az ipar átszervezése után.
Pénzügyi Szemle, 1965. 6. szám 455. oldal.

31/ Nagy Sándor "Polgári vállalatelméletek - vállalati motiváció" c. írásában részletesen ismerteti a polgári közgazdaságtan vállalati motivációs felfogásait. Konklúzióként a következőket fogalmazta meg: "Közgazdaságtanunk nagy adóssága az, hogy a nyereség maximalizálását, illetve e viselkedési formának megfelelő vállalati magatartást tényként tételezte fel és ezáltal megakadályozta saját magát abban, hogy részletesebben vizsgálja azt a lényegében véve legáltalánosabb esetet, amikor a vállalati motiváció a fentiekről eltérő".

Ld. Tulajdon és gazdálkodás.

Műhelytanulmányok 4. 88. oldal.

MSZMP Budapesti Bizottsága, Oktatási Igazgatóság, 1987.

32/ Ld. pl. Tardos /1968/

33/ A két kategória különbségéről és az ebből adódó következményekről ír részletesen Jánosi Ferenc "A gazdaságosság kategóriájának tartalma a különböző termelési módokban" című cikkében.

Ld. Közgazdasági Szemle, 1976. 11. szám.

34/ Ld. Marx: A tőke III. kötet.

Kossuth Könyvkiadó, 1974. 167-191. oldal.

35/ A huszas évek szovjetunióbeli vitái egyik fontos kérdése volt.

Ld. Barla Szabó Ödön: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban.

Kossuth Könyvkiadó, 1971. 305-309. oldal.

Egész könyvet szentelt a kérdésnek Szabó Kálmán.

Ld. Arányosság és érték a modern gazdaságban.

Akadémiai Kiadó, 1985.

36/ Hasonló következtetésre jutottak Szegő Andrea és Wiener György Kalecki profitegyenletének a szocialista gazdaságra való alkalmazásakor. Ld. "A nyereségképződés makrogazdasági törvényszerűségei".

Pénzügyi Szemle, 1987. 1. szám.

37/ Ld. a következő fejezetet.

38/ Ld. pl. Bognár József ismertetett előadását.

Ld. "Vita ..." 65-66 oldal.

39/ Ld. "Vita ..." 106-107. oldal.

40/ Ld. im. 101. oldal.

41/ Ld. im. 112. oldal.

- 42/ Előterjesztés a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére
A/ Vállalatok alapítása - tevékenységi körök meghatározása - vállalatok felszámolása.
1965. december 21.
Ld. P.I. 228. f. 23/1966/54. öe.
- 43/ Emlékeztető a MB január 14-i kibővitett üléséről.
Ld. P.I. 288. f. 23/1966/42 öe.
- 44/ Ld. "Vita ... " 60. oldal.
- 45/ Ld. Zala Julia "Monopóliumok a tervgazdálkodásban" c. cikkét.
Pénzügyi Szemle, 1966. 1.szám.
- 46/ Dr. Wilcsek Jenő: Monopóliumok az új gazdasági mechanizmusban. Kézirat, belső használatra.
Bp. 1966. február 15.
- 47/ Ld. Zala im. 9. oldal.
- 48/ Ld. Zala im. 11. oldal
- 49/ Ld. Zala im. 16. oldal
- 50/ Ld. Wilcsek Jenő: Monopóliumok az új gazdasági mechanizmusban.
- 51/ Ld. im. 8. oldal.
- 52/ Ld. im. 13. oldal.
- 53/ In. im. 19. oldal.
- 54/ Ld. im. 28-29. oldal.
- 55/ Ld. im. 36. oldal.
- 56/ Ld. "Vita ..." 76. oldal.
- 57/ Ld. Dokumentumok 318. oldal.
- 58/ Ld. Dokumentumok 383. oldal.
- 59/ Bognár József: Az új gazdasági mechanizmus és a kelet-nyugati kereskedelem /MTA Afro-Ázsiai Kutató Központja, Budapest, 1967./ 11. oldal.
- 60/ Ld. im. 13. oldal.
- 61/ Ld. "Vita ..." 62-63. oldal.
- 62/ Ld. Akar László feljegyzése. "Irányelvek és javaslatok a külkereskedelem és devizagazdálkodás új mechanizmusára. 1966. április.
P.I. 228. f. 23/1966/45. öe.

- 63/ Ld. Közlemény az MSZMP KB üléséről. /1965. november 18-20/.
Dokumentumok 235. oldal.
- 64/ Emlékeztető a Mechanizmus Bizottság 1965. szeptember 23-i
üléséről.
P.I. 288. f. 23/1966/42. Őe.
- 65/ Emlékeztető a Mechanizmus Bizottság 1965. december 11-i
üléséről.
P.I. 288. f. 23/1966/42. Őe.
- 66/ Feljegyzés a gazdaságirányítási rendszer reformjával kap-
csolatos vitáról.
MSZMP IX. kerületi PB 1966. I. 4.
P.I. 288 f. 23/1966/66. Őe.
- 67/ A gazdaságirányítási reform-tervezet vitája a Pártfőisko-
lán 1966. február 10.
P.I. 288 f. 23/1966/68. Őe.
- 68/ Feljegyzés a Csongrád megyei Párt-Végrehajtóbizottság 1966.
február 15-i kibővített ülésének vitájáról.
P.I. 288. f. 23/1966/68 Őe.
- 69/ Jelentés a XXII. kerületi Pártbizottságon 1966. február
11-én tartott, a gazdasági mechanizmus reformjával kapcso-
latos vitáról.
P.I. 288. f. 23/1966/68. Őe.
- 70/ Kivonat az MSZMP Komárom megyei VB kibővített ülésén tár-
gyalt, a gazdaságirányítási rendszer reformjáról szóló
vitából, 1966. január 20-án.
P.I. 288. f. 23/1966/66. Őe.
- 71/ Részlet a SZÖVOSZ Igazgatósága és az MSZMP-SZÖVOSZ VB
1966. február 18-i vita emlékeztetőjéből.
P.I. 288. f. 23/1966/65. Őe.
- 72/ Ld. uo.
- 73/ Dokumentumok 262. oldal.
- 74/ A SZOT Elnökségének észrevételei az MSZMP KB "a gazdaság-
irányítási rendszer reformja" vonatkozó irányelvekhez.
P.I. 288. f. 23/1966/65. Őe.
- 75/ Ld. uo.
- 76/ Ld. Jelentés. A gazdaságirányítási rendszer reformjavasla-
tának vitája a Központi Statisztikai Hivatalban.
P.I. 288. f. 23/1966/65. Őe.
- 77/ Ld. uo.

- 78/ Ld. Összefoglaló jelentés a gazdaságirányítás reformjának vitájával kapcsolatban ... a KGM MSZMP VB és Kollégiuma együttes, kibővített üléséről.
P.I. 288. f. 23/1966/71. őe.
- 79/ Ld. Összefoglaló a NIM Pártbizottsága és a NIM Kollégiuma együttes ülésén a gazdaságirányítás reformjával összefüggő vita anyagáról.
P.I. 288. f. 23/1966/70. őe.
- 80/ Ld. uo.
- 81/ Ld. Akadémiai viták a gazdaságirányítási rendszer reformjáról.
Magyar Tudomány, 1966. 4. szám. 125. oldal.
- 82/ A Közgazdaságtudományi Intézetben a KB új mechanizmusról szóló "Irányelvei"-ről folyt vita összefoglalása.
P.I. 288. f. 23/1966/74. őe.
- 83/ Ld. Jegyzőkönyv az MTA elnökségének 1966. február 15-i kibővített rendkívüli üléséről.
P.I. 288. f. 23/1966/69. őe.

VI. fejezet

- 1/ Ld. Erdei Ferenc: Ajánlások a gazdaságirányítás továbbfejlesztésére vonatkozó munkához.
Kézirat, 1965. április.

in: "A magyar közgazdasági gondolat fejlődése ..." 331. oldal

- 2/ Ld. P.I. 288. f. 23/1966/55. őe.
- 3/ Ld. Tervezet "A dolgozó tömegek részvétele a gazdaság irányításába és ellenőrzésébe" témával foglalkozó albizottság munkájára, 1965. február 1.
P.I. 288. f. 23/1966/41. őe.
- 4/ Feljegyzés a Bizottság február 25-i üléséről.
P.I. 288. f. 23/1966/41. őe.
- 5/ A Tervezési Munkacsoport által megvizsgálandó kérdések tematikája.
P.I. 288. f. 23/1966/40. őe.
- 6/ Erdei Ferenc: Tegyük fel a kérdéseket!
Élet és Irodalom, 1965. január 16.
- 7/ Az adott időszakban az elidegenedés problémája a társadalomtudományi viták középpontjában állt. A Valóságban több cikk foglalkozott a kérdéssel.
- 8/ Ld. Erdei Ferenc: Tegyük fel a kérdéseket!
- 9/ Ld. uo.

- 10/ Hegedüs András: Miben értek egyet és miben vitatkozom Erdei Ferencsel?
Élet és Irodalom, 1965. január 23.
- 11/ Bakos Zsigmond: Felelősség, vezetési módszerek.
Élet és Irodalom, 1965. február 27.
- 12/ Erdei Ferenc: Összegzés.
Élet és Irodalom, 1965. június 19.
- 13/ Hegedüs /1965/

Erdi Ferenc: Ajánlások a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére...
Helyzetelemzés a dolgozók irányítási rendszerbe való bevonása témához, 1965. április.
P.I. 228. f. 23/1966/55. öe.

Ez a tanulmány a csoport kritikai elemző anyaga.
- 14/ Ld. Hegedüs /1965/ 23. oldal.
- 15/ A cikkekre a Valóság hasábjain a következő írások reagáltak:
Varga György: Felelősség és hatáskör.
Valóság, 1965. 5. szám.

Laky Teréz: Optimum és adottság.
Valóság, 1965. 6. szám.

Szamel Lajos: Demokratikus vezetés - bizottsági rendszer - társadalmasítás.
Valóság, 1965. 9. szám.
- 16/ Ld. Erdei: Ajánlások ...
in.: A magyar közgazdasági ... 334. oldal.
- 17/ Ld. uo. 339. oldal.
- 18/ Ld. Feljegyzés I.
- 19/ Ld. Helyzetelemzés ...
- 20/ Ld. uo.
- 21/ Ld. uo.
- 22/ Ld. uo.
- 23/ Ld. uo.
- 24/ Ld. Emlékeztető a MB 1965. április 28-i ülésének 2. napirendi pontjáról.
P.I. 288. f. 23/1966/42. öe.
- 25/ Nyers /1968/ 126-127. oldal. Megjegyzem, hogy az előadás megjelent a Társadalmi Szemle 1965. 7. számában.
- 26/ Ld. Dokumentumok 260-261. oldal.

- 27/ Ld. Schmidt Péter: Szocialista államfejlődés és társadalmasítás.
Társadalmi Szemle, 1965. 11. szám. 57. oldal.
- 28/ Javaslat a "Jelentés" V. fejezetében felsorolt szervezeti problémák megvizsgálásának módjára ...
P.I. 288. f. 23/1966/42. öe.
- 29/ Emlékeztető a MB 1965. december 11-i üléséről.
P.I. 288. f. 23/1966/42. öe.
- 30/ Előterjesztés a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére.
/A továbbiakban Hegedüs-anyag/ 1966. január 10.
P.I. 288. f. 23/1966/55. öe.
- 31/ Előterjesztés a Gazdasági Mechanizmus Bizottság részére.
/A továbbiakban Gadó-anyag/
B/ A vállalati tevékenység értékelése és ellenőrzése.
1965. december 21.
P.I. 288. f. 23/1966/54. öe.
- 32/ Hegedüs-anyag.
- 33/ Ld. uo.
- 34/ Ld. Gadó-anyag.
- 35/ Emlékeztető a MB január 15-i üléséről.
P.I. 288. f. 23/1966/42. öe.
- 36/ Dokumentumok 420-421. oldal.
- 37/ Kivonat az MSZMP Komárom megyei Végrehajtó Bizottság kibővített ülésén tárgyalt, a gazdaságirányítási rendszer reformjáról szóló vitából. 1966. január 20.
Ld: P.I. 288. f. 23/1966/66. öe.
- 38/ Feljegyzés az MSZMP Tolna megyei Bizottságán rendezett aktivaértekezletről.
P.I. 288. f. 23/1966/68. öe.
- 39/ A gazdaságirányítási reformtervezet vitája a Pártfőiskolán.
P.I. 288. f. 23/1966/68. öe.
- 40/ A dolgozók bevonása a vállalatok vezetésébe, 1966.február 10.
P.I. 288. f. 23/1966/55. öe.
- 41/ Ld. uo.
- 42/ Ld. uo.
- 43/ Ld. uo.
- 44/ Lakos Sándor: A párt gazdasági munkájáról.
Társadalmi Szemle, 1966. 5. szám.
- 45/ Ld. uo. 15. oldal.

- 46/ Ld. uo. 21. oldal.
- 47/ Ld. uo. 22. oldal.
- 48/ Ld. uo. 23. oldal.
- 49/ Az ellenőrzés szerepe és szervezete az új gazdaságirányítási rendszerben, 1966. április 7.
P.I. 288. f. 23/1966/52. Őe.
- 50/ Ld. uo.
- 51/ P.I. 288. f. 23/1966/65. Őe.

VII. fejezet

- 1/ Ld. Dokumentumok 304-454. oldal.
 - 2/ Ld. Dokumentumok 454-485. oldal.
 - 3/ Ld. Egyes szám harmadik személyben. Portré interjú /Nagy Tamás közgazdász-professzorral beszélget Farkas Zoltán/
Mozgó Világ, 1986. 11. szám.
 - 4/ Ld. Közlemény az MSZMP KB 1966. május 25-27-i üléséről.
Dokumentumok 303. oldal.
 - 5/ Kádár János és Nyers Rezső elvtárs felszólalása a gazdaságirányítás reformját előkészítő bizottság záróértekezletén. Tudósítás.
Társadalmi Szemle, 1966. 7-8. szám. 21. oldal.
 - 6/ Nyers Rezső előszava. Az árképzés közgazdasági alapjai című kötethez.
Kossuth Könyvkiadó, 1965. 5-6. oldal.
 - 7/ Ld. Javaslat a mechanizmus-reform tökéletesítésének elvi előkészítését, illetve megalapozását szolgáló néhány kérdés kidolgozására és megvitatására.
Készítették: Gadó Ottó, Morva Tamás, Wilcsek Jenő.
Levéltár XIX-A-16-c 6. doboz, 202. tétel.
 - 8/ Ld. Javaslat a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó tematikára és a munka megszervezésére.
/MSZMP KB GPO Bp. 1969. február 18./
P.I. 288. f. 15/58 Őe.
 - 9/ Ld. pl. Timár /1968/ 129-131. oldal.
Csapó László: Tervgazdálkodás és piac.
Társadalmi Szemle, 1965. 11. szám.
- Varga György: A gazdasági mechanizmus reformja.
Közgazdasági Szemle, 1966. 7-8. szám.

- 10/ Morva Tamás közlése.
- 11/ Ld. pl. Kornai János: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 1980. 5. szám.
- 12/ Ld. Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a reform. Valóság, 1987. 9. szám.
- 13/ Ld. pl. Tardos Márton: A gazdasági verseny problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1972. 7-8. szám.
- 14/ Ld. Gervai /1981/.
- 15/ Ld. Kádár János és Nyers Rezső elvtárs felszólalása ... Társadalmi Szemle, 1966. 7-8. szám. 24-25. oldal.
- 16/ Ld. Dokumentumok. 463. oldal, illetve 413-416. oldal.
- 17/ Ld. Dokumentumok 470. oldal és 352. oldal.
- 18/ Ld. Nyers /1968/ 183. oldal.
- 19/ Ld. Muraközy László kandidátusi értekezései téziseiben a következőket írta: "Magyarországon az 1968 után kialakított gazdasági mechanizmus az infrastruktúra szempontjából két fő hatással bír. Egyrészt ez a mechanizmus is sok elemén keresztül minden külön beavatkozás nélkül biztosította az anyagi ágazatok preferálását, az infrastruktúra háttérbe szorítását, és segítette az ennek megfelelő forrásallokációt /árrendszer, bérrendszer, költségvetési politika, stb./. Másik oldalról ez a gazdasági mechanizmus hozzájárult ahhoz, hogy a korábbiakhoz, és más szocialista országokhoz képest mérséklődjenek az ágazatok közötti aránytalanságok". Ld. "Szolgáltatások a gazdaságban a makrostruktúra nemzetközi összehasonlításban 1870-1980" 17. oldal.
- 20/ Ld. Antal /1979/

FELHASZNÁLT IRODALOM

Dr. Ajtai Miklós: A gazdaságpolitika fő vonásai a III. ötéves tervben. Társadalmi Szemle, 1966. 7-8. szám.

Antal László: Fejlődés kitérővel. /A magyar gazdasági mechanizmus az 1970-es években./

Pénzügykutató Intézet Tanulmányai 1979/1.

Antal László: Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

Balogh István: Árutermelés, szocializmus, történetiség.

/Tanulmányok/

Magvető Könyvkiadó, 1987.

Bársony Jenő: A gazdaságirányítás továbbfejlesztése a szocialista országokban.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

Bauer Tamás-Szamuely László: Az ipar ágazati irányításának szervezete az európai KGST-országokban: néhány tanulság.

Közgazdasági Szemle 1979. 1. szám.

Bauer Tamás: A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok, szempontok az új gazdasági mechanizmus továbbfejlesztéséhez.

Mozgó Világ 1982/1. szám.

Bauer Tamás: A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése vagy reformja.

Közgazdasági Szemle 1987/5. szám.

Berend Iván: Növekedési pálya és tőkeigényesség.

Közgazdasági Szemle, 1988. 1. szám.

Berend T.Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. 1945-1975.

Kossuth Könyvkiadó, 1979.

Berend T.Iván: Gazdasági utkeresés 1956-1965.

Magvető Kiadó, 1983.

Bognár József: Gazdaságpolitikánk és gazdasági fejlődésünk.

Valóság, 1964. 8. szám.

W.Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.

Csikós-Nagy Béla: Kritikai megjegyzések a világpiaci árbázisu árrendszerhez.

Közgazdasági Szemle, 1963. 9. szám.

Csikós-Nagy Béla: A piacprobléma: a szocialista tervgazdaság kulcskérdése.

Gazdaság, 1980. 2. szám.

Csikós-Nagy Béla: Szocializmus, piac, gazdaság.

Kossuth Könyvkiadó, 1987.

Egyes szám harmadik személyben. Portré interju. /Nagy Tamás közgazdász-professzorral beszélget Farkas Zoltán./

Mozgó Világ, 1986. 11. szám.

Fehér Lajos: Sorsfordító évtizedek. Cikkek és beszédek 1941-1981.

Kossuth Könyvkiadó, 1987.

Ferge Zsuzsa: Társadalompolitikai tanulmányok.

Gondolat Könyvkiadó, 1980.

Fock Jenő: A szocializmus építésének gazdaságpolitikája.

Beszédek és cikkek 1963-1972.

Kossuth Könyvkiadó, 1972.

Forgács Imre-Szegő Andrea-Wiener György: Gazdasági döntés-mechanizmus és politikai rendszer.

Társadalomtudományi Közlemények. 1983. 3. szám.

Friss István: Gazdasági törvények, tervezés, irányítás.

Kossuth Könyvkiadó, 1968.

Gervai Pál: A demokrácia a politika és a gazdaság összefüggésében.

Kézirat; 1981.

Hegedüs András: Optimalizálás és humanizálás.

Valóság, 1965. 3. szám.

Hegedüs András: Gazdasági reformok és a szocialista társadalmakban kialakult gazdálkodási rendszer alaptípusai.

Közgazdasági Szemle, 1970. 5.szám.

Hoch Róbert: A folyamatosság és változás dilemmái.

A szocializmusról való közgazdasági gondolkodás fejlődése Magyarországon.

Világosság Melléklet az 1985. novemberi számhoz.

Kahulits László: A szocialista tulajdonviszonyok.

Kossuth Könyvkiadó, 1985.

Kornai János: A gazdasági vezetés tulzott központosítása.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.

Kornai János: Anti-equilibrium. /A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól./

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

Kornai János: A hiány.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

Kornai János: A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság. I. és II.

Gazdaság 1987. 2. és 3. szám.

Kozma Ferenc: Mire képes a magyar népgazdaság?

Kossuth, 1978.

Kozma Ferenc: Egyén, vállalat, állam. /Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez./

Kossuth Könyvkiadó, 1985.

Kozma Ferenc: Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választóján.

Kossuth Könyvkiadó, 1987.

Lajtai György: Az iparfejlesztés társadalmi környezetének hatása a vállalati szervezeti rendszerre.

Kézirat, Budapest, 1983.

Lázár György: A népgazdaság harmadik ötéves tervéről.

Közgazdasági Szemle, 1966. 9. szám.

Liska Tibor: Kritika és koncepció.

Közgazdasági Szemle, 1963. 9. szám.

Liska Tibor: Ökonosztát.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.

A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978.

A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása.

Szerkesztette: Szamuely László.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

A magyar népi demokrácia története.

Kossuth Könyvkiadó, 1978.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963-1966.

Kossuth Könyvkiadó, 1978.

Az MSZMP Központi Bizottság Párttörténeti Intézet Archivuma anyagai.

Morva Tamás: Tervgazdálkodás, tervezési és irányítási módszerek. Közgazdasági Szemle, 1965. 4. szám.

Morva Tamás: Tervszerűség és piaci mechanizmus a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1965. 3. szám.

Dr. Nagy Sándor: A magyar gazdaság fejlődése.- Dinamikus, stabilitás, hipotetikus jövőkép - 1950-1986-2010. Kézirat. Budapest, 1987. július.

Nagy Tamás: Egy kritikáról és koncepcióról. Közgazdasági Szemle, 1963. 9. szám.

Nagy Tamás: Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1964. 7-8. szám.

Nyers Rezső: Gazdaságpolitikánk és a gazdasági mechanizmus reformja Kossuth Könyvkiadó, 1968.

Nyers Rezső-Tardos Márton: Vállalatok a gazdasági reform előtt és után. Valóság, 1981. 3. szám.

Nyilvánosság a gazdaságban.

Szerkesztette: Gubcsi Lajos

Magyar Ifjúság, 1987. Budapest.

/A fiatal közgazdászok 1987. évi Salgótarjánban tartott konferenciájának előadásai./

"Párbeszéd" ... "utkeresés" ... "ésszerűsítés".

Péter Jánossal, Bognár Józseffel és Bihari Mihállyal beszélget Baló György.

Mozgó Világ, 1981. 11. szám.

Péter György: A gazdaságosság és a jövedelmezőség jelentősége a tervgazdálkodásban.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1956.

Pető Iván-Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I.

Az ujjaépítés és a tervutasításos irányítás időszaka.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.

Sárközy Tamás: Indirekt gazdasági irányítás, vállalati áruter-
melés és a tulajdonjog.

Akadémia Könyvkiadó, 1973.

Sárközy Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi
alapjaihoz.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.

Sárközy Tamás: Egy gazdasági szervezeti reform sodrában.

Magvető Könyvkiadó, 1986.

Simon Péter: Viták a párt és az állam vezető szerveiben 1957-58-ban
a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezésének a folytatásáról.

Párttörténeti Közlemények, 1988. 1. szám.

Stark Antal: Terv és valóság.

Kossuth Könyvkiadó, 1973.

Szegő Andrea: Termelési viszonyok, gazdasági intézmények és a
költségvetési korlát jellege.

Szociológia, 1982. 1. szám.

Szegő Andrea: Érdek és gazdasági intézményrendszer.

Valóság, 1983. 6. szám.

Szegő Andrea-Wiener György: Gazdaságirányítás, politikai intéz-
ményrendszer, reform.

MSZMP Budapesti Bizottság Oktatási Igazgatóság. Műhelytanulmá-
nyok, 7. 1988.

Szoboszlai György-Wiener György: Gazdaságirányítás és társadalmi összefüggések.

Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. szám.

Tardos Márton: Az új gazdasági mechanizmus szabályozórendszerének modellje.

Közgazdasági Szemle, 1968. 10. szám.

Tardos Márton: Gazdaságunk szervezete és a reformok.

Magyar Tudomány, 1987. 4. szám.

Timár Mátyás: Gazdasági fejlődés és irányítási módszerek Magyarországon.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.

Az Új Magyar Központi Levéltár anyagai.

Vigvári András: Gazdaságirányítási rendszer vagy gazdasági mechanizmus. /A gazdaságirányítás egyes elméleti kérdései, elméletlettörténeti megközelítésben./

Egyetemi doktori értekezés. Budapest, 1981.

Vigvári András: Gazdasági reform-koncepciók és viták az 1950-es években Magyarországon.

Tájékoztató, 1983. 6. szám.

Vigvári András: A gazdaságirányítási rendszer egyes kérdései - elméletlettörténeti megközelítésben.

Politikai Gazdaságtan Füzetek, 47. szám. Budapest, 1985.

Visszatekintés a reform útjára /két interjú/ Faluvégi Lajossal és Benke Valériával beszélget Ferber Katalin és Rejtő Gábor.

Társadalmi Szemle, 1988. 4. szám.

Vita a magyar gazdasági mechanizmus reformjáról. /A Magyar Közgazdasági Társaság közgyűlése, 1965. november 11-12./

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.

Wiener György: A szocialista gazdaság és politika elméleti modelljei.

Társadalmi Szemle, 1982. 5. szám.

Wiener György: Tulajdonforma és vállalati magatartás.

Budapesti Fórum, 1988. 2. szám.

Zala Julia: 1958-1967. Egy évtized gazdasági fejlődésről.

Gazdaság, 1967. 1. szám.